

The Hungarian Language

Journal of the Society of Hungarian Linguistics

Managing Editor

DEZSŐ JUHÁSZ

Editors

TAMÁS FARKAS, RUDOLF SZENTGYÖRGYI

Editorial Board

IMRE BÉKÉSI, KÁROLY GERSTNER, LÁSZLÓ HONTI,
ISTVÁN HOFFMANN, FERENC KIEFER, JENŐ KISS,
ISTVÁN NYOMÁRKAY, PÉTER SIPTÁR

Advisory Board

SUSAN GAL (USA), DANILO GHENO (I), RIHO GRÜNTAL (FIN),
VALENTIN GUSEV (RU), JÁNOS PÉNTÉK (RO),
MAREK STACHOWSKI (PL), EBERHARD WINKLER (D)

CONTENTS

SVINDT, VERONIKA – TÁTRAI, SZILÁRD: What makes a good piece of irony? The role of sense of humor in producing and comprehending irony	129
NEMESI, ATTILA LÁSZLÓ: Seeking the sine qua non of irony in theoretical pragmatics	145
BABARCZY, ANNA – SZÜCS, MÁRTA: The recognition of communicative components of irony and lying in ages 5 to 10	164
FARKAS, IMOLA-ÁGNES – KARDOS, ÉVA: Marking telicity as a situation aspectual property in Hungarian. Part 1	176
SENGA, TORU: <i>Beszermény</i> and <i>besermen</i> : Hungarian and Slavic words for Mohammedans in the centuries of the Mongol invasion. Part 3	186
Minor contributions. BAKSA, PÉTER: “A Dunának szőke hajján” ‘the blond waves of the river Danube’. – PÉTER, MIHÁLY: Interjections and the dynamics of the linguistic system	200
Etymologies. HORVÁTH, LÁSZLÓ: On the origin of <i>bagoly</i> ‘owl’. – NÉMETH, DÁNIEL: Once more on <i>bagoly</i> ‘owl’. – KICSI, SÁNDOR ANDRÁS: Names of firearms from names of birds	205
Reviews. PÁTROVICS, PÉTER: Kai Witzlack-Makarevich Hrsg., Kalkierungs- und Entlehnungssprachen in der Slavia: Boris Unbegaun zum 120. Geburtstag. – LUDÁNYI, BRIGITTA: Katalin É. Kiss – Attila Hegedűs – Lilla Pintér eds., Nyelvelmélet és dialektológia 4: A Károli-biblia nyelve [Linguistic theory and dialectology 4. The language of Károli’s translation of the Bible]. – BALÁZS, GÉZA: Mariann Domokos – Judit Gulyás eds., The fairy tale collection of the Arany family. – HUJBER, SZABOLCS: Pocket dictionaries of linguistics.....	221
Society news. TOLDI, ÉVA: Mihály Ágoston is 90. – LADÁNYI, MÁRIA: Mihály Péter is 90. – ZIMÁNYI, ÁRPÁD: Péter Fekete is 90. – CSEPREGI, MÁRTA: Tamás Janurik is 80. – HORVÁTH, KATALIN: Balázs Wacha is 70	242
Contributors	256

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

ALAPÍTVÁ: 1904-BEN

115.
ÉVFOLYAM

2019.
2. szám

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
BUDAPEST

MAGYAR NYELV 115. ÉVF. 2. SZÁM * 2019.

Felelős szerkesztő
JUHÁSZ DEZSŐ

Szerkesztők
FARKAS TAMÁS, SZENTGYÖRGYI RUDOLF

Szerkesztőbizottság
**BÉKÉSI IMRE, GERSTNER KÁROLY, HONTI LÁSZLÓ,
HOFFMANN ISTVÁN, KIEFER FERENC, KISS JENŐ,
NYOMÁRKAY ISTVÁN, SIPTÁR PÉTER**

Nemzetközi tanácsadó testület
**SUSAN GAL (USA), DANILO GHENO (I), RIHO GRÜNTAL (FIN),
VALENTYIN GUSZEV (RU), PÉNTÉK JÁNOS (RO),
MAREK STACHOWSKI (PL), EBERHARD WINKLER (D)**

TARTALOM

SVINDT VERONIKA – TÁTRAI SZILÁRD: Mitől jó az irónia? A humorérzék szerepe az irónia létrehozásában és megértésében	129	
NEMESI ATTILA LÁSZLÓ: Az irónia lényegi jegyének keresése az elméleti pragmatikában	145	
BABARCZY ANNA – SZÜCS MÁRTA: Az irónia és a hazugság kommunikatív komponenseinek felismerése 5–10 éves korban	164	
FARKAS IMOLA-ÁGNES – KARDOS ÉVA: A végpontosság mint szituációs aspektuális jegy jelölése a magyar nyelvben. 1. rész	176	
SENGA TORU: <i>Beszermény</i> és <i>besermen</i> . A mohamedánok magyar és szláv elnevezései a mongol hódítás évszázadában. 3. rész	186	
Kisebb közlemények. BAKSA PÉTER: „A Dunának szőke habján”. – PÉTER MIHÁLY: Az indulatszók a nyelvi rendszer dinamikájában		200
Szó- és szólamagarázatok. HORVÁTH LÁSZLÓ: A <i>bagoly</i> eredetmagarázatához. – NÉMETH DÁNIEL: Újra a <i>bagoly</i> -ról. – KICSI SÁNDOR ANDRÁS: Madárnévből származó löfegyvernevek	205	
Szemle. PÁTROVICS PÉTER: Kai Witzlack-Makarevich Hrsg., Kalkierungs- und Entlehnungssprachen in der Slavia: Boris Unbegaun zum 120. Geburtstag. – LUDÁNYI BRIGITTA: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla szerk., Nyelv-elmélet és dialektológia 4: A Károli-biblia nyelve. – BALÁZS GÉZA: Domokos Mariann – Gulyás Judit szerk., Az Arany család mesegyűjteménye. – HUJBER SZABOLCS: Nyelvészeti kisszótárak	221	
Társasági ügyek. TOLDI ÉVA: Ágoston Mihály 90 éves. – LADÁNYI MÁRIA: Péter Mihály 90 éves. – ZIMÁNYI ÁRPÁD: Fekete Péter 90 éves. – CSEPREGI MÁRTA: Janurik Tamás 80 éves. – HORVÁTH KATALIN: Wacha Balázs 70 éves	242	
Számunk szerzői	256	

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Kiss Jenő elnök* címére (1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A) kell küldeni. – Az évi tagsági díj 4000 Ft, nyugdíjasoknak 2000 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak, gyesen, gyeden lévőknek 1000 Ft. Pártolói tagdíj 10 000 Ft. – A Társaságnak szánt pénzösszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Bakonyiné Tóth Gabriella* szervező titkár: 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, III. em. 324. szoba), vagy befizethetők a Társaság **Erste Bank 11991102–02102971 számú csekk számlájára**. A Társaság köszönettel fogadja a személyi jövedelemadó 1%-ára tett felajánlásokat; **adószám: 19007665-1-42.**

Félfogadási idő: kedd (a felolvasó ülések előtt): 14–16.30, csütörtök: 10–12 óráig. Telefon (félfogadási időben): 485-5200/5121 mellék.

A Társaság honlapja: www.mnyt.hu, ímélcíme: tarsasag@mnyt.hu.

EGYÉB TUDNIVALÓK

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletága, 1089 Budapest, Orczy tér 1. Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőknél, ímélben: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 303-3440. További információ: +36-80-444-444. • Külföldön terjeszti a Batthyány Kultur-Press Kft. (H-1014 Budapest, Dísz tér 3., tel./fax: 201-8891, ímél: batthyany@kultur-press.hu). • Éves mutató: Kiss Gabriella. Tördelte Szabó Panna. Készült a START Nonprofit Kft. Nyírségi Nyomda üzemében. Felelős vezető: Balogh Zoltán vezérigazgató. A folyóirat elektronikus változata olvasható a **világhálón**: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv>. Ímélcímünk: mny.szerk@gmail.com.

Manuscripts and editorial correspondence should be addressed to *Magyar Nyelvtudományi Társaság / Society of Hungarian Linguistics*, Budapest, Múzeum krt. 4/A, H-1088 Hungary. E-mail: mny.szerk@gmail.com. Web: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv>. Distributed in Hungary by Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletága. Subscriptions accepted by newspaper carriers, and in the Magyar Posta Zrt. office: 1089 Budapest, Orczy tér 1. E-mail: hirlapelofizetes@posta.hu. Distributed outside Hungary by Batthyány Kultur-Press Kft. (H-1014 Budapest, Dísz tér 3., tel./fax: +36-1-201-8891, e-mail: batthyany@kultur-press.hu).

Folyóiratunk állandó támogatója
az MTA Könyv- és Folyóirat-kiadó Bizottsága.

Folyóiratunknak ezt a számát
támogatta:

25nka
Nemzeti Kulturális Alap

ISSN 0025–0228 (nyomtatott)

HU ISSN 1588–1210 (online)

Mitől jó az irónia?*

A humorérzék szerepe az irónia létrehozásában és megértésében

1. Bevezetés. Az irónia jelenségének vizsgálata az utóbbi években nemcsak a nyelvészeti pragmatikában, hanem a kognitív pszichológiában és a kognitív nyelvészetben is egyre inkább előtérbe került (l. pl. GIBBS–COLSTON eds. 2007). A tanulmány ebbe a diskurzusba az irónia és a humorérzék közötti összefüggés empirikus vizsgálatával kíván bekapcsolódni.

Kutatásunk az irónia népi kategóriájából indul ki, vagyis azt tekintjük iróniának, illetve ironikusnak, amit az emberek iróniának, illetve ironikusnak tartanak (l. ehhez SVINDT 2007). Kérdésfeltevéseinkben ugyanakkor érvényesítjük a funkcionális kognitív pragmatika iróniaértelmezésének (l. TÁTRAI 2011: 190–204, 2017: 1053–1057) egyes elméleti és módszertani háttérfeltevéseit. Eszerint 1. az irónia spontán módon, különösebb tanulás nélkül elsajátítható jelensége a nyelvi megismerésnek; 2. az irónia alkalmazása a kontextusfüggő implicit értékelést teszi lehetővé; 3. egy nyelvi konstrukció ironikusságának értelmezése fokozat kérdése; 4. az irónia emergens módon aknázza ki a nyelvi megismerés egyik alapvető jellemzőjét, a reflexivitást (vö. VERSCHUEREN–BRISARD 2009), közelebbről a résztvevők metapragmatikai tudatosságát (l. VERSCHUEREN 1999: 187–198; TÁTRAI 2017: 1038–1058). Korpusznyelvészeti analógiát alkalmazva tehát az mondható el a vizsgálatról, hogy amíg az adatkezelés vonatkozásában használatvezéreltnek tekinthető (azt kezeli ironikus adatként, amelyet a válaszadók annak tartanak), addig az elemzés vonatkozásában (mivel annak során már alkalmaz teoretikus előfeltevéseket) használatalapúság jellemzi (vö. SIMON 2018: 4–6).

A kutatás kiinduló hipotézise szerint a humorérzék pozitív korrelációban áll mind az irónia produkciójával, mind annak megértésével. Az empirikus vizsgálat kétlépcsős: két, egymásra épülő online kérdőíves vizsgálatban mérjük a humorérzék összefüggését egyfelől az irónia létrehozásával, másfelől a megértésével. A vizsgálatban a humorra való képesség méréséhez sztenderd tesztek alkalmazunk

* Köszönettel tartozunk névtelen bírálóink gondos és alapos bírálatáért és hasznos kritikai megjegyzéseikért. A tanulmány elkészítésében TÁTRAI SZILÁRDot az NKFI K 129040 sz. pályázata támogatta.

(Humor Styles Questionnaire, MARTIN 2003). Az irónia produkciójának és felismerésének vizsgálata pedig 15 képi stimulus segítségével történik, amelyhez az első kérdőív kitöltőitől ironikus képaláírásokat kértünk, hogy ezek ironikusságát a második kérdőív kitöltőivel megítéltezhessük.

2. Elméleti háttér. A tanulmányban a funkcionális kognitív pragmatika perspektíváját érvényesítve fogalmazzuk meg kérdéseinket, és az irónia metapragmatikai természetére kívánjuk ráirányítani a figyelmet. A metapragmatikai tudatosság fogalma alatt a diskurzus résztvevőinek az általuk folytatott nyelvi tevékenységhez, illetve az annak közegében zajló dinamikus jelentésképzéshez történő reflexív viszonyulását értjük (l. VERSCHUEREN 1999: 187–198; TÁTRAI 2011: 119–125, 2017: 1038–1058). Abból indulunk ki, hogy az irónia a maga sajátos módján a nyelvi megismerés egyedülálló lehetőségére támaszkodik: az emberek azon képességére, hogy reflexíven tudnak viszonyulni a különféle nyelvi konstrukciókhoz és a velük összefüggő kognitív folyamatokhoz, illetőleg szociokulturális elvárásokhoz. Olyan pragmatikai keretelmélet kialakításához, illetve működtetéséhez kívánunk hozzájárulni, amely szerint az irónia egy nyelvi kifejezett (és így valamilyen kiindulópontból megkonstruált) reprezentáció felülírása egy olyan – inkább implicit, mint explicitté tett – kiindulópontból, amely megkérdőjelezi, de legalábbis relativizálja az adott nyelvi reprezentációhoz kapcsolódó kiindulópont értelmezés- és értékelésbeli megfelelését a résztvevők által feldolgozott kontextuális körülmények között (TÁTRAI 2017: 1053–1057, l. még TÁTRAI 2008, 2011: 190–204). Mindez azt jelenti, hogy a rejtett metapragmatikai reflexióként funkcionáló irónia sajátos módon aknázza ki a perspektivizációban, vagyis a nézőpont áthelyezésében rejlő lehetőségeket (vö. SANDERS–SPOOREN 1997). Egy nyelvi konstrukció ironikus értelmezésének ugyanis alapvető feltétele és velejárója annak tudatosulása, hogy az aktuális beszélő az adott módon fogalmilag megkonstruált nyelvi reprezentáció erejéig elhárítja magától, hogy az ott mondottak érvényességéért felelősséget vállaljon. Az iróniához szükség van azonban annak az értelmezésbeli, értékelésbeli távolságnak a tudatosítására is, amely az éppen szóba kerülő dolog értelmezésének, értékelésének vonatkozásában elválasztja a megnyilatkozó perspektíváját az adott nyelvi konstrukcióval érvényre jutó perspektívától.

2.1. A kutatás alapfeltevései. A fentiekben néhány kulcsfogalom bevonásával igyekeztük kontúrossá tenni azt az iróniaértelmezést, amely a tanulmányban ismertetett empirikus vizsgálatot motiválta. Mindehhez azonban azt is hozzá kell tenni, hogy a funkcionális kognitív nyelvészet kiindulópontját érvényesítő keretelmélet az elmélet és az empiria kölcsönviszonyát, kölcsönös egymásra hatását tételezi (vö. pl. LANGACKER 1987, 2008; KEMMER–BARLOW 2000; TOLCSVAI NAGY 2013). Ilyen módon azok az elméleti belátások, amelyek az empirikus vizsgálatot motiválták, újragondolhatók is válnak egyben. Esetünkben az alábbi elméleti belátások motiválták az empirikus vizsgálatot:

a) a nyelvi konstrukciók alkalmazásával összefüggő metapragmatikai reflexivitás nemcsak az irónia lényegi ismérve, hanem mások mellett a humoré is;

b) az ironikusan értelmezett nyelvi konstrukciónak a kontextussal való inkongruenciája perspektivizációt eredményez, és az inkongruencia mértéke, szalenciája különböző lehet;

c) az irónia alkalmazása a szociokulturális praxis része, így az irónia népi kategóriájának vizsgálata nem kerülhető meg a tudományos leírás számára.

2.2. Az irónia és a humorérzék kapcsolata. Mind az irónia, mind a humor részletesen körüljárt téma az elmúlt évtizedek nyelvtudományi kutatásaiban. Annak ellenére, hogy két, egymástól független jelenségről van szó, gyakori együttállásukból következően határaik nemritkán mégis elmosódottnak tűnnek. Az iróniának a hétköznapi nyelvhasználatban betöltött szerepét vizsgáló korábbi kutatásunk szerint a nyelvhasználók az irónia egyik legfontosabb ismertetőjegyeként tartják számon a kritika mellett a humort. A gyakran ironizáló emberek két legfontosabb tulajdonságának pedig a humorérzékét és az intelligenciát tartják (l. SVINDT 2007). Mindez azt jelenti, hogy az irónia népi kategóriájában fontos összetevőként jelenik meg a humorérzék. Számos kutatást találunk az irónia és a humor kapcsolatának elemzésére (l. pl. ATTARDO 2002; GURILLO–ORTEGA 2013; HIRSCH 2011a, 2011b; továbbá vö. még NEMESI 2009, 2015), ám nem találkozunk olyan kutatással, amely a humorérzéknek az iróniaprodukcióra és -megértésre gyakorolt hatását vizsgálja.

Jelen kutatásban azt a hétköznapi megfigyelést kíséreljük meg empirikus módszerekkel tesztelni, amely szerint az egyén humorérzéke befolyásolja nemcsak az irónia megértését, de annak produkcióját is. A *humorérzék* kifejezés esernyőterminus, mely éppen ezért nem teszi lehetővé az egyéni és (szocio)kulturális szinteken jelentkező különbségek egzakt leírását. Mérésére számos eljárás született (vö. pl. FEINGOLD–MAZZELLA 1991; KÖHLER–RUCH 1996; MARTIN–LEFCOURT 1984; RUCH 1996; SVEBAK 1996; THORSON–POWELL 1993). Az elmúlt évtizedek nemzetközi szakirodalmában a *humorérzék* terminus helyett gyakran találkozunk a *humorstílus* kifejezéssel (CRAIK et al. 1996; MARTIN et al. 2003), amely pontosabb, részletesebb képet kíván adni az egyén humoráról és ennek társas vonatkozásairól. (A *humorstílus* terminus alkalmazása stíluselméleti vonatkozásainak, implikációinak tárgyalását ugyanakkor a tanulmány nem tekinti céljának.)

Kutatásunkban a legszélesebb körben alkalmazott, több nyelvre sztenderdizált tesztet, a Humor Styles Questionnaire-t használjuk, amely kétféle adaptív (affiliatív és önerősítő) és kétféle maladaptív (agresszív és önleértékelő) humorstílust mér, ezeket tekinti az egyéni humorérzék meghatározó tényezőinek (MARTIN et al. 2003). A kutatások szerint az adaptív humorstílusok alkalmazása pozitívan hat a társas kapcsolatokra, az egyén személyes jóllétére és személyének megítélésére. Pozitív korrelációban áll az egyén önbizalmával, és negatív korrelációban a depresszív viselkedéssel és szorongással (CANN–MATSON 2014; DYCK–HOLTZMAN 2013; GIGNAC et al. 2014; YIP–MARTIN 2006). Jelen kutatást azonban elsősorban az motiválta, hogy nemcsak az irónia, hanem a humor esetében is azt feltételezzük, hogy az is összefügg a nyelvhasználók metapragmatikai tudatosságával, vagyis azzal a képességükkel, hogy megnyilatkozóként és befogadóként is reflexíven tudnak viszonyulni a különféle nyelvi konstrukciókhoz és az azok alkalmazásával összefüggő kognitív folyamatokhoz, illetőleg szociokulturális elvárásokhoz (vö. VERSCHUEREN 1999: 187–189; TÁTRAI 2017: 1045–1046). Abból indu-

lunk ki, hogy azok a mozzanatok, amelyek NEMESI (2015: 149) áttekintése szerint közös vonásként jelennek meg a különböző szemantikai és pragmatikai kiindulópontú humorelméletekben, vagyis a *váratlanság*, *szokatlanság*, *elvárásértés*, *ellentmondás* (*inkongruencia*), lényegileg összefüggnek a kontextusfüggő jelenlétképzéshez való reflexív viszonyulással.

3. A vizsgálat bemutatása. Kutatásunk célja annak feltárása, hogy hogyan hat az egyén humorérzéke az irónia hétköznapi használatára, létrehozására és megértésére. Funkcionális kognitív kiindulópontunkból következően reflexíven viszonyulunk az iróniának ahhoz a népi kategóriájához, amelyet a beszélők a maguk szocikulturális praxisában működtetnek. Így e vizsgálatban azt tekintjük iróniának, amit az általunk megkérdezett magyar beszélők annak tartanak. Az empirikus iróniakutatások nehézsége, hogy a kutató egyéni iróniaértelmezése már a vizsgálat tervezése során sem kerülhető meg. Különösen ügyeltünk ezért arra, hogy saját kutatói elvárásainkkal a lehető legkevésbé befolyásoljuk válaszadóinkat. Célunk az volt, hogy a kutatói iróniaértelmezés a lehető legkevésbé jelenjék meg preskriptíven a vizsgálatban, azaz a válaszadók ne általunk ironikusnak ítélt, esetleg a „klasszikus” – a szakirodalomban az irónia vizsgálata során újra és újra felhasznált – megnyilatkozásokról döntsenek. (A vizsgálatnak ugyanakkor nem célja, hogy az iróniát népi kategóriaként átfogóan jellemezze; erről l. SVINDT 2007.) A vizsgálatban arra kértük a résztvevők egyik csoportját, hogy ironikus megnyilatkozásokat hozzanak létre. Ezek ironikusságát, illetve annak mértékét a résztvevők másik csoportjával ítéltettük meg.

3.1. Hipotézisek. Feltételezésünk szerint az egyén humorérzéke (HQ), illetve humorstílusa hatással van mind az irónia produkciójára, mind annak megértésére. Hipotéziseink a következők:

(H1) A humorstílusok pozitívan korrelálnak az irónia megítélésével. Vagyis minél magasabb az iróniát létrehozó személy humorérzéke, annál ironikusabbnak ítélik a megítélők az általa produkált megnyilatkozást.

(H2) Minél magasabb a megítélő HQ-ja, annál könnyebben hoz egyértelmű ítéletet egy megnyilatkozás ironikusságáról.

(H3) Az átlag alatti humorstílusokkal rendelkezők kevésbé érzékenyek az átlag feletti humorstílusokkal létrehozott ironikus megnyilatkozásokra, egyúttal ironikusabbnak ítélik a szintén átlag alatti humorérzékkal létrehozott megnyilatkozásokat, mint az átlag feletti humorérzékkal rendelkezők.

3.2. Módszer. Kutatásunkban egy online, kétlépcsős kérdőíves vizsgálatban vizsgáltuk az irónia létrehozásának és megértésének folyamatait. A vizsgálat felépítését mutatja az 1. táblázat. Az első kérdőívben az irónia produkcióját mértük, a második kérdőívben az irónia megítélését. Mindkét kérdőív két egységből állt. Az első egység mindkét kérdőívben azonos volt: a kitöltők alapvető adatainak felvétele után (nem, életkor, lakóhely és iskolai végzettség) a humorérzék felmérése következett a Humor Styles Questionnaire segítségével. A kérdőívek a második egységben különböztek egymástól: az első kérdőív második egysége egy irónia-produkciós feladat volt, míg a második kérdőívben az első kérdőívből származó ironikusnak szánt megnyilatkozásokat kellett megítélniük a kitöltőknek.

1. táblázat
A vizsgálat felépítése

	1. kérdőív Az irónia produkciója	2. kérdőív Az irónia megítélése
Kitöltők	n = 130 (88 nő, 42 férfi) átlagéletkor: 36 év (min. 13, max. 78)	n = 272 (232 nő, 40 férfi) átlagéletkor: 43 év (min. 15, max. 76)
HQ mérés	Humor Styles Questionnaire (HSQ; MARTIN et al. 2003)	
Az irónia mérése	15 sajtófotó jellegű képhez egy-egy ironikusnak szánt képaláírás létrehozása	20 (5x4) képaláírás ironikusságának megítélése

A humorérzék mérésére alkalmazott tesztet angolból fordítottuk; magyar nyelvre nem sztenderdizált, de reliabilitása elfogadható (Cronbach-alfa = 0,635). A teszt sor négy, egyenként 8-8 kérdést tartalmazó altesztre bontható, összesen 32 kérdésből áll; két adaptív (affiliatív humor; önerősítő humor) és két maladaptív (agresszív humor; önleértékelő humor) humorstílust mér hétfokú Likert-skálán.

Az első, az irónia produkcióját vizsgáló kérdőívhez 15 képet használtunk, a képek kiválasztása során sajtófotók közül válogattunk. A képek közül kilenc valamilyen semleges(ebb) helyzetet vagy állapotot ábrázolt (pl. egy ködös autópályán a ködből előbukkanó autó), hat kép pedig valamilyen nem kifejezetten hétköznapi, inkább meglepő eseményt (pl. lovasderbin a lováról éppen lerepülő zsoké). A második, az irónia megítélését vizsgáló kérdőívben egy válaszadó öt képet látott, ezek közül három a hétköznapi képek közül, kettő pedig a meglepő, nem hétköznapi képek közül került ki.

Az iróniaprodukciót vizsgáló kérdőívben a kitöltők azt az instrukciót kapták, hogy egy napilap képszerkesztőjeként írjanak ironikus képaláírást a 15 kép alá. Mivel a feladatban a résztvevők direkt felszólítást kaptak az iróniaprodukcióra, feltételeztük, hogy az általuk írt képaláírásokat ők maguk valóban ironikusnak tartják. A 130 válaszadótól összesen 1173 képaláírás született, ami azt jelenti, hogy a kitöltők mindössze a képek 60%-ához írtak képaláírást. Ebből az eredményből arra következtettünk, hogy ahová a kitöltőknek nem jutott eszébe általuk ironikusnak ítélt képaláírás, oda jellemzően nem írtak semmit. Ez megerősíti azt a feltételezésünket, hogy a végül megszületett válaszokat a válaszadók maguk valóban ironikusnak tartották.

Az első, iróniaprodukciót vizsgáló kérdőívbeli származó képaláírásokat ezután a kitöltő humorérzéke szerint csoportosítva három nagy kategóriát kaptunk: átlag alatti humorérzékkel rendelkezők; átlagos humorérzékkel rendelkezők; átlag feletti humorérzékkel rendelkezők megnyilatkozásai. Az átlagos humorérzékkel rendelkezők közé azokat a válaszadókat soroltuk, akik az összes kitöltő átlagához képest 1,5-1,5 szórási távolságon belül helyezkedtek el. Átlag alatti, illetve átlag feletti humorérzékűnek ítéltük a 1,5 szórási távolságon kívül eső válaszadókat. A második kérdőívhez az így létrehozott csoportokból a számítógép által

random kiválasztott 1-1 képaláírást használtuk fel mindegyik kép esetében. Annak érdekében, hogy az iróniáról alkotott elméleti háttérfeltevéseinket is tesztelhessük, mindegyik képhez választottunk további egy olyan megnyilatkozást, amelyet az elméleti bevezetőben (2.) ismertetett szempontok alapján, tehát nem laikusként, mi magunk a leginkább ironikusnak ítéltünk. Jellemzően olyan képaláírásokat választottunk ki tesztelésre, amelyek szemantikailag (pl. ellentét, tagadás alkalmazásával) nem élezték ki az inkongruenciát, hanem a perspektivizációban rejlő lehetőségeket enélkül, azaz kevésbé szaliensen aknázták ki. Így tehát minden képhez összesen 4-4 ironikusnak szánt megnyilatkozást rendeltünk a megnyilatkozást létrehozó humorérzéke szerint a következő módon: 1. átlag alatti humorérzék; 2- átlagos humorérzék; 3. átlag feletti humorérzék; 4. általunk választott megnyilatkozás. A második, az irónia megítélését vizsgáló kérdőív kitöltőinek ezen képaláírások ironikusságát kellett egy ötfokú skálán megítélni. Egy kitöltő 5 képet látott, és az ahhoz tartozó 5×4, vagyis összesen 20 ironikusnak szánt megnyilatkozást ítélte meg. A képek alatt a képaláírás-típusok (1–4.) random sorrendben szerepeltek.

A statisztikai elemzést az SPSS 22.0 verziójával végeztük.

4. Eredmények

4.1. A humorstílusokban nyújtott eredmények. A humorérzék és humorstílusok mérésére szolgáló kérdőív elemzése során az egyes humorstílusok altesztjeinek átlagait az összes kitöltő ($n = 397$) adatai alapján határoztuk meg. A humorérzék vizsgáló kutatások ellentmondóak abban a kérdésben, hogy van-e szignifikáns különbség az egyes humorstílusokban férfiak ($n = 81$) és nők ($n = 316$) között. A MANN–WHITNEY-teszt szerint a vizsgált mintán az adaptív humorstílusokban nincs szignifikáns különbség a férfiak és a nők eredményei között (affiliatív humor: $U = 12601,5$, $p = ,831$; önerősítő humor: $U = 12564$, $p = ,799$). A maladaptív humorstílusoknál azonban a férfiak szignifikánsan magasabb eredményt értek el, mint a nők (agresszív humor: $U = 9678$, $p = ,001$; önleértékelő humor: $U = 9876,5$, $p = ,002$). A kitöltők magasabb pontszámot értek el a pozitív, azaz adaptív humorstílusokban, mint a negatív, azaz maladaptív humorstílusokban (2. táblázat).

2. táblázat

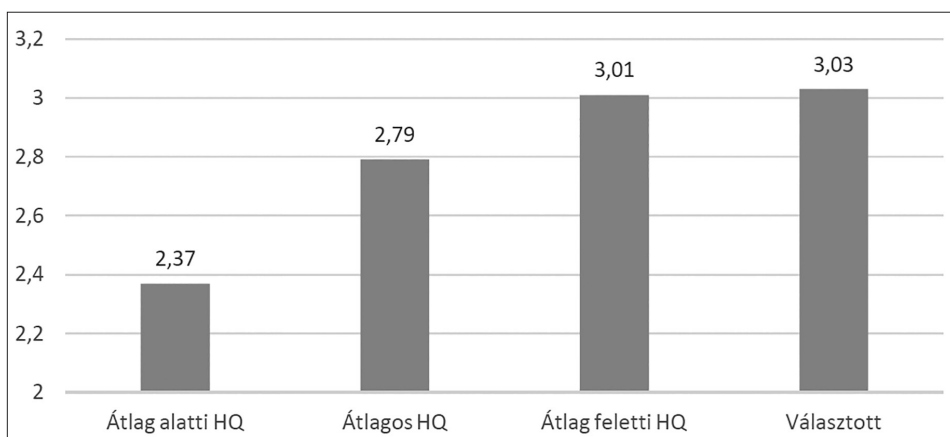
A humorstílusokban mért eredmények

	Átlag
Affiliatív humor	44,1
Önerősítő humor	33,0
Agresszív humor	27,4
Önleértékelő humor	24,1

4.2. A humorérzék hatása az iróniaprodukcióra. Az eredmények azt mutatják, hogy az ironikusnak szánt megnyilatkozás megítélésére hatással van az azt létrehozó megnyilatkozóhoz a humorérzéke (1. ábra).

1. ábra

A megnyilatkozások megítélésének átlaga a létrehozó humorérzéke szerint

Az eredményeket Friedman's Anova-moddal elemezve azt találtuk, hogy szignifikáns különbség van a létrehozó humorérzéke szerint a megnyilatkozások megítélésében: minél magasabb a létrehozó humorérzéke, annál ironikusabbnak ítélik a megítélők a megnyilatkozást ($n = 267$, $\chi^2(3) = 131,02$, $p < ,001$). A Wilcoxon-próbával végzett post hoc teszt szerint kizárólag az általunk választott megnyilatkozások és az átlag feletti humorérzékekkel létrehozott megnyilatkozások megítélése között nincsen szignifikáns különbség ($z = -,821$, $p = ,405$), ezeket a megnyilatkozásokat a megítélők hasonlóan ironikusnak ítélték. A legalacsonyabb értékelést az átlag alatti humorérzékekkel rendelkezők megnyilatkozásai kapták, ezeket értékelték a válaszadók a legkevésbé ironikusnak. Az átlagos humorérzékű megnyilatkozók iróniai szignifikánsan magasabb értékelést kaptak az átlag alattiakhoz képest ($z = -6,216$, $p < ,001$), de szignifikánsan alacsonyabbat az átlag felettihez ($z = -3,784$, $p < ,001$), illetve az általunk választott iróniákhoz ($z = -4,559$, $p < ,001$) képest.

Az ironikusnak szánt megnyilatkozás megítélését tehát befolyásolja a megnyilatkozást létrehozó humorérzékének mértéke. Az alábbiakban bemutatjuk a leginkább, valamint a legkevésbé ironikusnak ítélt megnyilatkozásokat a hozzájuk tartozó képi stimulusokkal együtt.

A legmagasabb, 4,06-os értékelést kapott képaláírás (a) átlag feletti humorérzékekkel rendelkező személytől származik, míg a második legmagasabb értékelést (3,97) kapott képaláírás (b) egy általunk választott megnyilatkozás. Mindkét megnyilatkozás szaliens iróniát tartalmaz, abban az értelemben, hogy e megnyilatkozások nyelvileg is kifejtetté teszik (vö. *rövidebbek*, illetve *jó időt*), és így felerősítik az ironikus értékelésre jellemző inkongruenciát (maga az ironikus értékelés ettől természetesen implicit marad).

(a) *Egyre rövidebbek az orvosi várólisták!*

(b) *Az írek kihasználták a hétvégi jó időt, sokan kirándulni mentek*

A két legkevésbé ironikusnak ítélt megnyilatkozás átlag alatti humorérzéssel rendelkező személyektől származott, az egyiket (c) 1,7-re, míg a másikat (d) 1,73-ra értékelték a válaszadók.

(c) *Gyűrötten, kidobva*

(d) *Repülés*

4.3. A humorérzék hatása az irónia megértésére. A humorérzék hatását az iróniamegértésre humorstílusonként elemeztük. Feltételeztük, hogy az adaptív humorstílusokban (affiliatív és önerősítő) átlag feletti humorérzéssel rendelkezők ironikusabbnak ítélik a szintén átlag feletti humorérzéssel létrehozott megnyilatkozásokat az átlag alatti adaptív humorstílusokkal rendelkezőknél. Emellett éppen fordított eredményt vártunk a maladaptív humorstílusoknál (agresszív és önleértékelő humor), vagyis azt feltételeztük, hogy az átlag alatti maladaptív humorstílusokkal rendelkezők ironikusabbnak ítélik a pozitív humorérzéssel létrehozott megnyilatkozásokat, és kevésbé ironikusnak a negatív humorérzéssel létrehozott megnyilatkozásokat azoknál, akiknél átlag feletti maladaptív humorstílust mértünk.

3. táblázat

A létrehozó humorérzéke szerint csoportosított képaláírás-típusok megítélésének átlaga a megítélő humorérzéke szerint

A megítélő humorérzéke		Képaláírás-típusok a létrehozó humorérzéke szerint			
		Negatív HQ	Átlagos HQ	Pozitív HQ	Választott
Affiliatív humor	átlag alatti (n = 22)	2,16	2,73	3,11	2,84
	átlag feletti (n = 2)	1,60	2,10	2,5	3,3
Önerősítő humor	átlag alatti (n = 23)	2,07	2,75	2,83	2,74
	átlag feletti (n = 14)	2,41	2,64	3,31	3,04
Agresszív humor	átlag alatti (n = 17)	2,75	2,68	3,01	3,07
	átlag feletti (n = 18)	1,92	2,66	2,93	3,10
Önleértékelő humor	átlag alatti (n = 14)	2,34	2,57	2,84	3,04
	átlag feletti (n = 19)	2,58	2,79	2,89	2,94

Várakozásunkkal ellentétben a megítélők humorérzékük jellegétől függetlenül hasonló ítéletet hoztak az átlag alatti, átlagos, átlag fölötti humorérzékkel létrehozott és az általunk választott megnyilatkozásoknál is (3. táblázat). A Kruskal–Wallis-teszt egyetlen képaláírás-típusnál sem mutatott szignifikáns különbséget az átlag alatti és az átlag feletti humorérzékkel rendelkező megítélők eredményeiben egyik humorstílus esetében sem.

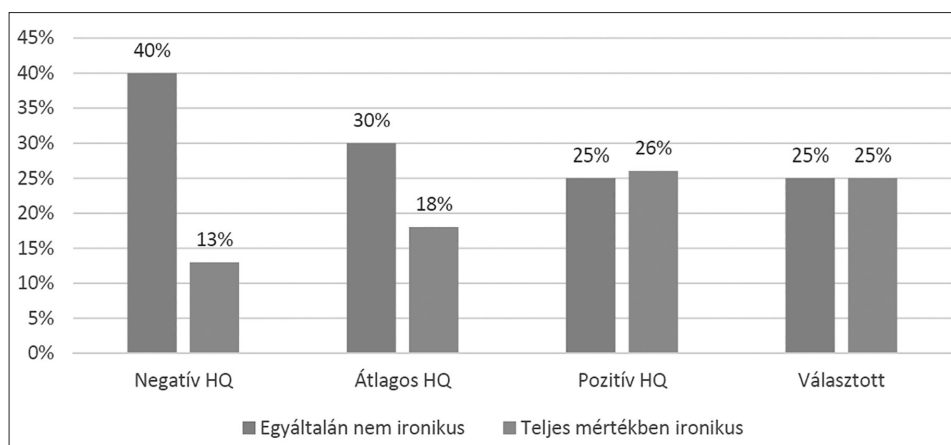
4.4. Az ironikusság megítélésének egyértelműsége. A fentiek azt mutatják, hogy a megítélők humorérzékük mértékétől függetlenül hasonlóan ítélték meg az egyes megnyilatkozásokat: szignifikánsan magasabb értékelést kaptak a magasabb humorérzékkel rendelkezők megnyilatkozásai, mint az alacsonyabb HQ-val rendelkezőké (l. 1. ábra). Emellett azonban érdemes azt is megvizsgálni, hogy a válaszadók mennyire hoztak egyértelműen elfogadó vagy egyértelműen elutasító ítéletet az egyes – humorérzék alapján csoportosított – képaláírás-típusok esetében, azaz mennyire könnyen döntöttek egy megnyilatkozás ironikusságának elfogadása vagy elutasítása mellett. Mivel a második, az irónia megítélését vizsgáló kérdőívben azt kérdeztük a kitöltőktől, hogy mennyire tartják ironikusnak a kapott képaláírásokat, válaszaik voltaképpen nem arról adnak információt, hogy az adott megnyilatkozást ironikusan értelmezik-e, avagy nem. A válaszok sokkal inkább azt mutatják meg,

hogyan a megkérdezettek az adott megnyilatkozást mennyire tartják az irónia jó példányának, illetve mennyire nem tartják annak, valamint hogy az adott megnyilatkozások mennyire adnak lehetőséget ironikus értelmezésre, illetve mennyire nem.

A létrehozó humorérzéke szerint csoportosítva a képaláírásokként szereplő, ironikusnak szánt megnyilatkozásokat, nagy különbségeket találunk az egyértelmű ítéletek arányában (2. ábra). Egyértelmű ítéletnek tekintjük az ötfokú Likert-skála két végét, vagyis azt, ha a válaszadó teljesen elutasította (1: „egyáltalán nem ironikus”), vagy teljesen elfogadta (5: „teljes mértékben ironikus”) az adott képaláírást. Úgy tűnik, hogy a válaszadók nagyobb arányban utasítják el bizonyos megnyilatkozások ironikusságát, mint más megnyilatkozásokét.

2. ábra

Az egyértelmű ítéletek aránya az egyes képaláírás-típusokban

Az egyértelműen negatív és egyértelműen pozitív ítéletek arányait vizsgálva azt látjuk, hogy az összes ítélet 31%-a volt egyértelmű elutasítás, szemben az egyértelmű elfogadás 21%-os arányával. Ez arra utal, hogy könnyebb ítéletet hozni abban a kérdésben, hogy mi az, ami biztosan nem tűnik jó iróniának, mint döntést hozni arról, hogy mit tartunk egyértelműen jó iróniának. Az átlag alatti humorérzékekkel létrehozott megnyilatkozásokat a válaszadók 40%-a egyértelműen elutasította. Az átlag fölötti humorérzékekkel létrehozott, valamint az általunk választott megnyilatkozások esetében azonos arányban választották a válaszadók az „egyáltalán nem ironikus” és a „teljes mértékben ironikus” lehetőséget (25-25%). Mindegyik humorérzék szerinti képaláírás-típus esetében a válaszadóknak körülbelül a fele hozott valamilyen előjelű egyértelmű döntést. Az eredmények szerint a megítélők kevésbé értékelik iróniának azokat a megnyilatkozásokat, amelyeket átlag alatti humorérzékekkel rendelkezők hoztak létre. Ezzel szemben nem látunk arra utaló tendenciát, hogy az átlag feletti humorérzékekkel rendelkezők megnyilatkozásairól ugyanilyen arányban hoznának magabiztos pozitív (azt egyértelműen ironikusnak ítéelő) döntést.

Feltételeztük, hogy minél magasabb a megítélő humorérzéke, annál több egyértelmű ítéletet fog hozni egy megnyilatkozás ironikusságának megítélése során, szemben az átlag alatti HQ-val rendelkezőkkel. A teljes elutasítás és a teljes elfogadás arányait humorstílusonként vizsgáltuk. Az elemzést egyutas Anova-modellel végeztük. A 4. a) és a 4. b) táblázat azt mutatja, hogy az egyes válaszadók milyen arányban fogadták el teljes mértékben ironikusként vagy éppen egyáltalán nem ironikusként az adott képaláírás-típus ironikusnak szánt megnyilatkozásait.

4. a) táblázat

A teljes mértékben ironikusnak ítélt megnyilatkozások aránya humorstílusonként

A megítélő humorérzéke		Képaláírás-típusok a létrehozó humorérzéke szerint			
		Negatív HQ	Átlagos HQ	Pozitív HQ	Választott
Affiliatív humor	átlag alatti (n = 22)	16%	17%*	30%	20%*
	átlag feletti (n = 2)	18%	0%*	30%	32%*
Önerősítő humor	átlag alatti (n = 23)	12%	14%	22%	14%*
	átlag feletti (n = 14)	14%	19%	28%	28%*
Agresszív humor	átlag alatti (n = 17)	14%	21%	28%	20%
	átlag feletti (n = 18)	10%	20%	22%	30%
Önleértékelő humor	átlag alatti (n = 14)	18%	14%	30%	34%
	átlag feletti (n = 19)	12%	17%	26%	28%

* $p < 0,05$

4. b) táblázat

Az ironikusság teljes elutasításának aránya humorstílusonként

A megítélő humorérzéke		Képaláírás-típusok a létrehozó humorérzéke szerint			
		Negatív HQ	Átlagos HQ	Pozitív HQ	Választott
Affiliatív humor	átlag alatti (n = 22)	36%	28%	24%	25%
	átlag feletti (n = 2)	43%	36%	26%	25%

Önerősítő humor	átlag alatti (n = 23)	36%	33%	23%	28%
	átlag feletti (n = 14)	54%	33%	22%	28%
Agresszív humor	átlag alatti (n = 17)	36%*	36%	27%	29%
	átlag feletti (n = 18)	62%*	31%	28%	28%
Önleértékelő humor	átlag alatti (n = 14)	37%	37%	34%	30%
	átlag feletti (n = 19)	40%	28%	25%	28%

* $p < 0,05$

Az eredmények azt mutatják, hogy az átlag feletti adaptív humorstílusokkal (affiliatív, önerősítő) rendelkezők szignifikánsan nagyobb arányban ítélik teljes mértékben ironikusnak az általunk választott megnyilatkozásokat, mint az átlag alatti adaptív humorstílusokkal rendelkezők. Ezzel szemben sem az átlag alatti, sem pedig az átlag feletti humorérzéssel létrehozott megnyilatkozások elfogadásában nincsen szignifikáns különbség egyik humorstílus esetén sem. Az ironikuság elutasításának vizsgálata során azt látjuk, hogy mindössze az átlag feletti agresszív humorstílussal rendelkezők utasítják el szignifikánsan nagyobb arányban az átlag alatti humorérzéssel létrehozott megnyilatkozásokat.

5. Következtetések. Az eredmények részben igazolták hipotéziseinket. Az első hipotézisünkben (H1) feltételeztük, hogy minél magasabb az iróniát létrehozó személy adaptív humorérzéke, annál ironikusabbnak ítélik a megítélők az általa létrehozott ironikusnak szánt megnyilatkozást. Hipotézisünk igazolódott: az átlag fölötti humorérzéssel rendelkezők ironikusnak szánt megnyilatkozásai szignifikánsan magasabb megítélést kapnak, mint az átlag alatti humorérzéssel rendelkezőké. Úgy tűnik tehát, hogy a nyelvhasználók által megfelelőnek, hatásosnak ítélt ironia létrehozásában releváns tényező az azt létrehozó személy jó humorérzéke.

Második hipotézisünk (H2) szerint minél magasabb a megítélő HQ-ja, annál egyértelműbb ítéleteket hoz abban a kérdésben, hogy mi az, amit biztosan nem tart jó iróniának, és mi az, amit annak tart. Az elemzést humorstílusonként végeztük el. Ez a hipotézisünk részben igazolódott. Azt találtuk ugyanis, hogy a nyelvhasználók – humorérzékük mértékétől függetlenül – egyértelműbben ítélnék abban a kérdésben, hogy mit nem tartanak jó iróniának, azaz megfelelő mértékben ironikus megnyilatkozásnak, mint abban, hogy mit tartanak annak. Emellett az eredmények azt is mutatják, hogy az átlag feletti adaptív humorstílusokkal rendelkezők szignifikánsan magasabbra értékelik az általunk választott, nagyrészt implicit iróniát tartalmazó megnyilatkozásokat, mint az átlag alatti humorstílussal rendelkezők.

Harmadik hipotézisünk (H3) nem igazolódott: az átlag alatti humorérzékkel rendelkező megítélők – az átlag feletti humorérzékkel rendelkezőkhöz hasonlóan – nem ítélik iróniának az átlag alatti humorérzékkel létrehozott ironikusnak szánt megnyilatkozásokat. Ez az eredmény azt látszik megerősíteni, hogy habár az adatok meglehetősen szórtak abban a tekintetben, hogy az ironikusnak szánt megnyilatkozások mennyire tekinthetők az irónia jó példányainak, a megkérdezetteknek mégiscsak vannak egyirányba mutató – és a humorérzéküktől jellemzően nem függő – preferenciái, elvárásai a jó irónia tekintetében.

Az eredmények alapján úgy tűnik, hogy az irónia produkciójára nagyobb hatással van az egyén humorérzéke, mint az irónia megértésére. A megítélők humorstílusonként mért humorérzékük mértékétől függetlenül hasonlóan ítélik meg az átlag alatti humorérzékkel és az átlag feletti humorérzékkel rendelkezők által létrehozott megnyilatkozásokat – előbbieket jóval nagyobb mértékben utasítják el, mint az utóbbiakat. A különböző humorstílusokat tekintve szignifikáns különbséget csak az agresszív humorstílus esetén mértünk: az átlag feletti agresszív humorral rendelkezők szignifikánsan nagyobb arányban utasítják el az átlag alatti humorérzékkel létrehozott megnyilatkozások ironikusságát, mint az átlag alatti agresszív humorral rendelkezők. Úgy tűnik továbbá, hogy – szemben a maladaptív (agresszív, önleértékelő) humorstílusú adatközlőkkel – az adaptív (affiliatív, önerősítő) humorstílusú adatközlők az implicit(ebb) iróniát preferálják. Ebből arra következtethetünk, hogy azt az irónia népi kategóriájának centrálisabb, tipikusabb, jellemzőbb példányának tekintik. Az általunk választott megnyilatkozások esetében szignifikáns különbséget találtunk mindkét adaptív humorstílus esetén. Az átlag feletti adaptív humorstílussal rendelkezők szignifikánsan ironikusabbnak ítélték az általunk választott megnyilatkozásokat, mint az átlag alatti adaptív humorstílusokkal rendelkezők. Mi magunk – ha a válaszok között találtunk ennek megfelelő képaláírásokat – olyan megnyilatkozásokat részesítettünk előnyben a kiválasztásnál, amelyekre az implicitebb, nem kifejezetten szaliens irónia volt jellemző. Vagyis nem olyan képaláírásokat választottunk ki, amelyek szemantikailag (pl. ellentét, tagadás alkalmazásával) kiélezték az inkongruenciát, hanem olyanokat, amelyek a perspektivizációban rejlő lehetőségeket e nélkül az explicitté tett szembeállítás nélkül aknázták ki, és így tudatosították azt az értelmezésbeli és értékelésbeli távolságot, amely elválasztja egymástól a megnyilatkozó perspektíváját és az adott konstrukcióban (itt az általában mondatnyi teljes megnyilatkozásokban) érvényesülő perspektívát (pl. a behavazott tájon pici pontként látható, a képen egyetlen emberként havat lapátoló férfi képéhez a következő megnyilatkozást választottuk: *Sármos, önálló, gazdag férfi keresi élete párját társas eseményekre!*).

Az irónia népi kategóriájára alapozó kutatás fontos tanulsága továbbá, hogy az irónia, illetve egy nyelvi konstrukció ironikussága nem feltétlenül „igen vagy nem” kérdéseként artikulálható. Az irónia jelenségének összetettségére figyelmeztet, hogy a lényegileg ironikusnak szánt megnyilatkozások ironikussága egyáltalán nem magától értetődő az értelmezők számára. Egy ironikusnak szánt megnyilatkozás ironikussága, megfelelése az ironikus megnyilatkozásokkal szembeni elvárásoknak fokozat kérdése. Az a kérdés pedig, hogy melyek is ezek a – jó humorérzéken túlmutató – elvárások, további kutatásokra ösztönözhet bennünket.

Kulcsszók: iróniaprodukció, iróniamegértés, humorérzék, humorstílusok, metapragmatikai tudatosság, metapragmatikai reflexivitás.

Hivatkozott irodalom

- ATTARDO, SALVATORE 2000a. Irony as relevant inappropriateness. *Journal of Pragmatics* 32: 793–826. [https://doi.org/10.1016/s0378-2166\(99\)00070-3](https://doi.org/10.1016/s0378-2166(99)00070-3)
- ATTARDO, SALVATORE 2000b. Irony markers and functions: Toward a goal-oriented theory of irony and its processing. *Rask* 12: 3–20.
- ATTARDO, SALVATORE 2002. Humor and irony in interaction: From mode adoption to failure of detection. In: ANOLLI, L. – CICERI, R. – RIVA, G. eds., *Say not to say: New perspectives on miscommunication*. IOS Press, Amsterdam. 159–179.
- CANN, ARNIE – MATSON, CHELSEA 2014. Sense of humor and social desirability: Understanding how humor styles are perceived. *Personality and Individual Differences* 66: 176–180. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2014.03.029>
- CRAIK, KENNETH H. – LAMPERT, MARTIN D. – NELSON, ARVALEA J. 1996. Sense of humor and styles of everyday humorous conduct. *Humor* 9: 273–302. <https://doi.org/10.1515/humr.1996.9.3-4.273>
- DYCK, KYLE T. H. – HOLTZMAN, SUSAN 2013. Understanding humor styles and well-being: The importance of social relationships and gender. *Personality and Individual Differences* 55: 53–58. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2013.01.023>
- FEINGOLD, ALAN – MAZZELLA, RONALD 1991. Psychometric intelligence and verbal humor ability. *Personality and Individual Differences* 12: 427–435. [https://doi.org/10.1016/0191-8869\(91\)90060-o](https://doi.org/10.1016/0191-8869(91)90060-o)
- GIBBS, RAYMOND W. – COLSTON, HERBERT L. eds. 2007. *Irony in language and thought: A cognitive science reader*. Lawrence Erlbaum, Mahwah (NJ.).
- GURILLO, LEONOR R. – ORTEGA, ALVARADO M. B. 2013. The pragmatics of irony and humor. In: GUNILLO, R. L. – ORTEGA, M. B. A. eds., *Irony and humor: from pragmatics to discourse*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia. 1–16. <https://doi.org/10.1075/pbns.231.01rui>
- HIRSCH, GALIA 2011a. Between irony and humor: a pragmatic model. *Pragmatics and Cognition* 19: 530–561. <https://doi.org/10.1075/pc.19.3.07hir>
- HIRSCH, GALIA 2011b. Redundancy, irony and humor. *Language Sciences* 33: 316–329.
- KEMMER, SUZANNE – BARLOW, MICHAEL 2000. Introduction: A usage-based conception of language. In: BARLOW, MICHAEL – KEMMER, SUZANNE eds., *Usage-Based Models of Language*. CSLI Publications, Stanford. vii–xxviii.
- KÖHLER, GABRIELE – RUCH, WILLIBALD 1996. Sources of variance in current sense of humor inventories: How much substance, how much method variance? *Humor* 9: 363–397. <https://doi.org/10.1515/humr.1996.9.3-4.363>
- LANGACKER, RONALD W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar. Volume I. Theoretical Prerequisites*. Stanford University Press, Stanford.
- LANGACKER, RONALD W. 2008. *Cognitive Grammar. A Basic Introduction*. Oxford University Press, Oxford.

- MARTIN, ROD A., – LEFCOURT, HERBERT M. 1984. Situational Humor Response Questionnaire: Quantitative measure of sense of humor. *Journal of Personality and Social Psychology* 47: 145–155. <https://doi.org/10.1037//0022-3514.47.1.145>
- MARTIN, ROD et al. 2003. Individual differences in uses of humor and their relation to psychological well-being: Development of the Humor Styles Questionnaire. *Journal of Research in Personality* 37: 48–75. [https://doi.org/10.1016/s0092-6566\(02\)00534-2](https://doi.org/10.1016/s0092-6566(02)00534-2)
- NEMESI ATTILA LÁSZLÓ 2009. *Az alakzatok kérdése a pragmatikában*. Loisir Kiadó, Budapest.
- NEMESI ATTILA LÁSZLÓ 2015. Melyik pragmatikaelméletnek van a legjobb „humorérzéke”? In: BÓDOG ALEXA – CSATÁR PÉTER – NÉMETH T. ENIKŐ – VECSEY ZOLTÁN szerk., *Használat és hatás: újabb eredmények a magyarországi pragmatikai kutatásokban*. Loisir Kiadó, Budapest. 123–156.
- REYES, ANTONIO – ROSSO, PAOLO – BUSCALDI, DAVIDE 2012. From humor recognition to irony detection: The figurative language of social media. *Data and Knowledge Engineering* 74. 1–12. <https://doi.org/10.1016/j.datak.2012.02.005>
- RUCH, WILLIBALD 1996. Measurement approaches to the sense of humor: Introduction and overview. *Humor* 9: 239–250. <https://doi.org/10.1515/humr.1996.9.3-4.239>
- SIMON GÁBOR 2018. Az igei jelentés metaforizációjának mintázatai. Nyelvtan- és korpuszvezérelt esettanulmányok. *Jelentés és Nyelvhasználat* 5: 1–36. <https://doi.org/10.14232/jeny.2018.1.1>
- SVEBAK, SVEN 1996. The development of the Sense of Humor Questionnaire: From SHQ to SHQ-6. *Humor* 9: 341–361. <https://doi.org/10.1515/humr.1996.9.3-4.341>
- SVINDT VERONIKA 2007. Iróniaértelmezés elméletben és gyakorlatban. *Első Század* 6/1: 171–208.
- TÁTRAI SZILÁRD 2008. Irónia. In: SZATHMÁRI ISTVÁN szerk., *Alakzatlexikon*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 311–320.
- TÁTRAI SZILÁRD 2011. *Bevezetés a pragmatikába*. Funkcionális kognitív megközelítés. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- TÁTRAI SZILÁRD 2017. Pragmatika. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk., *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest. 897–1058.
- THORSON, JAMES A., – POWELL, F. C. 1993. Development and validation of a Multidimensional Sense of Humor Scale. *Journal of Clinical Psychology* 48: 13–23.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Osiris Kiadó, Budapest.
- VERSCHUEREN, JEF 1999. *Understanding pragmatics*. Arnold, London etc.
- VERSCHUEREN, JEF – BRISARD, FRANK 2009. Adaptability. In: VERSCHUEREN, JEF – ÖSTMAN, JAN-OLA eds., *Key notions for pragmatics*. Handbook of Pragmatics Highlights 1. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia. 28–47.

What makes a good piece of irony?

The role of sense of humor in producing and comprehending irony

The paper discusses the relationship between irony and sense of humor. The point of departure is the popular category of irony, that is, whatever people in general consider to be irony or ironical will be accepted here as irony and ironical, respectively. On the other hand, we emphatically rely

on the theoretical and methodological background assumption of functional cognitive pragmatics with respect to the interpretation of irony: the assumption that irony capitalizes on reflexivity, one of the fundamental properties of linguistic cognition, and in particular, participants' metapragmatic awareness, in an emergent manner. The initial hypothesis of the paper is that sense of humor is positively correlated with both irony production and irony comprehension. The empirical study consists of two steps: we conducted two cascaded online questionnaire studies on the production and comprehension of irony, respectively, in relation to sense of humor. We used standardized tests to measure the participants' aptitude for producing/comprehending humor. The study of recognizing and producing irony took place with reference to 15 pictorial stimuli. In our statistical analyses we found that ironical utterances produced with high-level sense of humor were judged significantly more ironical by addressees than those produced by speakers with average or below-average sense of humor. On the other hand, the analyses showed that, in most cases, their own below-average vs. above-average sense of humor did not significantly help participants in judging the level of irony of the utterances presented to them.

Keywords: irony production, irony comprehension, sense of humor, humor styles, metapragmatic awareness, metapragmatic reflexivity.

SVINDT VERONIKA
MTA Nyelvtudományi Intézet

TÁTRAI SZILÁRD
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem
Jagelló Egyetem

Az irónia lényegi jegyének keresése az elméleti pragmatikában

1. Bevezetés. Vajon rátapint-e az irónia lényegére az ÉKsz.¹ – és változatlan formában az ÉKsz.² – ezzel a rövid meghatározással: „rejtett, szellemes, finom gúny”? Vagy pontosabb az az antikvitásból örökölt, sokat idézett definíció, amely szerint az irónia eszközével (akár trópus, akár gondolatalakzat) az ellenkezőjét értjük az alatt, amit mondunk? Esetleg mindkét felfogás túláltalánosító vagy részleges, és valami másban keresendő az irónia sine qua nonja? A fogalomértelmezési polémiák az ún. elméleti pragmatika iróniával foglalkozó szakirodalmát is megtöltik GRICE (1975, 1978) klasszikus tanulmányai óta. Bár a lexikográfus és a pragmatikakutató céljai különböznek, az irónia nem tartozik a hétköznapi ember számára obskúrusnak hangzó nyelvészeti terminus technicusok közé (szemben, mondjuk, a szinekdochéval vagy a litotésszel), ezért aligha lenne vonzó az elsődlegesen a hétköznapi nyelvhasználatra fókuszáló pragmatikában messzire eltávolodni az irónia laikus fogalmától. Persze korántsem biztos, hogy ez a laikus fogalom egynemű, egységes és könnyen megragadható. Meg kell azonban kísérelnünk hozzáférni, mielőtt az egyik vagy másik elméletnek kedvezően kiválogatott, sőt nemritkán kitalált példák, részrehajló gondolat kísérletek tévutakra vinnének.

Az alábbiakban először bemutatom a pragmatika főbb iróniaértelmezéseit a jelen terjedelmi keretekhez igazodva. Ezt követően összefoglalom, hogy 100 egyetemi hallgató válaszai alapján milyen következtetéseket vonhatunk le az irónia hétköznapi fogalmáról és feltételezett funkcióiról. A tanulságok fényében tisztázom saját álláspontomat, kitérve az irónia és az ugratás, valamint az irónia és a szarkazmus viszonyára. Végül magyarázatot keresek arra, miért társul az irónia zavartalanul más trópusokkal, gondolatalakzatokkal, és miért érezzük olyan gyakran humorosnak. A nyelvi példaanyag részint zenei anekdotákból, részint a hivatkozott szakirodalomban sűrűn idézett ironikus (vagy legalábbis annak mondott) megnyilatkozásokból tevődik össze.

2. Iróniaértelmezések a pragmatikában. Az irónia megszokott velejárója a nyelvhasználatnak. Vannak ugyan műfaji-szövegtípusbeli, társadalmi és kulturális korlátai, mégis annyira jellemző társalgási „fűszer” és „fegyver”, hogy a pragmatikának szinte kezdettől fogva volt mondanivalója róla. Fölvethető a kérdés, hogy ez a mondanivaló mennyiben tükrözi az iróniakutatásban érdekelt többi tudományterület eredményeinek ismeretét, ám fontosabb talán annak a megértése, hogyan merül fel az irónia problémaként a pragmatika számára, és milyen irányokba vitte el az irónia lényegére vonatkozó elméletalkotást, szembesülve az empirikus és teoretikus kihívásokkal. Menjünk tehát vissza a kezdetekhez!

2.1. GRICE (1975, 1978). Az iróniának több fajtáját különböztetjük meg. GRICE és általában a pragmatika a beszélő által szándékolt verbális iróniát állítja középpontba, de találunk kell valamit, ami a képi, zenei vagy multimodális iróniára, a szituációs iróniára, a drámai iróniára, a romantikus iróniára stb. is igaz,

különben széthullik vagy (jobb esetben) metaforizálódik az iróniafogalmunk. GRICE (1975: 53, 1989/2011: 37–38) először lényegében megerősíti a klasszikus retorikának tulajdonított „az ellenkezőjét érteni azon, amit mondunk”¹ meghatározást, amikor a minőség kategóriája alá rendelt első társalgási maxima („Ne mondj olyat, amit hamisnak hiszel!”) kihasználására visszavezethető implikátúrával magyarázza az iróniát (ahogy a metaforát, a túlzást és a meiózist/alullicitálást is). A konvencionális jelentésből (conventional meaning) indul ki, amely változhat, nem pedig a kevésbé dinamikus szó szerinti jelentésből (literal meaning) – amire kritikusai ritkán figyelnek föl –, s így nem zárja ki, hogy egy implikátum idővel konvencionalizálódjon (1975: 58, 1989/2011: 42; vö. NEMESI 2006, 2009: 64–65). A konvencionalizálódott ironikus kifejezések (pl. *Szép kis [...], mondhatom*) ezek szerint elveszíthetik implikátúrajellegüket, miközben továbbra is ironikusnak érezzük őket. Ennél is zavaróbb, hogy rengeteg ironikus megnyilatkozás nem az ellenkezőjét sugallja annak, amit szó szerint vagy konvencionálisan jelent, hanem valami mást. Ilyen az (1)-ben dőlt betűvel kiemelt is:

(1) Pablo Sarasate spanyol zeneszerzőt és hegedűvirtuózt egy hölgy vacsorára hívta „a hegedűjével együtt”.

– *Kedves hölgyem* – válaszolta neki –, *én boldogan elmegyek, de a hegedűm nem szokott vacsorázni.* (KzAk. 225; Ma. 418.)

Ha elfogadná ironikusnak, GRICE (1978: 123–125, 1989/2011: 53–55) három lényeges dolgot állítana az (1)-ről. Az egyik, hogy benne van, ami minden ironikus megnyilatkozás kulcseleme: egy negatív jelzőkkel (elitélő, ellenséges, felháborodott, lenéző, megvető stb.) leírható érzés, attitűd, értékelés (Sarasate viszonyulása ahhoz, hogy a hegedűjét is vinnie kellene a vacsorára, vagyis elvárják, hogy játszszone a hangszeren, ezért hívják meg). A másik: nem kell ahhoz ironikus hanglejtés, hogy a válasz iróniáját megértsük, sőt nem is biztos, hogy van az iróniának önálló, csak rá jellemző hanglejtése (ez GRICE szerint kísérletileg ellenőrizhető), noha szóban kétségkívül az iróniával kifejezett érzésnek, attitűdnek megfelelő hanglejtést kell választani. Végül a harmadik: Sarasate megnyilatkozása színlelt: csupán tetteti annak a megjegyzésnek a komolyságát, hogy a hegedűje nem szokott vacsorázni, hiszen nyilvánvaló, hogy a hegedű nem ember, sőt nem is élőlény.

Nem világos azonban, miképp egyeztethető össze mindez az irónia korábban vázolt implikátúramodelljével, amelyet GRICE nem revideál. A negatív értékelés az irónia (egyik) implikátuma? Mindig sérül a minőség első maximája, amikor ironizálunk? Mi a szerepe a hanglejtésnek az irónia megértésében? Vannak-e más jelölői az iróniának? GRICE kritikusai közül némelyek nemcsak azt kérdőjelezik meg, hogy az ironikus beszélő szándéka szükségszerűen a fordítottja a szó szerinti (vagy konvencionális) jelentéssel kifejezettnek, hanem azt is, hogy az iróniának föltétlenül negatív értékelést kell tartalmaznia (l. alább). KAUFER (1981:

¹ Jóval árnyaltabb képet fest az iróniáról CICERO (*A szónokról*, 2.67.269–273; l. CICERO/2012: 347–349) és az a QUINTILIANUS is, akitől a fönti meghatározás valóban idézhető (*Szónoklattan*, 8.6.54–56, 9.2.44–53; l. QUINTILIANUS/2008: 558, 582–584; vö. KOMLÓSI 2007–2008: 96–101).

499–501) rámutat arra, hogy bármelyik társalgási maxima megsértése iróniához vezethet, nem kizárólag a minőségé, amit HOLDCROFT (1983: 507) azzal egészít ki, hogy az irónia nem is föltétlenül sért maximát (ez viszont – ha nem a minőség, akkor a mennyiség és a mód megfelelő maximáira tekintettel – erősen kétséges).

2.2. CLARK és GERRIG (1984). A görögből származó szó feltételezett eredeti jelentésével ('színlelés', 'tettetés') és GRICE (1978) harmadik kiegészítésével teljes összhangban a CLARK–GERRIG szerzőpáros gondolatmenetéből az következik, hogy Sarasate az (1)-ben úgy tesz, mintha tudatlan lenne, és komolyan gondolná, hogy címzettje nincs tisztában azzal, hogy a hegedűk nem szoktak vacsorázni – de mivel ez abszurd gondolat, a hölgy azonnal meg fogja érteni, hogy a művész színlel, így fejezve ki véleményét az effajta meghívásról, egyúttal vissza is utasítva azt. Az elmélet szerint tehát egy *B* beszélőnek van egy elsődleges *K*, valamint egy elképzelt vagy valószínű, jelen lévő vagy jelen nem lévő, „be nem avatott” *K'* közönsége, akihez/amelyhez nem mint *B*, hanem mint egy naív, tájékozatlan vagy tévedésben leledző *B'* beszél. A *K* közönség számára fölfedezhető, hogy *B* színlel: *B'*-ként szól *K'*-höz, a célja pedig ezzel az, hogy fölismertesse *B'*, *K'* és a *B'*-ként mondottak iránti attitűdjét (CLARK–GERRIG 1984: 122). Az ironikus hanglejtés magyarázata éppen a tetetés; az, hogy *B* nem a saját, hanem *B'* „hangján” szólal meg. Az irónia áldozata CLARK és GERRIG szerint *B'* (a tudatlan beszélő) és/vagy *K'* (a tudatlan közönség). Az (1)-ben azonban *K*, azaz maga a hölgy az áldozat, aki vacsorájának pompáját Sarasate (föltehetően ingyenes) hegedűjátékával kívánta volna emelni.

CLARK és GERRIG nem jelenti ki kategorikusan, hogy az ironikus tetetésben negatív viszonyulás fejeződik ki. Csupán „aszimmetriáról” beszélnek: „valószínűbb” valamilyen pozitív gondolat tetetése negatív attitűddel, mint fordítva, mert a társalgásban általában a pozitív gondolat (hogy jól vagyunk, minden rendben van, minden kitűnő, sikerült valami stb.) az elvárás, a „norma”, amely viszont nem mindig teljesül (vö. SPERBER–WILSON 1981: 312). Ha megvan a „közös alap” a felek között, a közönség rá fog jönni, miért releváns az ironikus megnyilatkozás. Ennek a közös alapnak a mibenlétét persze ki kell fejteni (l. CLARK–CARLSON 1981). Utóbb CLARK (1996) közös tetetésnek (joint pretense) tekinti az iróniát, amelynek két rétege van: 1. *B* tettei, amit *K*-nak mond; 2. *B'* komolyan mond valamit *K'*-nek. De ha ugyanez igaz a túlzásra, az alullicitálásra és a költői kérdésre is (márpedig CLARK ezt állítja), mi lesz az irónia saját vonása? Marad a figyelem ráirányítása a naív, tájékozatlan vagy téves vélekedésre és *B* attitűdjére *B'*, *K'* (vagy esetleg *K*, illetőleg a naív, tájékozatlan, téves gondolat) iránt. Amennyiben ezt egy túlzó, alullicitáló vagy költői kérdésként megfogalmazott megnyilatkozásról szintén el lehet mondani, akkor az ironikus is egyben.

A színészt és a parodistát ismerjük úgy, mint aki belebújik egy *B'* szerepbe, hogy *K*-hoz és egy *K'*-höz is tudjon beszélni. Bár a néző néha összekeveri a fikciót a valósággal, amire a fikció akár rá is játszhat (l. a valószínűség virtualitás fogalmát: CASTELLS 1996/2005: 489–493), a színpad, a filmvászon, a jelmez, a hanghordozás, a jelenetekre tagolás, a vágás és számos más szemiotikai „nyom” biztosítja, hogy *K* végig úgy tekintsen *B*-re, mint *B'*-re. Az irónia általában egy-egy megnyilatkozásra korlátozódó, alkalmi „szerepjáték”. Szemiotikai nyomok nélkül nem

ismernénk föl a tettetést, ezért CLARKnak és GERRIGnek jobban rá kellene világítania ezekre a nyomokra (az ironikus hangtónus csupán egy közülük; vö. MUECKE 1978; ROCKWELL 2000; ATTARDO et al. 2003; KOMLÓSI 2014; GARMENDIA 2018: 107–125). Ez talán pótolható hiányosság, ám elméletük megdől, ha *B* a saját „hangján” is képes iróniára. Az olvasó eldöntheti, indokolt-e egy *B'* (és egy *K'*) bevezetése a (2)-höz:

- (2) Egy zeneszerző dicsekszik Josephine Bakernek:
 – Alig írok meg egy slágert, már az egész világon éneklük!
 Mire Baker:
 – *Sőt, a legtöbbet még előbb.* (Ma. 328.)

S ha nem indokolt, és az sem igaz, hogy Baker szándéka az ellenkezője lenne annak, amit mond, GRICE (1978) első kiegészítéséhez jutunk vissza: a negatív attitűd, értékelés implicit módon benne van a válaszban ('a zeneszerző slágerei nem mind eredeti szerzemények').

2.3. SPERBER és WILSON (1981, 1992, 2012). Első pillantásra hasonlóan látszik CLARK és GERRIG elképzeléséhez a relevanciaelmélet iróniafelfogása, amely az említés (mention) és a használát (use) megkülönböztetéséből ered. Az iróniát SPERBER és WILSON (1981) az olyan említéssel jelenségekkel állítja rokonságba, mint az egyenes vagy a függő idézés. Aki ironizál, nem azért idézi szó szerint vagy szabadon valaki másnak a megnyilatkozását, mert be akar számolni róla hallgatóságának, hanem úgy visszhangoztatja, hogy egyben kifejezze az ahhoz való viszonyulását is. Ezt a viszonyulást a későbbiekben disszociatív attitűdként jellemzik: a beszélő eltávolítja magát attól a megnyilatkozástól, amelyet visszhangoz, nem azonosul vele (WILSON–SPERBER 1992, 2012). Az irónia megértését ugyanaz az általános megismerő mechanizmus biztosítja, mint minden más nyelvi megnyilatkozását: a relevancia keresés, a „minél nagyobb kognitív hatást minél kisebb kognitív erőfeszítés árán” gazdaságossági elve (vö. SPERBER–WILSON 1986/1995: 118–171). A szerzők eleinte kissé szkeptikusak a benyomások és attitűdök „retorikai pragmatikájának” az „erősen kommunikált” jelentésekre összpontosító „logikai pragmatikába” való beolvaszthatóságát illetően, ám azután bevezetik a gyenge implikátúra (weak implicature) fogalmát az implicit közlésekkel járó bizonytalanságok, többé-kevésbé valószínű, nyitott, elmosódott jelentések számára. Nem vitás, hogy a megnyilatkozásokkal közvetített attitűdök és benyomások is kontextuális hatást eredményeznek.

Az említéses visszhangoztatás eszméjét hamar föl kellett cserélni az értelmező hasonlósággal (interpretive resemblance, WILSON–SPERBER 1992: 64). Az alapeset az volt, amikor valaki szó szerint idéz valakit sugallt disszociatív attitűddel. Sok ironikus megszólalás tényleg ilyen. Máskor viszont nem szó szerint idéznek valakit, és úgy is ironikus tud lenni a megnyilatkozás. Lehet, hogy nem is idéznek konkrétan valakit, hanem egy embertípust, valamilyen bölcsességet, társadalmi normát, elvárást, amely éppen nem teljesül vagy nem adekvát. Sőt, nemritkán nincs is szó idézésről, csupán valaki(k)nek valamilyen gondolatot tulajdonítanak egy ahhoz hasonló másik gondolattal reprezentálva azt (értelmező

hasonlóság), és ettől határolja el magát a beszélő az iróniával (vö. a CLARK–GERRIG-féle tettetéssel). A relevanciaelmélet képviselői az irónia attributív (valakinek tulajdonított) és metareprezentációs (mentális reprezentáció egy másik mentális reprezentációról) természetét hangsúlyozzák, nem adva fel a visszhangoztatás ötletét (vö. az allúzió retorikából ismert fogalmával). Így azonban oly mértékig kitágítják annak jelentését, hogy az már intuícióellenes. Sarasate az (1)-ben vagy Baker a (2)-ben mit visszhangoztat? – kérdezhetjük. Sarasate talán azt a gondolatot tulajdonítja az őt invitáló hölgynek, hogy vele együtt a hegedűjét is megvacsoráztatná? A hölgy biztosan nem gondolt ilyet. Baker pedig a zeneszerző gondolatát reprezentálná ironikus válaszával? Ha SPERBER és WILSON igennel felelne, akkor gyakorlatilag bármilyen megnyilatkozás reprezentálhat vagy visszhangozhat bármilyen gondolatot, ami az elmélet kiüresedéséhez vezet.

Nézzünk egy példát, amely mind a tettetés, mind a visszhangoztatásos koncepciónak megfelel:

- (3) Az egyik esten, amelyet Liszt Ferenc a szentpétervári udvarban adott – ahol mindig nagyon jól fogadták –, Miklós cár, aki nem volt nagy zenebarát, szóba elegyedett egy hölgygel, és, nem törődve Liszt játékaival, igen hangosan beszélt. Liszt hirtelen abbahagyta a zongorázást, és otthagya a hangszert.
 – Miért fejezte be a játékot?
 – *Amikor az uralkodó beszél, mindenki másnak hallgatni kell* – hangzott az elmés válasz. (KzAk. 141; Ma. 113.)

Akár úgy értelmezzük, hogy Liszt egy B' hangján szólal meg, akár úgy, hogy egy általánosan elfogadott „bölcsséget” visszhangoz, az implicit attitűd hordozza az iróniát: a cárnak a művészettel és a művésszel szembeni tiszteletlen viselkedéséről fejezi ki Liszt – a felszínen udvariasan, épp ezért nagyon elmésen – a véleményét. A probléma az, hogy a két teória empirikus tesztelése nem jól dokumentált, sokféle forrásból összeállított iróniakorpuszok felhasználásával történik, hanem javarészt kitalált, szelektált adatokkal, manipulált kontextusokkal. Az olyan kísérletek, amelyekben az ironikus kulcsmegnyilatkozások kontextusát variálják, csak annyit bizonyítanak, hogy a visszhangoztatás megkönnyíti az irónia megértését; azt nem, hogy minden ironikus megnyilatkozás visszhangszerű (l. pl. JORGENSEN et al. 1984; KREUZ–GLUCKSBERG 1989; KEENAN–QUIGLEY 1999). A visszhangoztatást – GARMENDIÁVAL (2018) egyetértve – inkább az iróniára rávezető egyik potenciális nyomnak kell tekintenünk (az ironikus hanghordozás, mimika stb. mellett).

2.4. AMANTE (1981); HAVERKATE (1990). A grice-i minőség kategóriája alá rendelt maximák megfogalmazása bírálható amiatt, hogy a kijelentésekre korlátozza az őszinteség, igazságteliség társalgási posztulátumát. A beszédaktus-elmélet a különféle verbális cselekvésfajtákhoz (illokúciós aktusokhoz) igazítja az őszinteségi feltételt a többi sikerességi feltétellel (előkészületi feltétel, propozíciós tartalmi feltétel, lényegi feltétel; l. SEARLE 1969/2009) együtt. Így például egy (költői) kérdés is lehet ironikusan őszintétlen, mint a következő Massenet-anekdotában láthatjuk (vö. BROWN 1980: 114):

- (4) A Manon egyik előadása után, amelyen a tenor végig fél hanggal lejjebb énekelt, Jules Massenet a színpalak mögött találkozott az énekessel, aki boldog várakozással lépett oda a szerzőhöz:
- Kedves mester, remélem, meg volt elégedve?
 - *Ó, hogyne! Ó, hogyne!* – válaszolta Massenet. – *De mondja, hogy tudott énekelni ezzel a szörnyű zenekarral, amely egész este fél hanggal magasabban játszott?* (KzAk. 216–217; Ma. 121.)

Míg a tenor kérdése őszinte, és megfelel a kérdés szokásos sikerességi feltételeinek (SEARLE 1969/2009: 80), Massenet-é nem az, hiszen nem gondolja, hogy a zenekar játszott fél hanggal magasabban. A tenor produkcióját tartja szörnyűnek, aki észre sem vette, hogy végig fél hanggal alacsonyabban énekelt. Nem pusztán az őszinteségi feltételt (Massenet szeretne szert tenni információra) érinti az ironia: mint közvetett beszédaktus a megnyilatkozás elsődlegesen nem is kérdésnek lett szánva, hanem szemrehányásnak (lényegi feltétel); a proposíciós tartalom és az előkészületi feltételek is ennek megfelelően értékelődnek át.

Félretéve AUSTIN (1962/1990) és SEARLE (1969/2009) „parazita” beszédaktusokkal szembeni fenntartásait, AMANTE (1981) az iróniával járó „perlokúciószerű” affektív hatást emeli ki. (Szerinte az illokúciós és a perlokúciós tartalmak egymásba fonódnak, ezért a „szerű”.) Közvetett beszédaktusnak tartja az iróniát több jelentésréteggel, s ennek megfelelően a „szabályai”, amelyeknek a leírására vállalkozik, összetettebbek. Három résztvevője van: az eirón (aki ironizál), a közönsége és az ironia célpontja, bár az utóbbi kettő, sőt önironia esetén mindhárom egybeeshet. Egy *P* és *P'* proposíció összeütközéséről beszél – de tisztában van vele, hogy az ironikus összeütközés, oppozíció, ellentét, tagadás sokféle dolgot jelenthet (vö. KOMLÓSI 2012). Az eirón kell, hogy adjon valamilyen nyomot (vagy nyomokat), amely rávezeti a közönséget az iróniára. AMANTE szerint már a SEARLE-féle normál bemeneti és kimeneti feltételeket is módosítani kell az ironia kedvéért, nem csupán a sikerességi feltételeket. Számolni kell azonban a valószínű, az őszinteségi feltételt – látszólag legalábbis – nem sértő iróniapéldákkal (pl. valakiről, aki nagyon udvariatlan volt: „Szeretem azokat az embereket, akik tudnak viselkedni”; l. HAVERKATE 1990: 92), és jó lenne közelebbről meghatározni azt a bizonyos affektív hatást, amely az ironia sajátja. HAVERKATE (1990) is az ironia által keltett perlokúciós hatást helyezi előtérbe, amelynek a fő eleme nála a várakozások megsértése és a személyközi távolság. Tegyük hozzá: az egymás között más(ok)on ironizálók oldottabb hangulatot teremthetnek, és bizalmasabb kapcsolatba kerülhetnek egymással. A szerző úgy véli, egy negatív explicit értékelés pozitív sugallatú ironikus megfordítása azért „szokatlan”, mert egyszerre két társalgási maxima, a minőségi és az udvariassági ellen vét (HAVERKATE 1990: 93). Ám, ha azt mondjuk, szokatlan, az előfordulását nem zárjuk ki.

2.5. LEECH (1983, 2014). Az udvariasságnak LEECHnél számos maximája van, amelyek a grice-i együttműködési alapelvet (Cooperative Principle, CP) kiegészítő udvariassági alapelv (Politeness Principle, PP) hatálya alá tartoznak a „személyközi retorikán” belül. Az iróniát mint látszatud-

variasságot az ugratással mint látszatudvariátlansággal állítja szembe: mindkettő olyan másodrendű társalgási elv, amelyet a CP-re és a PP-re hivatkozva lehet meghatározni. Az *irónia* elv (Irony Principle, IP) azt mondja ki, hogy „Ha sértést kell okoznod, azt legalább úgy tedd, hogy ne kerülj nyílt konfliktusba a PP-vel, de indirekt módon, implikátúra által megérthesse a hallgató megjegyzésed sértő tartalmát” (LEECH 1983: 82).² Az *irónia* tehát sértő, de indirektségbe (implikátúrába) burkolózik, ami megvédi a beszélőt attól, hogy összetűzés alakuljon ki közte és az irónia áldozata között. Az *ugratás* ezzel szemben explicit udvariátlanság fordított szándékkal: szolidaritást implicál („nem kell komolyan venni, hiszen nyilvánvalóan nem igaz”, „olyan közvetlen a viszonyunk, hogy ezt is megengedhetjük magunknak egymással szemben”).

Jegyezzük azért meg, hogy az emberek általában nem szeretik, ha ugratják őket, viszont sok olyan ember van, aki szeret másokat ugratni. Ez arra utal, hogy nemcsak az *iróniának* van „áldozata”, hanem az *ugratásnak* is lehet: az *ugratás* explicit udvariátlanságát nem tünteti el teljesen az implicit barátságosság, s bár frappánsnak hangzik az *irónia* negatív és az *ugratás* pozitív sugallt attitűdjének – a látszatudvariátlanságnak és a látszatudvariátlanságnak – a kontrasztja, a valóságban nincs éles határ az *irónia* és az *ugratás* között, mint ahogy az *irónia* és a szarkazmus között sincs. Az is kérdéses, hogy a nyílt sértés vajon mindenkor fenyegetőbb-e, mint az ironikus sértés, amely intellektuális fölényt kölcsönözhet az ironizálónak, és nevetség tárgyává teheti az *irónia* áldozatát. LEECH (2014: 236) mindenesetre úgy összegzi az *irónia* funkcióját, hogy az a támadás és a védekezés szempontjából is a beszélő érdekét szolgálja: elérhetővé teszi az udvariátlan célt az áldozat kárára, ugyanakkor az „ártatlanság” álarcát ölti – mint minden társalgási implikátúra, szükség esetén törölhető, de ha nem is „tagadja le” a beszélő, hogy kritizált vele, aligha válaszolnak rá nyílt udvariátlansággal, legföljebb másik *iróniával*. A *dicsérő* vagy *pozitív irónia* létezését – amit ATTARDO (2000: 796) FONTANIER (/1968) retorikája nyomán az *aszteizmus* (a magyar stilisztikai-retorikai szakirodalomban: *enyelgés*) alakzatával próbál bizonyítani – LEECH *iróniaértelmezése* kizárja, az *ugratás* fönti meghatározásába viszont jól beleillenek. Kevésbé világos az olyan példák státusa, mint a „Bocs, hogy megint ilyesmivel zavarlak, de újabb magas osztalékot könyvelhetsz el a részvényeid után...” – értesít telefonon a bróker (BROWN 1980: 114; idézi ATTARDO 2000: 976). *Irónia*, *ugratás* vagy valami más(fajta humor)?

2.6. GIORA (1995, 2003); ATTARDO (2000). A grice-i implikátúramodell megreformálására vállalkozik GIORA (1995) és ATTARDO (2000) is, de más-más kiindulópontból. GIORA megértési modellje úgy kétlépcsős, hogy nem a szó szerinti jelentés automatikus aktiválódását föltételezi első lépcsőként, hanem a legmegszokottabb, leggyakoribb, leginkább konvencionális, prototipikus *vezérjelentéseket* (salient meanings, vö. GIORA 2003; nota bene: GRICE sem a szó szerinti jelentésre épít, míg SEARLE például igen; l. SEARLE 1979). Az *irónia* esetében is a *vezérjelentés* hívódik először elő (akár szó szerinti, akár nem), és egy másik jelentés, amely indirekt módon tagadja, de nem fölváltja az elsőt, a kettő

² „If you must cause offence, at least do so in a way which doesn't overtly conflict with the PP, but allows the hearer to arrive at the offensive point of your remark indirectly, by way of implicature.”

közötti negációs viszony hordozza az iróniát. ATTARDO teljes egészében pragmatikai (következtetési) folyamatként írja le az iróniamegértést, mivel nincs olyan egyszerű szemantikai sémája, mint a jelentésmegfordítás. A grice-i CP szerinte sérül, de a legkisebb megakasztás elve (principle of least disruption) garantálja, hogy ez a lehető legkisebb társalgási egységre korlátozódjon, és a társalgók jelentést tulajdonítsanak neki. Az ironikus megnyilatkozás az adott kontextusban „nem helyénvaló”, noha releváns, és nem feltétlenül sérti meg a minőség első maximáját (mint már tudjuk, ATTARDO szerint nem is föltétlenül negatív értékelés). Ez a helyénvalóság (appropriateness) egy „ötödik maxima” (valójában kategória; l. a kanti kategóriák és a hozzájuk besorolt maximák státusát), amelyet az ironizáló kihasznál a CP-t (állítólag) megsértve, de a „perlokúciós együttműködési alapelv” (PCP) jegyében, azaz valamilyen perlokúciós célért (vö. beszédaktus-elmélet). A „kontextuális helyénvalóság” azon áll vagy bukik, hogy a megnyilatkozás összes előfeltevése azonos vagy összeegyeztethető-e a kontextus előfeltevéseivel.

Az lehet a benyomásunk, hogy mindkét javaslatban épp az sikkad el, mi is az irónia lényege. GIORÁNÁL van egy explicit és egy implicit jelentés (utóbbit nyilván az előbbi és a kontextus alapján vezetjük le), és a köztük lévő különbség (tagadó viszony) fölismeréséből származik az irónia, amely azért jó, mert a direkt tagadás túl arculatfenyegető vagy unalmas lenne. De hogyan alkalmazhatnánk mindezt az itteni (1)- és (2)-beli példákra? Eleve kidolgozatlan, miként vezetjük le az implicit jelentést, és ha nem az implicit jelentés maga az ironikus jelentés, akkor mi az ironikus tartalom kognitív státusa? ATTARDO elfogadja, hogy ez valamilyen attitűd, de úgy véli, annyira széles skálán mozog, hogy nem lehet közelebb-ről meghatározni. Ehelyett olyan elméleti spekulációkba bocsátkozik, amelyek egész sor kérdést vetnek fel, például: Mi is tulajdonképpen a „helyénvalóság” maximája? Beleillik-e a rendszerbe? Mi a viszonya a többi maximához? Nincs azokkal átfedésben? Helyesen értelmezi-e ATTARDO a CP-t, a relevanciamaximát és a maximakihasználást? Van-e értelme a CP „megkettőzésének” (PCP)? Mi a kapcsolat a CP és a PCP között?

2.7. DYNEL (2013, 2017, 2018); GARMENDIA (2010, 2015, 2018). A GRICE eredeti implikátúramodelljével leginkább rokonszenvező neo-grice-iánusok, DYNEL és GARMENDIA egyetértenek abban, hogy az ironikus attitűd mindig kritikus (l. GRICE 1978), és hogy GRICE (1975: 49, 1989/2011: 34) nem véletlenül „csempészi bele” a társalgási implikátúra meghatározásába azt a félmondatot, hogy a beszélő vagy azt mondja, hogy *p*, „vagy úgy tesz, mintha azt mondaná”, hogy *p*, miközben azt implikálja, hogy *q*. Ha ugyanis a megnyilatkozás teljes jelentése a mondott (what is said) és az implikált (what is implicated) jelentés összege lenne, akkor az irónia azon alappéldái, amelyekben az implikált jelentés a mondott jelentés fordítottja, kontradikciót eredményeznének. A megoldás tehát, hogy a beszélő – technikai értelemben – „nem mondja”, hogy *p*, hanem csak „úgy tesz, mintha mondaná”. Ez a tettetési felfogásokkal mutat rokonságot (l. ismét az *irónia* szó etimológiáját). Ugyanakkor nem technikai értelemben a beszélő mégiscsak mondja, hogy *p*, és *p* jelentését felhasználva kalkulálja ki a *q* implikált jelentést – azaz olyan, elméleten belüli problémáról van szó, amely csak annyit árul el az irónia lényegéről, hogy az ironikus megnyilatkozásjelentésnek

nem (vagy nem föltétlenül) része a megnyilatkozás konvencionális jelentése, azt a beszélő nem (föltétlenül) tulajdonítja magának, nem kötelezi el magát mellette.

Egy ironikus megnyilatkozás implikatívái többretegűek. A konvencionális jelentésnek ütköznie kell valamivel, amit a beszélő gondol, de nem mond ki (viszont kikövetkeztethetővé tesz), és ebből az ütközésből válik nyilvánvalóvá a kritikus attitűd. Másfajta (pl. humoros) attitűdök is kapcsolódhatnak az ironikus megnyilatkozás jelentésrétegeihez, de mindenképp kell lennie benne negatív viszonyulásnak, kritikának valamivel/valakivel szemben. Ha a konvencionális jelentés kritikus, és a beszélő az implikatívával dicsér, akkor az vagy nem irónia (l. ugratás, nem ironikus humor), vagy volt a megnyilatkozásnak egy olyan előzménye, amely érthetővé teszi, mi a kritika mégis benne (pl. valaki előzőleg álszerénykedett, majd ő bizonyult a legjobbnak, és erre reagál a beszélő a „pozitív iróniával”: „De ügyetlen vagy!”). DYNEL (2013, 2017) védi a minőség első maximájára épített grice-i magyarázatot. A valószínű (konvencionális jelentésükben is igaz) iróniapéldáknál a relevanciamaxima kihasználását tételezi föl, amiből egy olyan, „köztes” implikátúra származik, amely hamis (l. minőségmaxima), és ez lesz az alapja az iróniának (egy további implikatívának): l. „Szeretem azokat az embereket, akik tudnak viselkedni” → ’Szeretem, hogy tudsz viselkedni’ (első implikátúra) → „Nem szeretem, hogy nem tudsz viselkedni’ (második implikátúra). A nem kijelentés formájú, őszinteségi feltételt sértő ironikus beszédaktusokra (őszintétlen kérdések, felszólítások, gratulációk, köszönetnyilvánítások stb.) pedig egyszerűen kiterjeszti a minőség első maximáját. GARMENDIA (2018: 35–36) más útra tér: maximakihasználás helyett a „szó szerinti jelentés” (!) és a beszélőt motiváló meggyőződés (értsd: amit a megnyilatkozással elsődlegesen közölni akar) eltérését szeretné kimutatni, a beszédaktus-elmélet felé orientálódva.

2.8. TÁTRAI (2011, 2017); KOMLÓSI (2012, 2013, 2015). A magyar pragmatikakutatók közül TÁTRAI (2011, 2017) funkcionális-kognitív elméleti keretet dolgozott ki, ebbe illeszti be az iróniát is. Mint fogalmaz, a verbális irónia „egy nyelvileg kifejtett és így valamilyen kiindulópontból megkonstruált reprezentáció felülírása egy olyan – inkább implicit, mint explicitté tett – kiindulópontból, amely megkérdőjelezi, de legalábbis relativizálja az adott reprezentációhoz kapcsolódó kiindulópont értelmezés- és értékelésbeli megfelelőségét a résztvevők által feldolgozott kontextuális körülmények között” (TÁTRAI 2011: 203, 211; 2017: 1053, 1068). Ez a nagyon körültekintő meghatározás igyekszik kikerülni minden olyan csapdát, amelyet a klasszikus (grice- és searle-iánus) pragmatika magában rejt. A r e p r e z e n t á c i ó fogalmával elejét veszi a jelentés- és beszédaktusfajták körüli vitának. Az „inkább” és a „legalábbis” partikulák óvatosan megengedők az explicittség–implicittség és az attitűd dimenzióján. Nem zárja ki (egyértelműen) az aszteizmust (enyelgést), „pozitív iróniát”, ugratást, bár a szerző hozzáteszi, hogy az irónia alkalmazója „kritikai attitűdjét érvényesíti”, és „az általa ajánlott értékelési centrum adekvátabb voltát implikálja” (TÁTRAI 2017: 1054). Kétféle kiindulópontból beszél, ahonnan ugyanazt a dolgot értelmezni-értékelni lehet, és a perspektivizáció kognitív képességével magyarázza, hogy akár egyazon megnyilatkozás is képes két eltérő kiindulópontot (nézőpontot), illetőleg nézőpontváltást közvetíteni. Az irónia ennek megfelelően reflexív viszo-

n y u l á s egy nézőponthoz és azt tükröző reprezentációhoz, legyen az másvalaki(k)é, magáé a beszélőé (l. önirónia), vagy esetleg általánosan kivetített, fiktív.

A klasszikus pragmatikából, a relevanciaelméletből és TÁTRAi funkcionális-kognitív elméletéből is merít KOMLÓSI, aki szerint az ironikus megnyilatkozás 1. metapragmatikai éberségre ösztönzi a hallgatót: ráirányítja figyelmét a mondott jelentés és legalább egy (vagy több) sugallt jelentés közötti eltérésre, fenntartva a pragmatikai jelentés többértelműségét; 2. a megnyilatkozásra nézve kategóriaváltás, a beszélő és a hallgató nézőpontjából perspektívaváltás és perspektívaemelés; 3. a beszélő szándéka éppen az, hogy metapragmatikai éberségre, illetőleg perspektívaváltásra és perspektívaemelésre ösztönözze a hallgatót (KOMLÓSI 2015: 163). A perspektívaemelés egy külső, „magasabb” nézőpont felajánlását jelenti, amelyből két „belső” nézőpont eltérése szemlélhető – gondoljunk Jane Austen *Büszkeség és balítélet* című, ironiában gazdag és a mai napig méltán közkedvelt regényének első két szövegmondatára a vagyonos legényemberek mielőbbi megházasításának szükségességéről. Ám akár külső nézőpontot vesz föl az értő olvasó, akár egyszerűen csak az elbeszélő által „általánosan elismert igazság”-ként jellemzett nézőponttal helyezkedik szembe, kritikus, disszociatív attitűdöt tesz magáévá, illetőleg ilyen attitűdöt tulajdonít az elbeszélőnek. Az 1. kitételről azt mondhatjuk, hogy minden társalgási implikaturára érvényes lehet, a 2.-ről, hogy nincs minden ironikus megnyilatkozásban kategóriaváltás (pl. ironikusan: „Ügyes vagy!” → ’Ügyetlen vagy’), lehet viszont az ugratásban is, a 3.-ról pedig, hogy a beszélő szándéka több ennél: implicit módon ki akarja fejezni valamivel/valakivel kapcsolatos (kritikus) attitűdjét.

3. Az irónia hétköznapi fogalma. Két módszer kínálkozik az irónia hétköznapi fogalmának föltérképezésére: vagy megkérdezzük magukat a nyelvhasználókat (l. a vicc szövegtípusáról: HÁMORI 2017), vagy építünk egy mindennapi, spontán szövegből álló, hatalmas korpuszt, amelyből kikeressük az iróniára vonatkozó metapragmatikai megjegyzéseket (amennyiben találunk elegendő számban ilyeneket), hogy azokból vonjunk le következtetéseket. Az első könnyebben kivitelezhető, és más alanyokkal bármikor megismételhető. 2018 májusában összesen 108, egyetemi alapképzésben vagy osztatlan tanárképzésben tanuló hallgatóval töltöttem ki az alábbi rövid kérdőívet (a válaszoknak hagyott üres hely mindhárom pontnál kb. négy kézzel írott sornak felelt meg):

Kérem, egy névtelen empirikus kutatás résztvevőjeként válaszoljon az alábbi kérdésekre!

Kora: Neme: Szakja:

1. Az *irónia*, *ironikus*, *ironizál* stb. szavakat a mindennapi nyelvben is használjuk. Ön szerint mi az irónia? Hogyan határozná meg, hogyan írná körül ezt a fogalmat?
2. Idézzon fel vagy találjon ki két jó példát az iróniára! (Röviden adja meg a beszédhelyzetet is!)
 - I.
 - II.

3. Ön szerint miért élnek az emberek az irónia eszközével? Milyen kommunikációs célokat tudna felsorolni, amelyek betöltésére az irónia alkalmas?

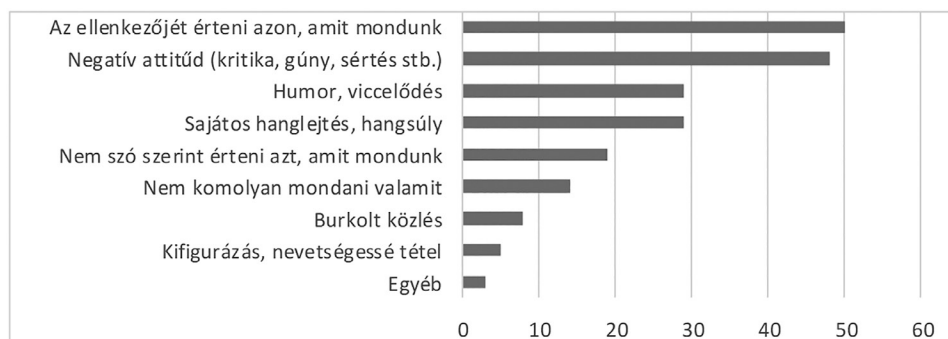
A 108 kitöltött kérdőívből végül 8-at nem vettem figyelembe (az egyik hallgató más életkori csoporthoz tartozott, a többi hét lap pedig hiányos vagy semmitmondó volt), így lett $N = 100$. A válaszadók mindannyian a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Karának hallgatói voltak, 18–27 évesek (átlagéletkoruk: 21,06 év), különböző szakosok (az anglisztikától a történelemig), 18 férfi és 82 nő (ez az aránytalanság a Kar hallgatói összetételét tükrözi). Az 1. és 3. kérdésre született válaszok visszatérő elemeit számszerűsítettem; a 2. kérdésnek egyrészt tesztfunkciója volt (aki nem írt két elfogadható példát, azt kizártam a vizsgálatból), másrészt fokozni igyekeztem vele a kitöltők metapragmatikai tudatosságát. Mivel a fogalmi meghatározás a nyelvi formából, a jelentésből és a kommunikációs célokból is kiindulhat, a 3. kérdésre adott válaszok az 1.-nél leírtak kiegészítéseként is fölfoghatók.

Néhány szó szerinti idézet a résztvevőktől: „Az irónia egy tulajdonság, szituáció, beszédhelyzet kifordítása azáltal, hogy az ellenkezőjét állítjuk, mindezt kiegészítheti egy sajátos, gúnyos hanglegjtés, stílus”; „Különös élel a hangunkban állítunk olyasvalamit, ami ellentétes azzal, amit valójában gondolunk”; „Az irónia az, amikor mást mondunk, mint amit valóban közölni akarunk. Általában itt nagy szerepe van a hangsűlynak, melyből következtethetűnk arra, hogy a közlő mit szeretne valóban mondani”; „Amikor valamit úgy mondunk, hogy félíg vagy egyáltalán nem gondoljuk komolyan. Valamilyen »álca« mögé rejtűk mondan-dónkat”; „Az irónia számomra dicsérő szavak mögé rejtett gűny”; „A humort gűnyosan kifejező csipkelődés, élcelődés”; „Az irónia szerintem – absztrahálva minden könyvi tudástól – egy képesség, ami egy dologban, helyzetben, szóban képes több réteget láttatni és érzékeltetni”.

A kódolás első szakaszában, még ragaszkodva a hallgatók szóhasználatához, összesen 23 válasszkategóriát vettem föl: az ellenkezőjét/ellentétét érteni azon, amit mondunk (50); sajátos hanglegjtés, hangsűly (29); (leplezett) gűny (25); humor (19); nem komolyan mondani valamit (14); nem szó szerinti, átvitt értelem (10); mást mondani, mint amit gondolunk (9); szarkazmus(hoz hasonló) (9); viced, paródia (9); negatív, lekicsinylő állítás (6); kifigurázás, nevetségessé tétel (5); álcázott gondolat (3); csipkelődés, szurkálódás, élcelődés (3); (leplezett) sértés (2); burkolt közlés (2); leplezett vélemény (2); kritika, nemtetszés (2), beszédhelyzet kiforgatása (1); céllozgatás (1); hangsűlyozni valamit (1); nem kedvelni valakit (1), szellemesség (1); több jelentésréteget láttatni (1). A második szakaszban a hasonló válaszokat összevontam. Így alakultak ki az 1. ábrán szereplő kategóriák és értékek.

1. ábra

A válaszadók iróniameghatározásainak fő elemei (N = 100)

A „kifigurázás, nevetségessé tétel” azért maradt külön kategória, mert nem egyértelmű, hogy a „negatív attitűd”-hoz vagy a „humor, viccelődés”-hez számíthat-e. Ha mindkettőhöz hozzáadnánk, a különböző szavakkal leírt (és sokszor *leplezett, burkolt* jelzőkkel kísért) negatív attitűd lenne a meghatározások leggyakoribb eleme. Mindenesetre a prototipikus (verbális) irónia a megkérdezettek szerint a mondottakkal ellenkező jelentést fejezi ki negatív attitűddel, amire sajátos hanglejtés hívja föl a figyelmet, és a negatív attitűd ellenére (vagy éppen amiatt) humoros szándék is van mögötte. Nem tudni, mekkora a szerepe a tanult, tankönyvi definíciónak abban, hogy minden második válaszadó „az ellenkezőjét érteni azon, amit mondunk” felfogást képviselte. A magyar szakosokat pontosan ezért eredetileg szerettem volna kizárni a kutatásból, de végül 6 leendő magyartanár bekerült a mintába (további két hallgató pedig nem adta meg, milyen tanári szakpárra jár). Az iskolai definícióval azonban bizonyára a többiek is találkoztak.

Ha a kommunikációs célokat nézzük, rendkívül színes kép rajzolódik ki a hallgatói válaszokból. Az első kódolás 25 kategóriát rögzített: humor(izálás), vicc(elődés), jókedv előidézése (58); felszűrésoldás, -enyhítés (18); (rejtett) gúny, szarkazmus (13); burkolt vélemény kifejezése, célzás (13); ne legyen olyan sértő, bántó a negatív vélemény (12); színesíti, változatossá teszi a kommunikációt, kreatív (11); nyomatékosítás, kiemelés, felhívás (11); figyelemfelkeltés, figyelemirányítás, hatáskeltés (11); sért(eget)és, bántás, leszólás, lejáratás (10); kritika, negatív vélemény, elégedetlenség, nemtetszés kifejezése (10); konfliktuskerülés, védekezés (9); a komolyság megtörése, játékoság, kötetlenség (9); kapcsolaterősítés, szimpátiakeltés (barátok között) (8); vélemény, (érzelmi) viszonyulás kifejezése (8); saját tudásunk, intelligenciánk csillogtatása (5); kellemetlen, kínos helyzet megkönnyítése (4); kifigurázás, kiparodizálás (3); csipkelődés, szurkálódás, fricska (3); szórakozás, (ön)szórakoztatás (3); nem egyértelmű válasz adása (2); csoportképzés, közösségteremtés (2); nevetni saját nyomorunkon (1); információadás (1); érzelmek elfedése (1); elgondolkodtatni másokat (1). Ezeket tömörítik a 2. ábra kategóriái.³

³ Vö. ROBERTS és KREUZ (1994) eredményeivel, akiknek az alanyai (amerikai egyetemisták) az iróniahasználat céljaként elsődlegesen a negatív érzelmek kimutatását (94%), a humort (65%), a nyomatékosítást (35%) és a tisztázást (35%) jelölték meg (magyarul ismerteti: NEMESI 2009: 129–131).

2. ábra

Az irónia kommunikációs céljai (N = 100)

Bár, mint láthatjuk, a humor ezúttal megelőzi a negatív attitűd dimenzióját, ha együtt tekintjük a hallgatók válaszait, azaz a példáikat is szemügyre vesszük az 1. és 3. kérdésre adott válaszaik mellett, mindössze 3 olyan megkérdezett akad, akinél a negatív attitűd egyáltalán nem bukkan fel; 97%-uknál azonban valamilyen formában – hangsúlyosan vagy kevésbé hangsúlyosan – megjelenik.

4. Egy minimalista iróniaértelmezés. Az eddigiek alapján nagyon is érthető, miért nem pofonegyszerű a válasz arra a kérdésre, hogy mi tesz valamit ironikussá. A sokféle alakváltozat, rávezető nyom, összetett szándék és kommunikációs funkció elfedheti azt, ami a közös jegy. Amellett kívánok ugyanis érvelni, hogy létezik ilyen közös jegy, mégpedig a sugallt negatív (kritikus, gúnyos, disszociatív, megkérdőjelező) attitűd, amely mindenféle – nyelvi, nem nyelvi és multimodális – irónia sajátja (vö. NEMESI 2009: 8, 99; illetve fentebb: 2.1., 2.3., 2.5., 2.7., 2.8.). Kétféle értékelés, viszonyulás vagy attitűd van szükségképpen jelen az iróniában: az egyik, amelyik sugallt, kétségbe vonja egy másik attitűd érvényességét, amelyik nyelvi megnyilatkozások esetében következhet az explicit jelentésből vagy egy ahhoz társuló implikaturából is, tudniillik az irónia lehet többretegű implicit értékelés – de mindig jelen van benne a disszociatív értékelés, akkor is, ha egy másik jelentésréteg dicsér. Amikor Petőfi azt írja „enyelegve” Aranyra, hogy „Toldit most olvasom hatodszor. Csakugyan nyomorú fércmű. Még vagy hatszor elolvasom az idén, hogy silányságát minél jobban felfogjam” (RL. 333), világos, hogy el van ragadtatva a Tolditól, ami pozitív értékelés. Egyúttal azonban elhatárolódik azoktól az értékelésektől, amelyek silány fércműnek állítják be, és ettől lesz ironikus az idézet.

Az ironikus attitűdöt nehéz egyetlen átfogó kifejezéssel megragadni. A „negatív”, „kritikus”, „disszociatív” stb. jelzőkkel különböző szerzők erre tesznek kísérletet. Mint korábban leírtam, „az irónia erőssége viszonylag széles skálán mozoghat, melynek pozitív végpontján – szerintem – az ugratás, negatív végpontján

pedig a szarkazmus helyezhető el” (NEMESI 2009: 68).⁴ Nincs egyetértés abban, hogy az ugratás és az irónia, de még inkább az irónia és a szarkazmus ugyanaz a jelenség, különböző, egymásba folynak, vagy metszik egymást. Nézetem szerint egyik irányban sincs éles határvonal, szürke zónákról beszélhetünk inkább. Az olyan hétköznapi kifejezéseket is el lehet helyezni ezen az ugratás–irónia–szarkazmus attitűdskálán, mint a *cukkolás*, *csipkelődés*, *élcélődés*, *évődés*, *fricskázás*, *heccelés*, *szurkálódás*, *zrikálás*. Az iróniával járó egyik kockázat a szándékolt attitűd artikulálása, illetőleg azonosítása a félreértés veszélye miatt. A másik kockázat az arculatfenyegetésből (udvariatlanság) fakad (vö. BARBE 1995). Az explicit és a sugallt attitűdök sokféleképpen árnyalhatják, „átszínezhetik” egymást (DEWS–WINNER 1995; GARMENDIA 2018: 104–105); ezért érezzük úgy, hogy a LEECH (1983, 2004) által látszatudvariatlanságnak nevezett ugratás nem föltétlenül olyan barátságos és pozitív, mint az őszinte dicséret. Függetlenül az explicit jelentéstől, amennyiben lappang implicit kritika az ugratás mélyén, akkor az ironikus is. Ha egyáltalán nem érzékelhető vagy teljesen explicit a negatív attitűd, akkor viszont nem beszélhetünk iróniáról.

5. Az ironikus alakzattársulások és a humoros irónia magyarázata. Ismert tény, hogy az irónia könnyen alkot alakzattársulásokat a túlzással, a litotésszel (taggyal: alullicitálással), a metaforával, a metonímiával és a költői kérdéssel (l. pl. KREUZ et al. 1996; TÁTRAI 2008: 314–315; NEMESI 2009: 126–129; KOMLÓSI 2013; DYNEL 2016). Ennek egyszerű az oka: semmi sem zárja ki, hogy az említett trópusokhoz/alakzatokhoz negatív implicit attitűd kapcsolódjon. Kizárná azonban az ilyen komplex alakzatokat a sokat bírált, de a válaszadó egyetemisták fele által megerősített quintilianusi definíció (az ellenkezője értendő azon, amit mondunk), hiszen például a túlzás nem az ellentétet sugallja valaminek, hanem nagyít vagy extrém módon kicsinyít, a litotész kevesebbet mond, mint ami az adott kontextusban adekvát lenne, és így tovább. Mivel ezek a trópusok/alakzatok maguk is grice-i maximá sértéssel keletkeznek (bár vannak ebből a szempontból vitatott példák; l. pl. NEMESI 2009: 95), nem pusztán együtt járhatnak az iróniával, hanem az irónia nyomraveze tői is lehetnek. Az (5)-ben a metafora („hazatalálni”, azaz visszatatalálni a megfelelő hangnemhez) segítségével bennünket ahhoz, hogy megértsük Händel iróniáját:

- (5) Egyszer Matthew Dubourg az egyik Händel-dal hegedűszólójának szabadon előadható részében hangnemről hangnemre vándorolt, egyre hosszabban, mert úgy tűnt, elfelejtette, melyikbe kell visszatérnie. Végül csak befejezte szölamát, de ha valakinek még kétsége volt, hogy mi történt, azt nyomban eloszlatta a jelen lévő szerző hangos bekiabálása:
– *Örülök, hogy hazatalált, Mr. Dubourg.* (KzAk. 40–41; Ma. 93–94.)

A (6)-ban két alullicitálás-példát látunk. Az első lehetne eufemisztikus is, de inkább ironikusnak érezzük, mert olyasvalakiről van szó, aki annyira részeg volt,

⁴ L. *ugrat*: „Hiszékenységénél fogva nevetségessé próbál tenni vkit” (ÉKsz.¹), „Mulatságból, tréfaképp megtéveszt, heccel vkit” (ÉKsz.²); *szarkazmus*: „Keserű, maró gúny” (ÉKsz.¹, ÉKsz.²).

hogy összetörte a berendezést (GRICE 1975: 53, 1989/2011: 38). A második ellenben nem ironikus, mert a futballkommentátor implicit módon dicséri a Sevilla futballcsapatának játékosát, Kanoutét, nem pedig kritizálja (NEMESI 2009: 125):

(6) a) *Egy kicsit becsípett.*

b) És jön Kanouté is a Sevillába. *Hát vele se fog gyengülni a csapat, ez azért sejthető.*

Nagyobb talány, gondolhatnánk, miképp hathat rendszeresen és határozottan humorosnak a sugallt negatív attitűd (l. a hallgatói válaszokat). Valójában nem nehéz a megfejtés. A humor inkongruenciafelfogása szerint a normasértés, szokatlanság, váratlanság, abszurdítás, majd annak hirtelen feloldása mulattat; a fölényelméletek azt hangsúlyozzák, hogy az emberek hajlamosak mások hibáin, ügyetlenségén, felsülésén nevetni; a megkönnyebbüléselméletek pedig úgy tekintenek a humorra, mint egy szelepre, amelyen keresztül a feszültség kiereszthető (l. pl. SÉRA 1980; MARTIN 2007; MORREALL 2016). Az irónia implicit udvariatlansága, arculatfenyegetése olyan tolerálható normasértés, amely bizonyos nézőpontból, valaki(k)nek a nézőpontjából (l. 2.8.) kiszolgáltatottá teszi a célpontot a burkolt „csomagolású” védekező támadással szemben, valamilyen hibájára, tévedésére, tökéletlenségére irányítva rá a figyelmet (vö. GARMENDIA 2014). A 2. ábrában harmadik helyen szerepel 43%-kal a feszültségoldás, konfliktuskerülés – vélhetően azért, mert az ironikus kritika, arculatfenyegetés indirekt (l. LEECH okfejtését a 2.5.-ből). Mi sem termékenyebb tehát a humor számára, mint éppen az irónia.

6. Összegzés. Levonhatnánk azt az ironikus következtetést a pragmatikaelméleti munkákat szemlélve, hogy miközben egyre többet tudunk a verbális irónia különböző megjelenési formáiról és működésmódjáról, egyre bizonytalanabbak vagyunk a meghatározását illetően. A bizonytalanságot, úgy vélem, az okozza, hogy sokféle hasonlóságot lehet észrevenni az ironikus megnyilatkozások és kontextusaik, valamint az iróniával érintkező jelenségek között, amelyek vagy túláltalánosításra csábítanak, vagy ellenkezőleg: túlzott óvatosságra intenek. Utóbbi helyett, de remélhetőleg az előbbi veszélyt is elkerülve, amellett foglaltam állást, hogy az irónia lényegi jegye a sugallt negatív (kritikus, gúnyos, disszociatív, megkérdőjelező) attitűd, amely ütközik egy másik (nem negatív, nem kritikus), explicit vagy kevésbé implicit – ha úgy tetszik, fölismerhetően „tettetett” – attitűddel. Ezt a felfogást támogatja számos kutató hasonló megállapítása és az a felmérés is, amelyben 100 magyar egyetemi hallgatót kérdeztem meg az irónia fogalmáról és funkciójáról. Érdekes lenne más korosztály(oka)t is megkérdezni, hogy kiküszöböljük (vagy legalább csökkentjük) a tankönyvi definíciók esetleges befolyását. Mindenesetre az irónia fönti minimalista értelmezése kézenfekvő magyarázatot ad az ironikus alakzattársulások gyakoriságára, ahogy az irónia humorára is. Az ÉKsz.¹ és az ÉKsz.² bevezetésben idézett tömör meghatározása tehát – a lexikográfus céljait és az olvasóközönség igényeit szem előtt tartva – helytállóan mondható, még ha a pontosítás igényével mindegyik szavához külön-külön lenne is bőven hozzáfűznivalónk.

Kulcsszók: irónia, ugratás, szarkazmus, humor, implikátúra, attitűd.

Felhasznált források

KzAk. = Lebrecht, Norman 1985/2002. *A komolyzene anekdotakincse*. Vál. és ford. Szilágyi Mihály. Európa Könyvkiadó, Budapest.
Ma. = *Muzsikus-anekdoták*. Vál. Márkus János. Rózsavölgyi és Társa, Budapest.

Hivatkozott irodalom

- AMANTE, DAVID J. 1981. The theory of ironic speech acts. *Poetics Today* 2: 77–96. <https://doi.org/10.2307/1772191>
- ATTARDO, SALVATORE 2000. Irony as relevant inappropriateness. *Journal of Pragmatics* 32: 793–826. [https://doi.org/10.1016/s0378-2166\(99\)00070-3](https://doi.org/10.1016/s0378-2166(99)00070-3)
- ATTARDO, SALVATORE – EISTERHOLD, JODI – HAY, JENNIFER – POGGI, ISABELLA 2003. Multimodal markers of irony and sarcasm. *Humor* 16: 243–260. <https://doi.org/10.1515/humr.2003.012>
- AUSTIN, JOHN L. 1962/1990. *Tetten ért szavak*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BARBE, KATHARINA 1995. *Irony in Context*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia.
- BROWN, ROBERT L. 1980. *The pragmatics of verbal irony*. In: SHUY, ROGER W. – SHNUKAL, ANNA eds., *Language Use and the Uses of Language*. Georgetown University Press, Washington. 111–127.
- CASTELLS, MANUEL 1996/2005. *A hálózati társadalom kialakulása*. Gondolat–Infonia, Budapest.
- CICERO, MARCUS TULLIUS /2012. *Cicero összes retorikaelméleti művei*. Szerk. ADAMIK TAMÁS. Kalligram, Pozsony.
- CLARK, HERBERT H. 1996. *Using Language*. Cambridge University Press, Cambridge.
- CLARK, HERBERT H. – CARLSON, THOMAS B. 1981. Context for comprehension. In: LONG, JOHN – BADDELEY, ALAN eds., *Attention and Performance* 9. Lawrence Erlbaum, Hillsdale (NJ). 313–330.
- CLARK, HERBERT H. – GERRIG, RICHARD J. 1984. On the pretense theory of irony. *Journal of Experimental Psychology: General* 113: 121–126. <https://doi.org/10.1037//0096-3445.113.1.121>
- DEWS, SHELLY – WINNER, ELLEN 1995. Muting the meaning: A social function of irony. *Metaphor and Symbolic Activity* 10: 3–19. https://doi.org/10.1207/s15327868ms1001_2
- DYNEL, MARTA 2013. Irony from a neo-Gricean perspective: On untruthfulness and evaluative implicature. *Intercultural Pragmatics* 10: 403–431. <https://doi.org/10.1515/ip-2013-0018>
- DYNEL, MARTA 2016. Two layers of overt untruthfulness: When irony meets metaphor, hyperbole or meiosis. *Pragmatics & Cognition* 23: 259–283. <https://doi.org/10.1075/pc.23.2.03dyn>
- DYNEL, MARTA 2017. The irony of irony: Irony based on truthfulness. *Corpus Pragmatics* 1: 3–36. <https://doi.org/10.1007/s41701-016-0003-6>

- DYNEL, MARTA 2018. Deconstructing the myth of positively evaluative irony. In: JOBERT, MANUEL – SORLIN, SANDRINE eds., *The Pragmatics of Irony and Banter*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia. 41–57. <https://doi.org/10.1075/lal.30.03dyn>
- ÉKsz.¹ = *Magyar értelmező kéziszótár*. Szerk. JUHÁSZ JÓZSEF – SZŐKE ISTVÁN – O. NAGY GÁBOR – KOVALOVSKY MIKLÓS. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972.
- ÉKsz.² = *Magyar értelmező kéziszótár*. Főszerk. PUSZTAI FERENC. 2., átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003.
- FONTANIER, PIERRE /1968. *Les Figures du Discours*. Flammarion, Paris.
- GARMENDIA, JOANA 2010. Irony is critical. *Pragmatics & Cognition* 18: 397–421.
- GARMENDIA, JOANA 2014. The Clash: Humor and critical attitude in verbal irony. *Humor* 27: 641–659. <https://doi.org/10.1515/humor-2014-0094>
- GARMENDIA, JOANA 2015. A (neo)Gricean account of irony: An answer to Relevance Theory. *International Review of Pragmatics* 7: 40–79. <https://doi.org/10.1163/18773109-00701003>
- GARMENDIA, JOANA 2018. *Irony*. Cambridge University Press, Cambridge.
- GIORA, RACHEL 1995. On irony and negation. *Discourse Processes* 19: 239–264.
- GIORA, RACHEL 2003. *On Our Mind: Salience, Context, and Figurative Language*. Oxford University Press, Oxford.
- GRICE, H. PAUL 1975. Logic and conversation. In: COLE, PETER – MORGAN, JERRY L. eds., *Syntax and Semantics 3. Speech Acts*. Academic Press, New York. 41–58.
- GRICE, H. PAUL 1978. Further notes on logic and conversation. In: COLE, PETER ed., *Syntax and Semantics 9. Pragmatics*. Academic Press, New York. 113–127.
- GRICE, HERBERT PAUL 1989/2011. *Tanulmányok a szavak életéről*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- HÁMORI ÁGNES 2017. Diskurzusműfaj, séma és forgatókönyv: a „vice” műfaj sémájának jellemzői és kiépülési dinamikája a társas interakciókban. *Magyar Nyelv* 113: 311–329. <https://doi.org/10.18349/magyarnyelv.2017.3.311>
- HAVERKATE, HENK 1990. A speech act analysis of irony. *Journal of Pragmatics* 14: 77–109. [https://doi.org/10.1016/0378-2166\(90\)90065-1](https://doi.org/10.1016/0378-2166(90)90065-1)
- HOLDCROFT, DAVID 1983. Irony as a trope, and irony as discourse. *Poetics Today* 4: 493–511. <https://doi.org/10.2307/1772029>
- JORGENSEN, JULIA – MILLER, GEORGE A. – SPERBER, DAN 1984. Test of the mention theory of irony. *Journal of Experimental Psychology: General* 113: 112–120. <https://doi.org/10.1037//0096-3445.113.1.112>
- KAUFER, DAVID S. 1981. Understanding ironic communication. *Journal of Pragmatics* 5: 495–510. [https://doi.org/10.1016/0378-2166\(81\)90015-1](https://doi.org/10.1016/0378-2166(81)90015-1)
- KEENAN, THOMAS R. – QUIGLEY, KATHLEEN 1999. Do young children use echoic information in their comprehension of sarcastic speech? A test of echoic mention theory. *British Journal of Developmental Psychology* 17: 83–96. <https://doi.org/10.1348/026151099165168>
- KOMLÓSI BOGLÁRKA 2007–2008. Az iróniakutatás elméleti dilemmái. *Nyelvtudomány* 3–4: 95–128.
- KOMLÓSI BOGLÁRKA 2012. Az irónia mint „kategóriaváltás” és „perspektíva-váltás” a szemantika és pragmatika határán. *Magyar Nyelv* 108: 410–425.

- KOMLÓSI BOGLÁRKA 2013. A polarizációs tendencia szerepe az ironia nyilvánvalóvá tételében. A hiperbola és litotész mint nyomok az ironikus interpretációhoz. *Magyar Nyelv* 109: 409–420. <https://doi.org/10.14232/phd.2594>
- KOMLÓSI BOGLÁRKA 2014. Most ironizálsz? Az ironia és az ironia kulcsingerei különböző nyelvi szinteken. *Magyar Nyelvőr* 138: 226–244.
- KOMLÓSI BOGLÁRKA 2015. Az ironikus hozzáállás: út a szemétkosártól Jane Austen felé. In: BÓDOG ALEXA – CSATÁR PÉTER – NÉMETH T. ENIKŐ – VECSEY ZOLTÁN szerk., *Használat és hatás*. Loisir Kiadó, Budapest. 157–185.
- KREUZ, ROGER J. – GLUCKSBERG, SAM 1989. How to be sarcastic: The echoic reminder theory of verbal irony. *Journal of Experimental Psychology: General* 118: 374–386.
- KREUZ, ROGER J. – ROBERTS, RICHARD M. – JOHNSON, BRENDA K. – BERTUS, EUGENIE L. 1996. Figurative language occurrence and co-occurrence in contemporary literature. In: KREUZ, ROGER J. – MACNEALY, MARY SUE eds., *Empirical Approaches to Literature and Aesthetics*. Ablex, Norwood (NJ.). 83–97. <https://doi.org/10.1037/0096-3445.118.4.374>
- LEECH, GEOFFREY N. 1983. *Principles of Pragmatics*. Longman, London.
- LEECH, GEOFFREY N. 2014. *The Pragmatics of Politeness*. Oxford University Press, Oxford.
- MARTIN, ROD A. 2007. *The Psychology of Humor: An Integrative Approach*. Elsevier, Amsterdam.
- MORREALL, JOHN 2016. Philosophy of humor. In: ZALTA, EDWARD N. ed., *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. <https://plato.stanford.edu/archives/win2016/entries/humor> (2018. 12. 18.)
- MUECKE, DOUGLAS COLIN 1978. Irony markers. *Poetics* 7: 363–375.
- NEMESI ATTILA LÁSZLÓ 2006. Szó szerinti jelentés, konvencionális jelentés, vezérjelentés. *Világosság* 47/8–10: 31–43.
- NEMESI ATTILA LÁSZLÓ 2009. *Az alakzatok kérdése a pragmatikában*. Loisir Kiadó, Budapest.
- QUINTILIANUS, MARCUS FABIVS /2008. *Szónoklattan*. Szerk. ADAMIK TAMÁS. Kalligram, Pozsony.
- RL. = *Retorikai lexikon*. Főszerk. ADAMIK TAMÁS. Kalligram, Pozsony, 2010.
- ROBERTS, RICHARD M. – KREUZ, ROGER J. 1994. Why do people use figurative language? *Psychological Science* 5: 159–163. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9280.1994.tb00653.x>
- ROCKWELL, PATRICIA 2000. Lower, slower, louder: Vocal cues of sarcasm. *Journal of Psycholinguistic Research* 29: 483–495.
- SEARLE, JOHN R. 1969/2009. *Beszédaktusok*. AKTI–Gondolat, Budapest.
- SEARLE, JOHN R. 1979. *Expression and Meaning: Studies in the Theory of Speech Acts*. Cambridge University Press, Cambridge.
- SÉRA LÁSZLÓ 1980. *A nevetés és a humor pszichológiája*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SPERBER, DAN – WILSON, DEIRDRE 1981. Irony and the use–mention distinction. In: COLE, PETER ed., *Radical Pragmatics*. Academic Press, New York. 295–318.
- SPERBER, DAN – WILSON, DEIRDRE 1986/1995. *Relevance: Communication and Cognition*. Blackwell, Oxford.

- TÁTRAI SZILÁRD 2008. Irónia. In: SZATHMÁRI ISTVÁN főszerk., *Alakzatlexikon. A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 311–320.
- TÁTRAI SZILÁRD 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- TÁTRAI SZILÁRD 2017. Pragmatika. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk., *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest. 897–1058.
- WILSON, DEIRDRE – SPERBER, DAN 1992. On verbal irony. *Lingua* 87: 53–76. (Magyarul: A verbális iróniáról. *Helikon* 52: 351–372.) [https://doi.org/10.1016/0024-3841\(92\)90025-e](https://doi.org/10.1016/0024-3841(92)90025-e)
- WILSON, DEIRDRE – SPERBER, DAN 2012. Explaining irony. In: WILSON, DEIRDRE – SPERBER, DAN, *Meaning and Relevance*. Cambridge University Press, Cambridge. 123–145.

Seeking the sine qua non of irony in theoretical pragmatics

In this article, first, several theoretical pragmatic accounts of (verbal) irony are outlined and compared from Grice (1975, 1978) to present-day researchers. A number of examples, taken from musical anecdotes and the pragmatics literature, are discussed, including the controversial types. Then, the results of an empirical study are presented to shed light on the lay concept of irony: 100 Hungarian university students were asked to provide a definition, two examples and reasons why people use irony in communication. Based on their responses and the literature overview, it is argued that irony invariably conveys an implicit negative (sceptical, critical, dissociative, mocking, face-threatening) attitude that clashes with and overrides another, explicitly or less implicitly expressed evaluation. The ironic attitude is characterised as a continuum ranging from banter to sarcasm, with no sharp boundaries from both sides. This minimalist view of irony offers a natural explanation of the existence of humorous irony and ironic combinations of figurative language.

Keywords: irony, banter, sarcasm, humour, implicature, attitude.

NEMESI ATTILA LÁSZLÓ
Pázmány Péter Katolikus Egyetem

Az irónia és a hazugság kommunikatív komponenseinek felismerése 5–10 éves korban*

1. Bevezetés

1.1. Irónia, tudatelmélet és metapragmatikai tudás. A tanulmány az iro-
nikus kijelentések megértésének fejlődését vizsgálja tipikus fejlődésű gyerekek
körében. Elsősorban arra a kérdésre keressük a választ, hogy a kognitív ténye-
zők (memória, figyelem stb.) mellett társas-kulturális tényezőknek (társas hagy-
ományok ismerete) is lehet-e szerepe az iróniaértésben. Tanulmányunk a kognitív
pszichológia fogalom- és eszközrendszerére támaszkodik, amely idegen lehet a
nyelvész olvasó számára. Igyekszünk fogalmainkat egyértelműen definiálni és
következtetéseinket lépésről lépésre megindokolni, de a közös vállalkozás sikeré-
nek érdekében olvasóink részéről némi nyitottságot kérünk.

Az iróniát a pragmatikai jelenségek egy speciális fajtájának tekintjük, mely-
nek – nagyon informálisan – fő jellemzője, hogy a beszélő szándékolt üzenete a
mondat szemantikai jelentésének éppen az ellenkezőjére utal, mint az (1) példában.

(1) Jancsi nyakig sárosan megy haza a kirándulásról. Anya azt mondja Apá-
nak:

– Nézd, milyen szép tisztán jött haza Jancsi!

Ez ellentétben áll a nyelv hagyományos, kompozicionális modelljének alap-
vetésével, miszerint egy mondat jelentése és egyben üzenete a szavak és nyelv-
tani szerkezetek jelentéséből és egy-egy állítás igazságértékeiből tevődik össze. Az
irónia (és egyéb pragmatikai jelenségek) esetében ezért megkülönböztethetjük a
szemantikai vagy ún. mondat-jelentést a pragmatikai vagy ún. beszélő-jelentéstől
(SPERBER–WILSON 1986/1995, WILSON–SPERBER 2004). A pragmatikai jelentés
megértésének képessége viszonylag lassan fejlődik gyermekkorban a lexikális és
nyelvtani tudáshoz képest, és az iróniaértés még a pragmatikai jelenségeken be-
lül is jelentős elmaradást mutat (pl. BERNICOT et al. 2007; FILIPPOVA–ASTINGTON
2008). Ennek egyik lehetséges magyarázata az, hogy a beszélő szándékolt üzene-
tének a megértéséhez a nyelvi (lexikális, szintaktikai, diskurzustani) kompetencián
túl szükség lehet nem nyelvi kognitív és/vagy társas-kulturális készségekre. A kog-
nitív készségek közül az iróniaértés esetében központi szerepet tulajdoníthatunk a
szándéktulajdonítás képességének (HAPPÉ 1993; SULLIVAN 1995), a társas-kultu-
rális ismeretek közül pedig a metapragmatikai tudásnak (BERNICOT et al. 2007).

* Köszönjük névtelen bírálóinknak, hogy alapos és türelmes munkájuk eredményeként a
tudományos paradigmák között tatóngó szakadékot tudomásunkra hozták. Sok alapvető fontosságú
kérdést felvetettek, amelyek megvitatása azonban túlmutat a tanulmány keretein. A kutatást az NKFI
K 115544 sz. pályázata támogatta. Etikai engedély száma: EPKEB 2016/031.

A szándéktulajdonítás képessége a tudatelmélet egyik komponensének tekinthető, azaz azt a képességet feltételezi, hogy az egyén másoknak intencionális tudatállapotot, vágyakat, vélekedéseket képes tulajdonítani. Ez teszi lehetővé, hogy az ironikus kijelentés hallgatója felismerje, hogy a beszélő kommunikációs szándékai eltérnek a kijelentés által kódolt szemantikai jelentéstől. Egy ironikus kijelentés esetében a beszélő intencionális tudatállapotának felismeréséhez három különböző ismeretre van szükség: 1. fel kell mérni a beszélő helyzetismeretét, 2. ki kell következtetni a beszélő kommunikatív szándékait, és 3. meg kell becsülni a beszélő hozzáállását az adott helyzethez.

A fenti (1) példa esetében ez annyit jelent, hogy a hallgatónak először is fel kell ismernie, hogy a beszélő tudja, hogy Jancsi nem tiszta, hiszen csak abban az esetben lehet a kijelentés ironikus. Ez azonban nem elégséges, mert nemcsak az ironizálás jellemzője, hogy olyat állítunk, amit nem hiszünk, hanem a szándékos megtévesztés is. Az irónia és a szándékos megtévesztés közös tulajdonsága tehát, hogy mindkét esetben az adott tényállást tekintve hamis igazságértékkel bír, a mondatjelentésükre nézve szó szerint hamis állításokról van szó. A fő különbség a két megnyilatkozás között a beszélő szándékában mutatkozik meg: az irónia esetében a beszélő szándéka felhívni a hallgató figyelmét arra, hogy valamiféle konfliktus áll fenn az állítás és a tényállás között, míg a megtévesztés esetében az a beszélő szándéka, hogy elhitesse a hallgatóval, hogy az állítás igaz. Az irónia helyes értelmezéséhez továbbá fel kell ismerni a beszélőnek az adott megnyilatkozással kapcsolatos attitűdjét, ami lehet humor, kritika, esetleg dicséret stb. az ironizálás esetében, a szándékos megtévesztés esetében viszont ezek egyike sem.

A tudatelméleten túl a másik nem szűk értelemben vett nyelvi készség, amely jelentős szerepet játszhat az iróniaértésben, az irónia megértésével kapcsolatos metapragmatikai tudás (BERNICOT et al. 2007). A tanulmányban metapragmatikai tudás alatt egyszerűen annak a felismerését értjük, hogy nem csupán a szó szerint értett nyelv, hanem a nyelvnek a nem szó szerinti értelemben való használata is kulturálisan elfogadott kommunikációs eszköz. Más szóval ahhoz, hogy a hallgató felismerje a beszélő szándékait, először is tudnia kell, hogy egy kulturálisan elfogadott, valamiféle többlettüzenettel bíró lehetőség az, hogy a beszélő-jelentés eltér a mondat-jelentéstől.

1.2. Az iróniaértés fejlődésének összefüggései a tudatelmélettel és metapragmatikai tudással – empirikus adatok. A tudatelmélet és a metapragmatikai tudás egymáshoz viszonyított szerepe az iróniaértés fejlődésében vita tárgya az irodalomban. Míg az elméleti megfontolásokból egyértelműen következik, hogy valamiféle tudatelméleti képességre szükség van az iróniértéshez, az empirikus adatok ellentmondásosak. A tudatelmélet mérésére a kutatók tipikusan a másodrendű hamisvélekedés-teszt valamilyen formáját vagy egy faux pas feladatot (STONE et al. 1998) használnak. A másodrendű hamisvélekedés-tesztekben egy történet egyik szereplője tévesen gondolja egy másik szereplőről, hogy annak hamis információja van a dolgok állásáról. A teszt azt méri, hogy a kísérleti személy felismeri-e az első szereplő hamis vélekedését. A faux pas feladatok történeteiben egy szereplő kényszerbe kerül (pl. eltéveszti valakinek a nevét, amikor bemutatja egy harmadik személynek), és a helyzet kínosságának felismeréséhez a kísérleti személynek fel kell ismernie a szereplők egymás vélekedéséről való vélekedését.

Mára klasszikussá vált tanulmányában HAPPÉ (1993) korrelációt talált másodrendű tudatelméleti képességek és az iróniaértés között tipikus fejlődésű és autista gyerekek körében is. HAPPÉ eredményeit tipikus fejlődésű gyerekekkel több nyelven is replikálták, magyar mintán SCHNELL (2005) mutatott ki hasonló összefüggéseket. Más kutatók azonban más eredményre jutottak, bár a kísérleti módszerek és a vizsgált populációk is némiképp eltértek. SULLIVAN és munkatársai (1995, továbbá 2003) tipikus fejlődésű és Williams-szindrómás gyerekekkel végzett kutatásaik során azt a következtetést vonták le, hogy a fejlett tudatelméleti képesség nem elégséges feltétele az iróniaértésnek. CUTICA és munkatársai (2006) balagyfélteke-sérült felnőttek között figyeltek meg iróniaértési nehézségeket annak ellenére, hogy a betegek tudatelméleti képessége sértetlen maradt. Korábbi kutatásukban a jelen tanulmány szerzői sem találtak összefüggést a tudatelmélet és az iróniaértés között tipikus fejlődésű gyerekeknél (SZÜCS–BABARCZY 2017). Ezen tanulmányok közös konklúziója, hogy a másodrendű tudatelmélet lehet szükséges, de semmiképpen sem elégséges feltétele az iróniaértésnek.

A fenti tanulmányok nemcsak a tudatelmélet, hanem az iróniaértés mérésére is egymáshoz hasonló feladatokat használtak: egy történet ironikus kijelentéssel vagy nem verbális gesztussal végződik, és a kísérleti személy feladata a beszélő vagy szereplő szándékainak megállapítása egy szöveges leírás vagy kép kiválasztásával, ahol a választási lehetőségek szó szerinti jelentést, megtevesztést vagy iróniát jelképeznek. A jelen tanulmány szempontjából a módszernek az a jellemzője lényeges, hogy kizárólag a beszélő szándékának felismerését teszteli közvetlen módon. Ennek a jelentőségére az 2. fejezetben visszatérünk.

A metapragmatikai tudás szerepe az iróniaértésben jóval kevesebb figyelmet kapott az irodalomban. BERNICOT és munkatársai (2007) tipikus fejlődésű 6–10 éves gyerekek pragmatikai tudását vizsgálták olyan feladatban, ahol célzásokat, idiómákat és ironikus kijelentéseket kellett képekkel párosítani. A párosítás elvégzése után a gyerekeknek kérdéseket tettek fel arra vonatkozóan, hogy miért az adott képet választották az adott kifejezéshez. A kísérlet eredménye szerint a célzásokra és idiómákra adott helyes képválasztások nem feltétlenül jártak együtt helyes magyarázatokkal, az ironikus kifejezések esetében viszont a helyes képválasztásokat helyes magyarázatok kísérték. A szerzők úgy értelmezték eredményeiket, hogy az iróniára vonatkozó metapragmatikai tudás szerepet játszhat az irónia megértésében, vagyis a helyes (ironikus) interpretáció létrejöttéhez szükség lehet az iróniára vonatkozó metapragmatikai tudásra.

Ez az elméleti lehetőség motiválta korábbi kutatásunkat (SZÜCS–BABARCZY 2017): míg BERNICOT és munkatársai csak együttjárást mutattak ki, mi olyan kísérletet hoztunk létre, mely bizonyíthatja az iróniára vonatkozó metapragmatikai tudás fejlesztésének ok-okozati hatását az irónia megértésében nyújtott teljesítményre nézve óvodáskorú (5–7 éves) gyerekek körében. Vizsgálatunkban egy három alkalomból álló metapragmatikai tréning segítségével explicit ismereteket nyújtottunk az iróniáról mint kommunikációs eszközről és az ironikus intencióra utaló tényezőkről olyan gyerekeknek, akik egy előzetes felmérésünk alapján a véletlen szintjén teljesítettek egy iróniamegértési teszten. Az elvégzett teszt klasszikus szándékválasztási teszt volt: történetek ironikus kijelentéssel végződtek, és

a feladat a beszélő szándékának kiválasztása volt három lehetőség közül: szó szerint értette, be akart valakit csapni, vagy viccelődött. Az ironikus szándékot kisgyerekes szülőkkel való egyeztetés eredményeként a „viccelődik” szóval fejeztük ki. A tréning után megismételt ironiasteszt eredményei alapján azt találtuk, hogy a tréningen résztvevő gyermekek teljesítménye szignifikáns mértékű javulást mutatott a feladatban. Ezek az eredmények alátámasztják BERNICOT és munkatársai hipotézisét, miszerint ok-okozati összefüggés van a metapragmatikai tudás és az ironiaértés között. Az eddigiekből tehát az a kép látszik kirajzolódni, hogy az ironiaértés a tudatelméleti képességeken felül a metapragmatikai tudás függvénye is, vagyis nem csupán kognitív, hanem társas-kulturális jelenség is.

2. Megválaszolatlan kérdések: az ironia és a megtévesztés megkülönböztetése. SZÜCS–BABARCY (2017) tréning előtti hibaanalízise azt is megmutatta, hogy a gyerekek leggyakrabban szándékos megtévesztésként értelmezik az ironikus megnyilatkozásokat. Korábban hasonló eredményre jutott WINNER (1997), valamint SULLIVAN et al. (1995, 2003) is. Eredményeink felvetik a kérdést, hogy a metapragmatikai tréning valóban az ironikus szándék felismerését segítette-e, vagy inkább arra ösztönözte a gyerekeket, hogy minden szó szerint hamis állítást ironikusnak kategorizáljanak. A kérdés megválaszolására újabb, az előzővel megegyező vizsgálatot végeztünk, azzal a különbséggel, hogy az ironiaértést mérő tesztet kiegészítettük szó szerint igaz állításokkal, valamint megtévesztő szándékú hamis állításokkal. Mindhárom kijelentéstípust (ironikus, szó szerint igaz, megtévesztés) egy szándékra vonatkozó feleletválasztós kérdés követett (szó szerint értette a beszélő, be akart csapni valakit, viccelődött). A teszt ironia-kondíciójában a véletlen szintje alatt teljesítő gyerekeket két csoportra osztottuk. A kísérleti csoport részt vett egy metapragmatikai tréningen, ami megegyezett az előző vizsgálatban alkalmazott tréninggel, majd mindkét csoporttal ismételten felvettük az ironia–megtévesztés tesztet.

Az eredmények arra utalnak, hogy a metapragmatikai tréning bizonyos mértékben segíti az ironiaértést, de nem szünteti meg a bizonytalanságot az ironikus és a megtévesztő szándék megkülönböztetését illetően: az ironiaértés szignifikánsan javult a kísérleti csoportban (átlag 21%-ról átlag 53%-ra), a megtévesztés felismerésén nyújtott teljesítmény ezzel szemben szignifikánsan romlott (átlag 62%-ról átlag 47%-ra). Felmerül, hogy az a magyarázat az eredményekre, hogy a tréning előtt megtévesztésnek vélt állításokat a tréning után ironikusnak kategorizálták a gyerekek. További elemzések azonban kizárják ezt a feltevést: az ironiateljesítmény javulása és a megtévesztésteljesítmény romlása között nem volt korreláció, és a tréninget követő teszt hibaelemzése szerint az ironia- és a megtévesztés-kondícióban adott helytelen válaszok között is jelentős arányban fordult elő a „szó szerint értette” válasz (a hibák 57 és 38%-a). Az eddigi eredmények tehát arra utalnak, hogy a tréning eredményeként tudatosult a gyerekekben az ironia társas-kulturális funkciója, mint egy kvázi harmadik igazságérték (l. ALBERTI et al. 2014), amelynek a pontos meghatározása azonban bizonytalan maradt. Ezen felül érdemes megjegyezni, hogy a helytelenül adott „szó szerint értette” válaszok felvetik a kérdést, hogy kizárólag a beszélő szándékainak a felismerése okozza-e a problémát, vagy más akadályok is állhatnak az ironiaértés útjában.

Amint azt az 1.1 alfejezetben tárgyaltuk, egy ironikus kijelentés esetében a beszélő intencionális tudatállapotának felismeréséhez ismerni kell a beszélő helyzetismeretét, majd ki kell következtetni a beszélő kommunikatív szándékait. A fent leírt, a szakirodalomban leggyakrabban használt iróniateszt azonban nem tesz különbséget a két ismeret között, mivel azt a hipotézist vizsgálja, hogy felismerik-e a gyerekek az ironikus szándékot. Mi itt szeretnénk letérni erről az útról, és arra keressük a választ, hogy a szándéktulajdonítási nehézségeken túl lehet-e más, társas-kulturális oka az iróniaértés késői fejlődésének. Konkrétan azt vizsgáljuk egy PEXMAN–GLENWRIGHT (2007) által kifejlesztett iróniateszt adaptálásával, hogy az iróniaértés három komponense (a beszélő helyzetismeretének felismerése, a beszélő szándékának felismerése és a beszélő helyzethez való hozzáállásának a megítélése) hogyan viszonyul egymáshoz különböző életkorokban, azaz az iróniaértés fejlődésének különböző fázisaiban.

3. A vizsgálat

3.1. Módszer

3.1.1. Vizsgálati személyek. A kísérletben 91 fő, 5–10 éves magyar anyanyelvű, tipikus fejlődésű óvodás és kisiskolás gyermek vett részt, amiért matricát kaptak köszönetképpen. A gyerekeket három csoportra osztottuk az iskolarendszerben elfoglalt helyük szerint: óvodások, első osztályosok és harmadik osztályosok. A csoportokat azért alakítottuk ki iskolai osztály, és nem kor szerint, mert ebben a korosztályban a társas-kulturális ismereteket jellemzően jobban befolyásolja az iskolai környezet, mint az életkori hónapok száma. A gyerekek adatait az 1. táblázat mutatja.

1. táblázat

A vizsgálati személyek létszám- és életkori adatai

	N	Átlagos kor (terjedelem): év;hó
Óvodás csoport	30	6;0 (5;2–6;7)
Első osztályos csoport	32	7;6 (6;0–8;6)
Harmadik osztályos csoport	29	9;2 (8;3–9;10)

3.1.2. Kísérleti anyagok. A kísérlethez egyetlen tesztet használtunk. A teszt az irónia és a megtévesztés megértését vizsgálja. Öt rövid, egymástól független hétköznapi történetből áll, melyeket képek illusztrálnak. Minden történet három részre oszlik, és minden rész végén a történet egyik szereplője tesz egy kijelentést. Egy történeten belül az egyik kijelentés szó szerint igaz állítás; a másik kijelentés szó szerint hamis, és ironikus szándékkal mondja ki a szereplő; a harmadik pedig szintén szó szerint hamis, de megtévesztési szándékkal mondja ki a szereplő. A szó szerint igaz, ironikus és megtévesztő állítások mindegyikéből tehát összesen öt hangzott el, és sorrendjük randomizálva volt az öt történetben. A történeteket és a három kijelentéstípust a (2–4) példák mutatják be.

- (2) Jancsi a kedvenc zenéjét hallgatja a szobájában. A ruhái szanaszét hevernek a földön. Anyukája bejön, és azt mondja:
- (3) – Milyen szép rend van ebben a szobában.
- (4) Később Jancsi apukája jön be. Meglátja a saját pólóját a földön, és azt mondja:
– Jancsi, az az én pólóm.
- (5) Apuka szeretné visszakapni a pólóját, de Jancsi nem akarja visszaadni, és ezt mondja:
- (6) – Megkérdeztem anyát, és azt mondta, megtarthatom.

A 15 állítás mindegyikéhez három kérdés tartozik. Az első a beszélőnek a tényállásról való vélekedésére kérdez rá, a második a beszélő szándékára, a harmadik pedig a beszélőnek a helyzethez való attitűdjére. A vélekedés kérdésre igen/nem válasz volt adható, a szándék kérdésre három, arcokkal kifejezett válaszból lehetett választani (komolyan gondolta, amit mondott; viccelődött; be akarta csapni a hallgatót), az attitűd kérdésre pedig öt, arcokkal kifejezett válaszlehetőség volt (nagyon kedvestől a nagyon undokig). A kérdésekre és válaszelehetőségekre példa a (5–7) alatt található.

- (7) Vélekedés: Amikor Anya azt mondta, milyen szép rend van ebben a szobában, azt gondolta, hogy rend van a szobában, vagy hogy nincs rend a szobában?
- (8) Szándék: Mutass rá arra az arcra, ami azt mutatja, hogy Anya viccelődött Jancsival, be akarta csapni Jancsit, vagy komolyan gondolta, amikor azt mondta, milyen szép rend van ebben a szobában.

- (9) Attitűd: Mutass rá arra az arcra, ami azt mutatja, hogy mennyire kedves vagy undok volt Anya, amikor azt mondta, milyen szép rend van ebben a szobában.

A válaszlehetőségekben használt szavakat és arcrajzokat kisgyerekes felnőtt személyek bevonásával választottuk ki, és az arcrajzok érthetőségét felnőtt kísérleti személyekkel előteszteltük.

3.1.3. Eljárás. A vizsgálatot a gyerekek megszokott óvodájában, illetve iskolájában egyénileg végeztük. Az eljárás az arcrajzok bemutatásával kezdődött, amikor a gyerekeknek megtanítottuk, hogy az egyes arcokhoz milyen kifejezést (viccelődik, komolyan gondolja, be akar csapni, nagyon kedves, nagyon undok) társítunk. Ezután következett a teszt. A történeteket a kísérletvezető olvasta fel természetes intonációval, miközben a történetet illusztráló képek egy számítógép képernyőjén jelentek meg. Miután elhangzott egy tesztlállítás, a kísérletvezető feltette az első kérdést. A kérdés és a válaszgombok ezzel egyidőben megjelentek a képernyőn. A gyerekek szóban válaszoltak a kérdésre, és a kísérletvezető a választ a számítógépen rögzítette. Ezután következett a szándék, majd az attitűd kérdés. Ezek esetében az arcrajzos válaszlehetőségek a képernyőn jelentek meg, és a gyermek mutatóval adott választ, amit a kísérletvezető a számítógépen rögzített.

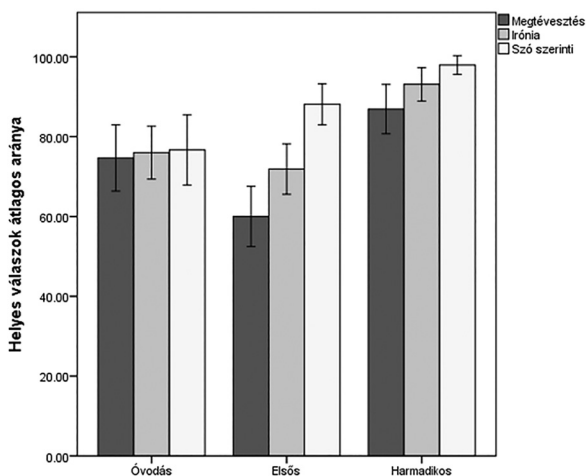
A kísérlet 10–15 percet vett igénybe, és egyetlen ülésben végezte el valamennyi kísérleti személy.

3.2. Eredmények. A három kérdésre adott válaszokat külön-külön modellben elemeztük. Mindhárom elemzéshez kevert statisztikai modellt használtunk, amelyben a gyermek és az item random tényezőkként szerepeltek, a csoport és a kijelentéstípus pedig fix változókként.

A vélekedés kérdésre adott válaszok bináris (helyes/nem helyes) függő változót alkottak. A szó szerint igaz kijelentéstípus esetében az ‘igen’ választ (azt gondolja, amit mondott) tekintettük helyesnek, az ironikus és megtévesztés kijelentéstípusok esetében pedig a ‘nem’ választ (nem azt gondolja, amit mondott). A helyes válaszok átlagos arányát kijelentéstípusonként és csoportonként az 1. ábra mutatja.

1. ábra

A vélekedés kérdésre adott helyes válaszok átlagos aránya kijelentéstípus és csoport szerint

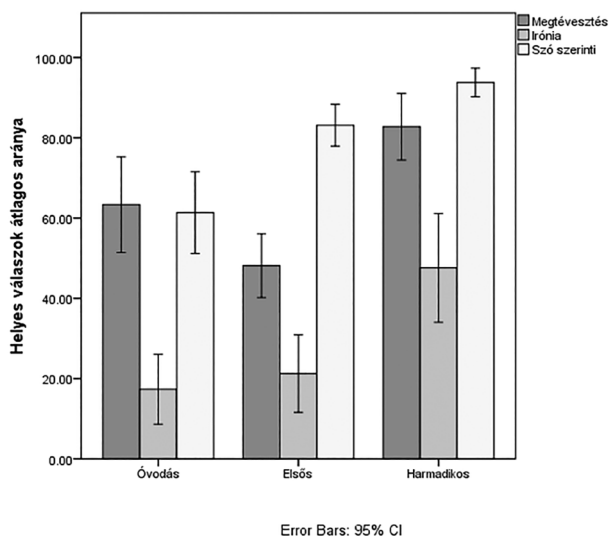
Error Bars: 95% CI

A binomiális logisztikus modell szerint szignifikáns hatása volt a csoportnak ($F(2;1356) = 9,27$, $p < ,001$): a harmadikosok az óvodásoknál és az elsősöknél is nagyobb eséllyel adtak helyes választ a vélekedés kérdésre, míg a két fiatalabb csoport között nem volt különbség. A kijelentéstípusnak nem volt összhatása, de szignifikáns csoport $\times$ kijelentéstípus interakciót találtunk ($F(4;1356) = 5,59$, $p < ,001$), ami annak volt köszönhető, hogy az elsősök jóval kisebb eséllyel ismerték fel a beszélő vélekedését a tényállásról akkor, ha a kijelentés megtévesztő volt, mint akkor, ha a kijelentés szó szerint igaz volt. Más szóval az elsősök gyakran úgy vélték, hogy ha egy beszélő kijelent valamit, a vélekedése minden bizonnyal összhangban van az állítása szemantikai jelentésével. Ez a tendencia rájuk inkább volt jellemző, mint az óvodásokra vagy a harmadikosokra.

A szándék kérdésre adott válaszok szintén bináris (helyes/nem helyes) függő változót alkottak. A szó szerint igaz kijelentéstípus esetében a 'komolyan gondolta' választ tekintettük helyesnek, az ironikus kijelentéstípus esetében a 'viccelődött' választ, a megtévesztés kijelentéstípus esetében pedig a 'be akarta csapni' választ. A helyes válaszok átlagos arányát kijelentéstípusonként és csoportonként a 2. ábra mutatja.

2. ábra

A szándék kérdésre adott helyes válaszok átlagos aránya
kijelentéstípus és csoport szerint

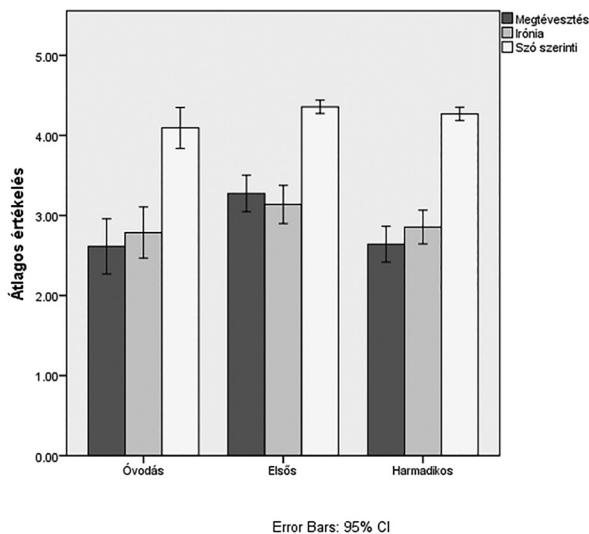
A szándék kérdést elemző binomiális logisztikus modell szerint szignifikáns hatása volt a csoportnak is ($F(2;1356) = 10,71$, $p < ,001$) és a kijelentéstípusnak is ($F(2;1356) = 33,98$, $p < ,001$). A csoport hatása annak köszönhető, hogy az elsősök és a harmadikosok is összességében szignifikánsan nagyobb eséllyel adtak jó választ a szándék kérdésre, mint az óvodások. A kijelentéstípus hatását az okozta, hogy az ironia esetében csoporttól függetlenül szignifikánsan nehe-

zebb volt megítélni a szándékot, mint a másik két kijelentéstípus esetében. A két változó interakciója nem volt szignifikáns, tehát az iróniához társuló szándék megállapítása minden korban nehézséget bizonyult a másik két kijelentéstípushoz társuló szándék megítéléséhez képest. Ez az eredmény összhangban van az iróniakutatás eddigi eredményeivel.

Az attitűd kérdésre adott válaszok elemzéséhez a válaszokhoz pontértékeket rendeltünk, és az elemzést lineáris kevert modellben végeztük. Mindhárom kijelentéstípus esetében 1-től (nagyon undok) 5-ig (nagyon kedves) terjedő skálán pontoztuk a válaszokat. A válaszok átlagos pontszámát kijelentéstípusonként és csoportonként a 3. ábra mutatja (magasabb pontszám = kedvesebbnek ítélt beszélő).

3. ábra

Az attitűd kérdésre adott válaszok átlagos pontszáma kijelentéstípus és csoport szerint

A beszélő attitűdjének megítélésére szignifikáns hatással volt a kijelentéstípus ($F(2;1356) = 7,10$, $p = ,001$): a gyerekek kedvesebbnek ítélték a szó szerinti igaz állítások kimondóját, mint az ironikus vagy a megtévesztő állításokét. Ez a hatás csoporttól függetlenül érvényesült. Ennél érdekesebb eredmény, hogy szignifikáns interakciót figyeltünk meg a két változó között ($F(4;1356) = 5,54$, $p = ,001$), ami annak köszönhető, hogy az elsősök kedvesebbnek ítélték a megtévesztéshez kapcsolódó attitűdöt, mint a másik két csoport.

Érdeemes külön megjegyezni, hogy a 3. ábrán összefoglalt adatok nem azt mutatják, hogy a gyerekek milyen attitűdöt rendelnek különböző kommunikatív szándékokhoz, hanem azt, hogy az attitűdök tekintetében érzékenyek-e a három kijelentéstípus közötti különbségre. A kettő azért nem ugyanaz, mert amint azt az előzőekben láttuk, a gyerekek viszonylag nagy eséllyel értik félre a szándékot.

4. Összefoglalás és konklúziók. A kísérlet főbb eredményei azt mutatják, hogy a két fiatalabb csoport számára nemcsak a beszélő szándékainak, hanem a beszélő vélekedésének a felismerése is nehézséget jelentett. Az elsősők számára a legkisebbeknél is nehezebb volt elfogadni, hogy egy beszélő kijelentése nem feltétlenül egyezik meg a beszélő vélekedésével. Erre nemcsak a megtévesztés kondícióban adott helytelen vélekedésválaszok magas aránya utal, hanem az is, hogy az elsősők a megtévesztő állítások beszélőit kedvesebbnek ítélték, mint a másik két csoport.

Véleményünk szerint, ha az iróniértés problémája csupán kognitív eredetű lenne, a vélekedéskérdésekre a legkisebb gyerekek is könnyedén válaszolnának, és csak a szándék- és attitűdkérdések okoznának nehézséget. Három érv szól amellett, hogy kognitív szempontból a vélekedéskérdés nem okozhat problémát: 1. csupán elsörendű tudatelmélet (annak felismerése, hogy különböző egyéneknek különböző tudatállapotai lehetnek) szükséges hozzá, ami már 5 éves tipikus fejlődésű gyerekeknek is többnyire adott; 2. a történetek megértését illusztrációk segítették, melyek a dolgok valódi állását ábrázolták; és 3. a beszélő vélekedése minden történetben megegyezett a kísérleti személy vélekedésével.

Ha ezzel szemben a probléma társas-kulturális eredetű, a vélekedéskérdés is problémát jelenthet, ha a) a gyerekek nem tulajdonítanak ironikus szándékot a beszélőnek vagy azért, mert nem tudják megkülönböztetni az iróniát a megtévesztéstől, vagy pedig azért, mert nem ismerik az irónia kommunikatív funkcióját; és b) megtévesztési szándékot nem akarnak tulajdonítani egy szereplőnek, mert a megtévesztés kulturálisan nem elfogadott. Ebben az esetben a konfliktust azzal lehet feloldani, ha az egyén feltételezi, hogy a beszélő vélekedése bizonyára eltér az első ránézésre valószínű vélekedéstől, és megegyezik az állítása szemantikai jelentésével.

A mi értelmezésünk szerint tehát ezek az eredmények azt a hipotézist erősítik meg, miszerint az iróniaértés a tudatelméleti képesség mellett társas-kulturális tanulás és tapasztalat kérdése is. Hangsúlyoznunk kell, hogy nem állítjuk, hogy az iróniaértés kizárólag társas-kulturális tanulás és tapasztalat kérdése, hiszen az nem magyarázná a pragmatikai deficitek jelenlétét szerzett zavarok esetén, sem pedig a fejlesztési kísérletek nehézkességét ép intelligenciájú autista populációk esetén. Amit viszont megmagyarázhat a megállapításunk, miszerint az iróniértés részben társas-kulturális jelenség, az az iróniaértés lassú fejlődése még más pragmatikai készségekhez képest is tipikus fejlődésű gyerekek esetében.

Kulcsszók: pragmatikai fejlődés, iróniaértés, metapragmatikai tudás, beszélői szándék.

Hivatkozott irodalom

ALBERTI, GÁBOR – VADÁSZ, NOÉMI – KLEIBER, JUDIT 2014. Ideal and deviant interlocutors in a formal interpretation system. In: ZUCZKOWSKI, ANDRZEJ – BONGELLI, RAMONA – RICCONI, ILARIA – CANESTRARI, CARLA eds., *Communicating Certainty and Uncertainty in Medical, Supportive and Scientific Contexts*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia. 59–78.

- BERNICOT, JOSIE – LAVAL, VIRGINIE – CHAMINAUD, STÉPHANIE 2007. Nonliteral language forms in children: In what order are they acquired in pragmatics and metapragmatics? *Journal of Pragmatics* 39: 2115–2132. <https://doi.org/10.1016/j.pragma.2007.05.009>
- CUTICA, ILARIA – BUCCIARELLI, MONICA – BARA, BRUNO G. 2006. Neuropragmatics: Extralinguistic pragmatic ability is better preserved in left-hemisphere-damaged patients than in right-hemisphere-damaged patients. *Brain and language* 98: 12–25. <https://doi.org/10.1016/j.bandl.2006.01.001>
- FILIPPOVA, EVA – ASTINGTON, JANET WILDE W. 2008. Further development in social reasoning revealed in discourse irony understanding. *Child Development* 79: 126–138. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8624.2007.01115.x>
- HAPPÉ, FRANCESCA G. E. 1993. Communicative competence and theory of mind in autism: a test of relevance theory. *Cognition* 48: 101–119. [https://doi.org/10.1016/0010-0277\(93\)90026-R](https://doi.org/10.1016/0010-0277(93)90026-R)
- PEXMAN, PENNY M. – GLENWRIGHT, MELANIE 2007. How do typically developing children grasp the meaning of verbal irony? *Journal of Neurolinguistics* 20: 178–196. <https://doi.org/10.1016/j.jneuroling.2006.06.001>
- SCHNELL ZSUZSANNA. 2005. Tudatelmélet és pragmatika. In: GERVAIN JUDIT – KOVÁCS KRISTÓF – LUKÁCS ÁGNES – RACSMÁNY MIHÁLY szerk., *Az ezerarcú elme. Tanulmányok Pléh Csaba 60. születésnapjára*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 102–116.
- SPERBER, DAN – WILSON, DEIRDRE 1986/1995. *Relevance: communication and cognition*. Harvard University Press, Cambridge (MA.).
- STONE, VALERIE E. – BARON-COHEN, SIMON – KNIGHT, ROBERT T. 1998. Frontal lobe contributions to theory of mind. *Journal of Cognitive Neuroscience* 10: 640–656. <https://doi.org/10.1162/089892998562942>
- SULLIVAN, KATE – WINNER, ELLEN – HOPFIELD, NATALIE 1995. How children tell a lie from a joke: The role of second-order mental state attributions. *British Journal of Developmental Psychology* 13: 191–204. <https://doi.org/10.1111/j.2044-835X.1995.tb00673.x>
- SULLIVAN, KATE – WINNER, ELLEN – TAGER-FLUSBERG, HELEN 2003. Can adolescents With Williams Syndrome Tell the Difference Between Lies and Jokes? *Developmental Neuropsychology* 23: 85–103. <https://doi.org/10.1080/87565641.2003.9651888>
- SZÜCS, MÁRTA – BABARCZY, ANNA 2017. The role of metapragmatic awareness in the development of irony comprehension, In: ASSIMAKOPOULOS, STAVROS ed., *Pragmatics at its Interfaces, Mouton Series in Pragmatics* 17. De Gruyter Mouton, Berlin. 129–148.
- WILSON, DEIRDRE – SPERBER, DAN 2004. Relevance theory. In: HORN, LAURENCE R. – WARD, GREGORY ed., *The Handbook of Pragmatics*. Blackwell Publishing, Malden–Oxford. 607–633.
- WINNER, ELLEN 1997. *The point of words. Children's Understanding of Metaphor and Irony*. Harvard University Press, Cambridge.

The recognition of communicative components of irony and lying in ages 5 to 10

In this paper, we investigate the recognition and assessment of speakers' opinions, intentions, and attitudes with respect to utterances involving irony, lies, and literally true statements with 5 to 10-year-old children (nursery, first-form and third-form primary school children). The participants had to answer an opinion question, an intention question, and an attitude question in a multiple choice comprehension task based on a narrative. Their assessments were investigated in a binary (true/false) scale. While for nursery kids all three types of statements proved to be equally difficult, for third-formers they proved to be equally easy. Unexpectedly, first-formers were the least successful in recognizing lies as lies. There were three possible answers concerning the speaker's intention: the speaker was kidding, he tried to put the listener off, or he meant what he had said. What the respondents found the most difficult was the recognition of the intention behind ironical statements: two two younger groups performed at chance level, and even the oldest participants assessed the intention correctly in half of the cases only. The intention of misleading was somewhat easier to recognize for all three groups, and the literally true sentences proved to be the easiest to understand. The speaker's attitude was measured against a five-point scale (from 'nasty' to 'nice'). Irony and lying were not differentiated by any of the three groups, and all three groups assessed such speakers significantly nastier than those of literally true statements, although with ten-year-olds that difference was somewhat smaller than with the younger groups.

Keywords: pragmatic development, irony comprehension, metapragmatic awareness, speaker intention.

BABARCZY ANNA
Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem
MTA Nyelvtudományi Intézet

SZÜCS MÁRTA ZITA
Szegedi Tudományegyetem

A végpontosság mint szituációs aspektuális jegy jelölése a magyar nyelvben. 1. rész*

1. Bevezetés. Jelen tanulmányunkban azt kívánjuk áttekinteni, hogy a magyar nyelv milyen fő jelölő elemeket használ a végpontosság mint szituációs aspektuális jegy kódolására.¹ Célunk, hogy a magyar és a nemzetközi szakirodalom legfrissebb eredményeire támaszkodva megmutassuk, hogy az igei predikátumok végpontos (más néven telikus) értelmezése elsősorban 1. eseménymaximalizációs operátort lexikalizáló igeekötők és eredményhatározós predikátumok jelenlétében; 2. az *egyvet*, (*egy*) *jót*, *jókat*, (*egy*) *nagyot*, *nagyokat*, *hatalmasat* stb. áltárgyak révén; és 3. az elfogyasztást és létrehozást kifejező predikátumok kvantált tárgyi argumentuma által válik elérhetővé.

KARDOS (2012, 2016) munkája révén demonstráljuk, hogy az igeekötők és az eredményhatározós predikátumok egy olyan aspektuális operátort lexikalizálnak, amely az igei predikátum denotációjában lévő esemény legnagyobb, azaz maximális részét ragadja ki. Másrészt, az *egyvet*, (*egy*) *jót*, *jókat*, (*egy*) *nagyot*, *nagyokat*, *hatalmasat* stb. áltárgyak, amelyek mindeztidáig kevesebb figyelmet kaptak az irodalomban, elemzésünk szerint egy olyan operátort kódolnak, amely egy kontextuálisan meghatározott, nem maximális alrészét veszi ki a predikátum denotációjában lévő eseménynek. Végül, az elfogyasztást és létrehozást kifejező igeek tárgyi argumentumának esetében megmutatjuk, hogy a telikusság nem jár szükségszerűen együtt eseménymaximalizációval, tehát maximalizáció hiányában is elérhetővé válhat ez az értelmezés.

Jelen tanulmány főként az áltárgyas szerkezetek jellemzésével, valamint az igeekötőkhöz vagy eredményhatározós predikátumokhoz, illetve az elfogyasztást és létrehozást kifejező predikátumok kvantált tárgyi argumentumaihoz fűzött ki-

* Ez a tanulmány nem jöhetett volna létre a Domus Hungarica Scientiarum et Artium támogatása nélkül, amelyet a Magyar Tudományos Akadémia nyújtott Farkas Imola-Ágnesnek. Külön köszönet illeti KIEFER FERENCET, É. KISS KATALINT, MARCEL DEN DIKKENT, BENDE-FARKAS ÁGNEST, HALM TAMÁST, DÉKÁNY ÉVÁT, HEGEDÜS VERONIKÁT és EGEDI BARBARÁT az MTA Nyelvtudományi Intézetében eltöltött idő alatt nyújtott szakmai beszélgetésekért. Ugyanakkor köszönet illeti KÁDÁR EDITET a konzulensi támogatásért és a tanácsokért, valamint azon anyanyelvi beszélőket, akik kitöltötték a grammatikalitási tesztjeinket, és így hozzájárultak a mondataink megítéléséhez. Az itt bemutatott elemzés egy korábbi változatát a berlini Humboldt Egyetemen szervezett Endpoints, scales, and results in the decomposition of verbal predicates című műhelykonferencián (2018. január 30–31.) mutattuk be.

¹ SMITH (1991) terminológiáját használva szituációs aspektusnak nevezzük az eseménytipológia azon szegmensét, amely az eseménytípusokat állapotokra, cselekvésekre, teljesítményekre, szemelfaktívokra, illetve eredményekre osztja a következő, jól meghatározott szituációs jegyek mentén felvett értékek szerint: statikus/dinamikus, duratív/pillanatnyi, illetve telikus/atelikus. Eszerint például az állapotokat a következőképpen lehetne illusztrálni: [+statikus], [+duratív] és [-telikus]. Az említett jegyek közül a tanulmány középpontjába a telicitás jelölésével kapcsolatos kérdéseket állítjuk.

egészítésével kíván átfogóbb képet nyújtani a magyar nyelv telicitásjelölési módjairól. Fontos célunk, hogy megfogalmazzunk néhány új általánosítást a telikusság megjelenéséről a magyarban azáltal, hogy egy olyan generatív-szemantikai, skáláris keretbe helyezzük elemzésünket, amelyet az utóbbi években számos nyelv eseményszerkezeti jelenségeinek leírására használtak a szakirodalomban. A legfontosabb következtetésünk szerint a magyar nyelv legalább három, egymástól szignifikánsan különböző telikussági jelölési elemet használ, így ebben a nyelvben a telikus predikátumok osztálya egyértelműen heterogén. E tekintetben a magyar eltér az angol, német és holland nyelvektől, melyek alapvetően az ige belső argumentumának kvantáltsága révén jelölik a végpontosságot (VERKUYL 1972, 1993; TENNY 1994; KRIFKA 1998).

A tanulmány felépítése a következő: a második rész (2.) röviden áttekinti a szakirodalomból ismert, jelen tanulmány szempontjából kiemelt fontosságú, főként a három telikusságot jelölő nyelvi elemről szóló munkákat, illetve ez a rész általános bevezetőül is szolgál az elemzésünk elméleti keretének tárgyalásához. A következő három alfejezet (3–5.) részletesen bemutatja, hogy 1. az igekötők, illetve az eredményhatározós vagy rezultatív predikátumok; 2. az *egyet*, (*egy*) *jót*, *jókat*, (*egy*) *nagyot*, *nagyokat*, *hatalmasat* stb. áltárgyak; és 3. az elfogyasztást és létrehozást kifejező igék belső argumentuma milyen módon járul hozzá az igei predikátumok telikus értelmezéséhez. Végezetül, az utolsó rész (6.) összegzi a tanulmányban leírtakat.

2. Szakirodalom és elméleti bevezető. Bár ez a szakasz csupán egy töredékét mutatja be azoknak a munkáknak, amelyek valamiképpen foglalkoznak a fent említett telikusságot kódoló nyelvi elemekkel, mégis elméleti bevezetőként szolgálhat a telikussági jelölés jelenségköréhez a magyarban, mivel az áttekintésben képviselve vannak a főbb elméletek. Hangsúlyozandó, hogy az itt tárgyalt munkák inkább nagyon rövid áttekintés, mintsem kritikai elemzés céljából kerülnek bemutatásra.

Az igekötőkkel kapcsolatban a legfontosabb állítás az, hogy másodlagos predikátumok és helyzetbehatárolók, amelyeket a deriváció elején egy ige utáni pozícióban generálunk, és amelyek a predikációs frázis (Predication Phrase, azaz PredP) specifikálójába (É. KISS 2008) vagy akár egy még fentebbi pozícióba, az igeidő frázis (Tense Phrase, azaz TP) specifikálójába (SURÁNYI 2009b) mozognak fel. Ezen jelölők telicizáló hatása a lexikai értelmezésük egyenes következménye (l. még KIEFER–LADÁNYI 2000; É. KISS 2004). Az igekötőkhöz hasonlóan, az eredményhatározós predikátumok minden esetben behatárolják az igei predikátum cselekvését, mivel ezen szerkezetek egyik legkevésbé ellentmondásos szemantikai jellemvonása pontosan az, hogy kizárólag telikus, jól meghatározott végponttal rendelkező konstrukciók (l. TENNY 1994; LEVIN–RAPPAPORT HOVAV 1995; ROTHSTEIN 2004; GOLDBERG–JACKENDOFF 2004; WECHSLER 2005). Az alábbi példák az igekötők és rezultatív predikátumok ezen telicizáló hatását illusztrálják:

- (1) a) *Béla 10 percig/*10 perc alatt festett egy kerítést.*
- b) *Béla 10 perc alatt/*10 percig lefestett egy kerítést.*
- c) *Béla 10 perc alatt/*10 percig pirosra festett egy kerítést.*

Az (1a) példa atelikus olvasatot kap, melyet a *10 percig* időhatározó elfogadhatósága és a *10 perc alatt* időhatározó agrammatikus volta jelez. Ezzel szemben, a *le* igekötőt tartalmazó (1b) példa és a *pirosra* rezultatív predikátumot tartalmazó (1c) példa kizárólag telikusan értelmezhető.

Az áltárgyak szintén kimérő funkcióval rendelkeznek, és így helyzetbehatárolóként működnek cselekvést vagy mozzanatot kifejező intranszitiv igék esetében (l. PIÑÓN 2001; KIEFER 1994, 2006; CSIRMAZ 2008; HALM 2012; FARKAS 2017, FARKAS–KARDOS 2018). Az igekötőkhöz hasonlóan CSIRMAZ (2008: 183) szerint ezen áltárgyak egy ige utáni pozícióból a PredP specifikálójába mozognak fel, amikor megelőzik a (mozzanatos) igét. Cselekvések esetében az áltárgy az ige után fordul elő semleges mondatokban. Ezzel szemben FARKAS–KARDOS (2018) azt állítja, hogy ezen áltárgyakat a *vP* és a *VP* közötti aspektuális frázis (*AspP*) specifikálójában generáljuk. Ami a denotációját illeti, PIÑÓN (2001: 194) amellett érvel, hogy az áltárgy egy *R* típusú *e* eseményt módosít, amelynek futási ideje valódi része egy bizonyos *t*, kontextuálisan meghatározott időintervallumnak. Nagyon lényeges, hogy *t*-n belül nem létezik más, *e'* típusú esemény, amely nagyobb, mint *e*, vagy különbözik tőle. E két feltétel biztosítja azt, hogy az áltárgyas események egyértelműen telikusak. A (2)-es példában az *egyed* áltárgy mozzanatos igékkel fordul elő, míg a (3)-as példában az *egy jó* és *egy nagy* áltárgyak cselekvést kifejező igékkel fordulnak elő.

- (2) a) *A beteg egyed köhintett.*
 b) *Géza egyed pislantott.*
 (3) a) *Attila futott egy jó.*
 b) *A fiatalok táncoltak egy nagy.*

Az elfogyasztást és létrehozást kifejező igék belső argumentumát illetően elmondhatjuk, hogy a magyarban a kvantált referenciával rendelkező tárgyak hozzájárulhatnak a telikus interpretációhoz, a kumulatív referenciával rendelkező belső argumentumokkal ellentétben, amelyek – a megfelelő angol szerkezetekhez hasonlóan – atelikus olvasatot eredményeznek (l. VERKUYL 1972; É. KISS 2008; KARDOS 2012, 2016). Az alábbi példákon keresztül hasonlítjuk össze a két nyelv ebbe a csoportba tartozó predikátumait.

- (4) a) *Sára 10 perc alatt rajzolt egy virágot.*
 b) *Károly 10 perc alatt ivott egy limonádét.*
 (5) a) *Sára drew a flower in 10 minutes.*
 Sára rajzolt egy virág 10 percen.belül
 'Sára 10 perc alatt rajzolt egy virágot.'
 b) *Charles drank a lemonade in 10 minutes.*
 Károly ivott egy limonádé 10 percen.belül
 'Károly 10 perc alatt ivott egy limonádét.'

A fenti mondatok mindegyikében kvantált téma argumentummal fordul elő az igei predikátum. Ennek megfelelően a magyar *egy virág* és *egy limonádé* de-

notációinak nincsen olyan valódi része, amelyre vonatkozhatnak ezek a kifejezések, hasonlóan az angol *a flower* és *a lemonade* főnévi csoportokhoz. Ezen téma argumentumok kvantáltsága telikus olvasatot eredményez a magyar és az angol adatok esetében is, melyet a *10 perc alatt* (4), illetve az *in 10 minutes* időhatározók (5) elfogadhatósága mutat minden példában.

Ezzel szemben nem kvantált/kumulatív jelölésű téma argumentumok esetében kizárólag atelikus olvasatot kapunk a magyar (6) és az angol (7) adatok esetében is:

- (6) a) *Sára 10 percig/*10 perc alatt virágokat rajzolt.*
 b) *Károly 10 percig/*10 perc alatt limonádét ivott.*
 (7) a) *Sara drew flowers for 10 minutes /*in 10 minutes.*
Sára rajzolt virágok 10 percig 10 percen.belül
*'Sára 10 percig/*10 perc alatt virágokat rajzolt.'*
 b) *Charles drank lemonade for 10 minutes /*in 10 minutes.*
Károly ivott limonádé 10 percig 10 percen.belül
*'Károly 10 percig/*10 perc alatt limonádét ivott.'*

A továbbiakban a három telikusságot jelölő elemet egy skaláris szemantikai elméleti keretben tárgyaljuk (l. HAY–KENNEDY–LEVIN 1999; WECHSLER 2005; KENNEDY–LEVIN 2008), melyben feltételezzük, hogy az állapotváltozást kifejező predikátumok lexikalizálnak egy skaláris argumentumot, melynek rész-egész szerkezeti tulajdonságait örökli az igei predikátum által leírt esemény rész-egész szerkezete a köztük fennálló homomorfizmusnak köszönhetően (l. KRIFKA 1998; BEAVERS 2012). FILIP–ROTHSTEIN (2006) és FILIP (2008) alapján a telikusság az igei predikátumok egy bizonyos alosztályának esetében eseménymaximalizáció eredménye, melynek bemenetét részbenrendezett események alkotják, kimenetet pedig maximális események (a predikátum által leírt legnagyobb események LANDMAN [1992] szerint). Az eseménymaximalizáció kötelező érvényű a magyarban a nem elfogyasztást és létrehozást, hanem állapotváltozást leíró predikátumok osztályában, amennyiben az ige kódol inkrementalitást, valamint a téma argumentum által jelölt résztvevő mennyisége és a skála végpontja ismert (KARDOS 2016).

3. Az igekötő és a rezultatív predikátum. Ebben az alfejezetben amellett fogunk érvelni, hogy a telicizáló igekötők az igei predikátumokat azáltal teszik végpontossá, hogy lexikalizálnak egy eseménymaximalizációs operátort, melyet FILIP–ROTHSTEIN (2006), FILIP (2008) és KARDOS (2012, 2016) munkái alapján MAX_E operátornak nevezünk. Az operátor fontos aspektuális következménye, hogy a magyarban az igekötős kifejezések kvantáltak, tehát szükségszerűen telikusak. Ezt illusztrálják a következő példák:

- (8) a) *Béla 10 percig/*10 perc alatt festett egy kerítést.*
 b) *Béla 10 perc alatt/*10 percig lefestett egy kerítést.*
 (9) a) *Sára 10 percig/*10 perc alatt takarított egy szobát.*
 b) *Sára 10 perc alatt/*10 percig kitakarított egy szobát.*

- (10) a) *Csaba 10 percig/*10 perc alatt faragott egy fadarabot.*
 b) *Csaba 10 perc alatt/*10 percig kifaragott egy fadarabot.*

A (8)–(10)-es példákban található időhatározók (*10 perc alatt* és *10 percig*) azt jelzik, hogy igeikötő hiányában kötelezően atelikus értelmezést kapunk a *fest egy kerítést*, *takarít egy szobát* és *farag egy fadarabot* igei predikátumok esetében, még akkor is, ha van egy behatárolt tárgyi argumentum az ige mellett (*egy kerítést*, *egy szobát* és *egy fadarabot*), míg a *le* és *ki* igeikötők jelenlétében kizárólag a telikus értelmezés érhető el.

Ezen adatok azért is érdekesek, mert más nyelvekben, mint például az angolban (l. [11]) vagy a románban (l. [12]), ugyanazon igeik esetében (*fest*, *tisztít*/*takarít*), igeikötő hiányában is, csupán a behatárolt tárgyak jelenlétében a telikus értelmezés a preferált.² Ez csak olyan igeik esetében fordul elő, amelyek által leírt eseményeket a tárgy ki tudja mérni (vö. TENNY 1994; VERKUYL 1993; KRIFKA 1998).

- (11) a) *Béla painted a fence in 10 minutes /??for 10 minutes.*
 Béla festett egy kerítés 10 percen.belül 10 percig
 'Béla 10 perc alatt lefestett egy kerítést.'
 b) *Sarah cleaned a room in 10 minutes /??for 10 minutes.*
 Sára tisztított egy szoba 10 percen.belül 10 percig
 'Sára 10 perc alatt kitakarított egy szobát.'
 (12) a) *Béla a vopsit un gard in 10 minute /??timp de 10 minute.*
 Béla festett egy kerítés 10 percen.belül 10 percig
 'Béla 10 perc alatt lefestett egy kerítést.'
 b) *Sara a curăţat o cameră în 10 minute /??timp de 10 minute.*
 Sára tisztított egy szoba 10 percen.belül 10 percig
 'Sára 10 perc alatt kitakarított egy szobát.'

Az angol adatokat illetően még azt is fontos megjegyezni, hogy az olyan predikátumok esetében, mint a *warm* 'melegít', *cool* 'hűt' és *lengthen* 'hosszabbít' (fokozati eredményigék, l. DOWTY 1979: 88–90), aspektuális kétértelműség figyelhető meg: a predikátum behatárolt tárgy jelenlétében a szövegkörnyezettől függően értelmezhető atelikusan és telikusan is:

- (13) a) *John warmed a plate for 10 minutes /in 10 minutes.*
 János melegített egy tányér 10 percig 10 percen.belül
 'János 10 percig melegített egy tányért /10 perc alatt felmelegített egy tányért.'
 b) *Ben cooled a glass for 10 minutes /in 10 minutes.*
 Ben hűtött egy pohár 10 percig 10 percen.belül
 'Ben 10 percig hűtött egy poharat /10 perc alatt lehűtött egy poharat.'

² Itt jegyeznénk meg, hogy a román nyelvben (és általában a román nyelvekben) nem léteznek igeikötők, így igei predikátumokat ezzel a módszerrel nem lehet behatárolni (l. még FARKAS 2013).

- c) *The tailor lengthened a skirt for 10 minutes /in 10 minutes.*
 a szabó hosszabbított egy szoknya 10 percig 10 percen.belül
 'A szabó 10 percig hosszabbított egy szoknyát /10 perc alatt meghosszabbított egy szoknyát.'

Bár az elsődleges értelmezés atelikus a fenti példákban (l. HAY–KENNEDY–LEVIN 1999: 127), a kontextus elérhetővé teheti a telikus olvasatot is. A (13a)-ban található mondat például értelmezhető úgy, hogy egy tányér elért egy kontextuálisan meghatározott hőmérsékletet (tehát készen áll például arra, hogy felszolgáljuk benne az ételt), a (13b) mondat egy pohárról állíthatja azt, hogy elért egy kontextus által specifikált hőmérsékletet, míg a (13c) szerint egy szoknya érhetett el egy valamilyen, kontextus által specifikált hosszúságot.

Hasonló kétértelműség figyelhető meg az angol *wipe a table* '(le)töröl egy asztalt', *scrub a bathtub* '(meg)súrol egy kádat' és *sweep the floor* '(fel)sepri a padlót' predikátumok esetében is (vö. LEVIN–SELLS 2009: 311).

- (14) a) *John wiped a table in 10 minutes /for 10 minutes.*
 János törölt egy asztal 10 percen.belül 10 percig
 'János 10 perc alatt letörölt egy asztalt /10 percig törölt egy asztalt.'
 b) *Kate scrubbed a bathtub in 10 minutes /for 10 minutes.*
 Kati súrolt egy kád 10 percen.belül 10 percig
 'Kati 10 perc alatt kisúrolt egy kádat /10 percig súrolt egy kádat.'
 c) *David swept the floor in 10 minutes /for 10 minutes.*
 Dávid septe a padló 10 percen.belül 10 percig
 'Dávid 10 perc alatt felsepte a padlót /10 percig septe a padlót.'

Míg az elsődleges olvasat mindhárom példa esetében telikus a behatárolt tárgyi argumentumnak köszönhetően, az atelikus értelmezés is elképzelhető bizonyos kontextuális feltételek mellett. Az események akkor kulminálnak, amikor az asztalt teljes terjedelmében letörölte János (14a), a kádat teljes terjedelmében kisúrolta Kati (14b), és a padlót teljes terjedelmében felsepte Dávid (14c). Az atelikus olvasat esetében a predikátum által leírt események többször ismétlődnek; végpont az eseményleírásokhoz nem jelölhető ki.

A magyarban ezekben az esetekben nem megengedett az aspektuális variabilitás; az eseménymaximalizációval ez nem egyeztethető össze (l. még KARDOS 2012: 112, ill. KARDOS 2016: 27 példáit is).

- (15) a) *János 10 percig/*10 perc alatt melegített egy tányért.*
 b) *Péter 10 percig/*10 perc alatt hűtött egy tányért.*
 (16) a) *János 10 perc alatt/*10 percig megmelegített egy tányért.*
 b) *Péter 10 perc alatt/*10 percig lehűtött egy tányért.*
 (17) a) *János 10 percig/*10 perc alatt törölt egy asztalt.*
 b) *Kati 10 percig/*10 perc alatt súrolt egy fürdőkádat.*
 c) *Sára 10 percig/*10 perc alatt septe a padlót.*

- (18) a) *János 10 perc alatt/*10 percig letörölt egy asztalt.*
 b) *Kati 10 perc alatt/*10 percig megsúrolt egy fürdőkádat.*
 c) *Sára 10 perc alatt/*10 percig felseperte a padlót.*

Míg a (15)-ös példákban a melegítési és hűtési eseményleírások nem behatároltak, tehát az igei predikátumok egy melegítési és hűtési állapotváltozást fejeznek ki anélkül, hogy megneveznének egy végpontot az eseményhez, a (16)-os példák által kifejezett események szükségszerűen végpontosak.³ Hasonlóképpen kötelezően atelikusak a (17)-ben található, igeikötő nélkül előforduló predikátumok, míg telikusak a (18)-beli igeikötős példák.

Az igeikötők által kódolt eseménymaximalizáció fontos következménye még, hogy a téma argumentum által jelölt entitás mennyiségét specifikálni kell ahhoz, hogy grammatikus mondatot kapjunk. Ezt a szemantikai megkötést szemléltetik a (19)-es és a (20)-as példák:

- (19) a) **János megmelegített tényérokat.*
 b) *János megmelegítette a tényérokat.*
 c) *János megmelegített három tényért.*
 (20) a) **Kati lehűtött poharakat.*
 b) *Kati lehűtötte a poharakat.*
 c) *Kati lehűtött három poharat.*

Amennyiben feltételezzük, hogy a fenti mondatok neutrálisak (tehát nem tartalmaznak például fókusz), egyértelműen látható, hogy a *megmelegít* és *lehűt* igeik környezetében nem fordulhat elő pusztán többes számú téma (KIEFER 1992; SZILI 2001; É. KISS 2005, 2008), hiszen az ilyen típusú belső argumentum nem specifikálja az állapotváltozással jellemezhető résztvevő mennyiségét. A határozott névelővel vagy számnévvel előforduló főnevek kvantáltsága viszont, melyet a fentebbi (b) és (c) példák illusztrálnak, eleget tesz a fenti szemantikai megkötésnek.

Érdekes, hogy az angolban előforduló partikulák (mint például az *up*) nem befolyásolják a tárgyi argumentum referenciális tulajdonságait (BORER 2005) olyan módon, mint ahogy azt a magyar igeikötők esetében megfigyelhetjük (KARDOS 2012: 117, 2016: 20). A következő példák ezt illusztrálják:

- (21) a) *The sous chefs warmed up cups for an hour /*in an hour.*
 a kukták melegítettek fel csészék egy óráig egy órán.belül
 'A kukták egy órán keresztül csészéket melegítettek.'
 b) *The sous chefs warmed up three cups in an hour /*for an hour.*
 a kukták melegítettek fel három csésze egy órán.belül egy óráig
 'A kukták egy óra alatt felmelegítettek három csészét.'

A magyar igeikötőktől eltérően az angol partikulák előfordulhatnak többes számú téma argumentummal, mely esetben atelikus értelmezést kap a prediká-

³ Az angol nyelvű szakirodalomban fokozati eredményként (degree achievement) ismert predikátumok morfológiai és szemantikai tulajdonságait a magyarban többek között SZILI (2015) tárgyalja.

tum (21a). Amennyiben specifikáljuk a téma által leírt résztvevő mennyiségét, telikusságot kapunk (21b). BORER (2005: 211) megjegyzi, hogy az anyanyelvi beszélők néha eltérő grammatikalitási ítéletet rendelnek az olyan mondatokhoz, mint a (21a). Bizonyos beszélők számára tökéletesek, míg másoknak kevésbé elfogadhatóak az ilyen példák. A magyar beszélők ezzel szemben egyértelműen elutasítják a (19a) és a (20a) típusú mondatokat (feltételezve, hogy ezek neutrális mondatok). Ez az eltérés a két nyelvre jellemző grammatikalitási ítéleteket illetően egyértelmű következménye az angol partikulák és a magyar igeekötők által kódolt eltérő aspektuális információnak.

Egy további szemantikai megkötés is megállapítható az igeekötős ige által kódolt skálával kapcsolatban: a skála végpontja specifikusan megjelölhető kell, hogy legyen, mint ahogy ezt a következő mondatok is mutatják:

- (22) a) *#János megmelegített egy tányér levest, de az nem lett elég meleg.*⁴
 b) *#Péter lehűtött egy pohár sört, de az nem lett elég hideg.*
 c) *#A munkások kiszélesítettek egy utat, de az nem lett elég széles.*

A fenti példákban azért figyelhető meg szemantikai anomália (amit a # jel mutat), mert a második tagmondat mindhárom esetben tagadja az első tagmondatból következő végpontosságot. A (22a)-ban ez a végpont a leves egy kontextuálisan meghatározható meleg állapotának felel meg, míg a (22b)-ben a sör egy kontextuálisan meghatározható hideg állapotát jelenti. A (22c)-ben egy út kellően széles állapotának elérését tagadjuk le a második tagmondatban, amely azonban nem összeegyeztethető az igeekötős *kiszélesít egy utat* predikátummal az első tagmondatban. Ez az anomália akkor nem áll fenn, ha az első tagmondatban elhagyjuk az igeekötőt:

- (23) a) *János melegített egy tányér levest, de az nem lett elég meleg.*
 b) *Péter hűtött egy pohár sört, de az nem lett elég hideg.*
 c) *A munkások szélesítettek egy utat, de az nem lett elég széles.*

Amint azt PIÑÓN (2008: 93) is kifejti, az ebben a részben bemutatott igeekötős szerkezetek ún. erős teljesítményekként (angolul *strong accomplishment*) működnek. Ilyen értelemben ezen konstrukciók esetében:

1. A *majdnem* határozószó jelenléte kétértelmű mondatot eredményez, amelynek lehet a) *t é n y e l l e n e s* (counterfactual) értelmezése, ahol a határozószó tagadja az esemény elkezdését, így a teljes esemény létezését/létrehozását is, vagy

⁴ Amint azt az egyik névtelen bíráló is megjegyzi, a magyar nyelvben az igeekötős inchoatívumok értelmezéséből nem lehet kizárni a többféle olvasatot is megengedő pragmatikai aspektust. Eszerint a (22a) mondat például kifejezhet egy, a beszélő által teljesnek mondható állapotváltozást, mégis, az elvárásokkal ellentétben, ez az állapotváltozás nem feltétlenül mondható teljesnek, ezért ez a mondat tagadható: *János megmelegített egy tányér levest, de Annának nem volt elég meleg.* Más szóval, ezen mondatok a pragmatikai aspektus alkalmazásának szükségessége mellett szólnak. A bíráló szerint a *megmelegített egy tányér levest* szerkezet inkább a 'létrehozás' jelentést fedi le (létrehozott egy tányér meleg levest), így az igazi anomáliát e ténynek a tagadása jelentené: *#Megmelegített egy tányér levest, de nem lett egy tányér meleg leves.*

b) *skaláris* (scalar) olvasata, ahol a határozószó tagadja az esemény befejezését, amint azt a (24a)-beli mondat által előidézett értelmezések is mutatják. Ez alátámasztja azt a hipotézist, miszerint ezen konstrukciók komplex, azaz összetett eseményszerkezettel rendelkeznek.

2. Amint azt fentebb is láttuk a (19a)-ban és a (20a)-ban, az ige utáni tárgy pozícióját nem foglalhatja el egy puszta, többes számú főnév (l. [24b]).

3. Az ige kötő konstrukció magába kódolja a *befejezés* azon részét, illetve a *befejez* ige értelmezésének azon komponensét, amely megakadályozza, hogy ezen szerkezetek által kifejezett cselekvés folytatható vagy megismételhető legyen. Ezekben az esetekben az ige kötő által kifejezett végpont elérésekor valamilyen állapotváltozás történik vagy utána a cselekvés megszűnik (l. [24c] és [24d]).

(24) a) *Béla majdnem lefestett egy kerítést.*

(tényellenes értelmezés: 'Kati el sem kezdte a cselekvést'.)

(skaláris értelmezés: 'Kati elkezdte, de nem fejezte be a cselekvést'.)

b) **János megmelegített tányérokat.*

c) *#Kati kisúrolt egy fürdőkádat, aztán később megint kisúrolta azt.*

d) *Sára reggel kilenc órakor elkezdte kitakarítani a szobát, aztán tíz óra-kor be is fejezte.*

Ami a tagadást illeti (l. PIÑÓN 2008: 102–105), mivel az erős teljesítmények preszuppozícióiak, a bennük kódolt két preszuppozíció megmarad a tagadás esetén is, és így újra kétértelmű mondatot kapunk:

(25) *Béla nem festett le egy kerítést sem.*

(1. értelmezés: 'Béla el sem kezdte a cselekvést'.)

(2. értelmezés: 'Béla elkezdte, de nem fejezte be a cselekvést'.)

Aspektuális szempontból az ige kötő igék ugyanúgy viselkednek, mint a rezultatív kifejezésekkel előforduló igei predikátumok.⁵ Először is, az ilyen eseményleírások kötelezően telikusak:

(26) a) *Béla 10 perc alatt/*10 percig pirosra festett egy kerítést.*

b) *Kati 10 perc alatt/*10 percig tisztára súrolt egy kádat.*

c) *Csaba 10 perc alatt/*10 percig díszesre faragott egy fadarabot.*

A rezultatívok környezetében sem fordulhat elő olyan téma argumentum, amely nem specifikálja az állapotváltozással leírható résztvevő mennyiségét.

(27) a) **Béla pirosra festett kerítéseket.*

b) **Kati tisztára súrolt kádat.*

c) **Csaba díszesre faragott fadarabokat.*

⁵ Jelen tanulmányban kizárólag azon állapotváltozást kifejező eredményhatározós szerkezetekre fókuszálunk, amelyeket a sublatívusi *-ra/-re* rag jelöl.

Továbbá, a rezultatív kifejezés pontosan specifikálja a téma argumentum által leírt résztvevő végállapotát:

- (28) a) #*Béla pirosra festett egy kerítést, de az nem lett piros.*
 b) #*Kati tisztára súrolt egy kádat, de az nem lett tiszta.*
 c) #*Csaba díszesre faragott egy fadarabot, de az nem lett díszes.*

Amint a fenti példák is mutatják, szemantikai anomáliához vezet a piros, tiszta és díszes végállapotok tagadása a *pirosra*, *tisztára* és *díszesre* rezultatív predikátumok megjelenése esetén az első tagmondatban.

Az igeikötők és a rezultatív kifejezések együtt is előfordulhatnak egy eseményleírásban:

- (29) a) *Béla befestett pirosra egy kerítést.*
 b) *Kati kisúrolt tisztára egy kádat.*

A (29)-es példákban a két telikus jelölő aspektuálisan azonos funkciót lát el, hiszen mind a *be* és a *ki* igeikötők, illetve a *pirosra* és *tisztára* rezultatív predikátumok is kódolnak egy eseménymaximalizációs operátort; aspektuálisan tehát redundánsnak tekinthető az egyik jelölő. Abban a tekintetben viszont különböznek, hogy míg a rezultatív kifejezések minden esetben pontosan megnevezik a téma argumentum által leírt résztvevő végállapotát (a kerítés piros lett a [29a]-ban, a kád pedig tiszta a [29b]-ben), előfordul, hogy az igeikötő az eseményhez csak egy végpontot rendel, anélkül, hogy pontosan specifikálná azt. A *befest* predikátum esetében például csak azt tudhatjuk pontosan, hogy a kerítés teljes terjedelmében be lett festve, azt viszont nem, hogy milyen színűre festették.

Összegezve tehát láthatjuk, hogy az igeikötők és rezultatív kifejezések jelenlétében kötelezően telikus olvasatot kapunk a magyarban egy eseménymaximalizációs operátornak köszönhetően, amelynek bemenetét az igei predikátumok által kifejezett legnagyobb (maximális) események szolgálnak. Ettől valamelyest eltérő aspektusjelölő eszköz figyelhető meg az áltárgyas konstrukciók esetében, melyeket a következő szakaszban tárgyalunk.

(Folytatjuk.)

FARKAS IMOLA-ÁGNES
 Babeş-Bolyai Tudományegyetem

KARDOS ÉVA
 Debreceni Egyetem

Beszermény és besermen

A mohamedánok magyar és szláv elnevezései a mongol hódítás évszázadában. 3. rész*

5. Mindezek után elmondható, hogy a magyar nyelvben a *beszermény* szó nem jelenthetett többet, mint muzulmán, és nem jelölhetett egy konkrét népcsoportot. A magyar nyelv tehát, amely átvette a 'muszlim' jelentésű **besermen* szót a csuvasos típusú török nyelvek valamelyikétől, az idők folyamán nem változtatta vagy nem tágította az eredeti jelentését, és nem ruházta át egy etnikumra az Árpád-korban. Tekintettel arra, hogy a 9. században a magyar nyelvnek szüksége volt a mohamedán hitet és hitűket megjelölő szókincsre, feltételezhető, hogy már legkésőbb ezekben az időkben bekövetkezett az átvétel (vö. SZÉKELY 1974: 56), tehát abban a században, amikor a volgai bolgárok még nem vették fel az iszlám hitet. Ebből az következik, hogy a *beszermény* szó – szemben az olasz eredetű *szercesen* lexemával – magától értetődően eleinte főleg olyan muszlimok jelölésére szolgált, akik a magyarokkal együtt vándoroltak be a Kárpát-medencébe kelet felől, és többek között a hvárezmiekből tevődtek össze.

Igaz, hogy a népi tudatban a vallás és az etnikum gyakorta keveredik (RÁCZ 2016: 89), de az tény, hogy gyakrabban egy valláshoz nem egy, hanem több etnikum tartozik, így amennyiben a *beszermény* lexéma nem etnonima, hanem a mohamedán hit és hitűek jelölésére szolgált az Árpád-korban, így esetenként külön kell kideríteni, hogy a szó mögött milyen etnikum(ok) rejtőzik(nek). Elvileg azt sem lehet teljesen kizárni, hogy a Szatmár megyei *Beszermény* (*Bezermen*) nevű településen zömmel olyan magyarok laktak, akik muszlimok voltak. Mindenesetre valószínű, hogy az Árpád-kor végére a mohamedán vallás lassan hanyatlásnak indult, és a muszlim hitűek többsége kezdett áttérni, egyesek pedig visszatérni a többségben lévő kereszténységre.

5.1. A 'mohamedán' jelentésű szó – török nyelvi közvetítéssel – kronológiailag legalább két hullámban érkezhett a Volgától nyugatra fekvő keresztény világba. A TESz. (l. még EWUng.) a *böszörmény* szócikkében összehasonlításként említett rom. *busurman*; szb.-hv. *busurmanin*; len. *bisurman*; or. *бисурман* régi nyelvi szavak bizonyára a második hullámhoz tartoznak, amelyet az Oszmán birodalom európai térnyerésével lehet összefüggésbe hozni.

Valószínű, hogy a cseh *bisurman*, *busurman* szavak szintén ebbe a jövevénytörzshez tartoznak. A Balkánon a törökök térnyerése, amely a prágai születésű Zsigmond király idejétől megfigyelhető és idővel egyre jobban fokozódott, talán összefüggésbe hozható a *bisurman*/*busurman* szó elterjedésével a nyugati szláv nyelvekben a 15. századtól, amelyekben a szó a muszlim hitűek, elsősorban a törökök jelöléséül szolgálhatott. Az Alexandridabeli *Bezzermene* ezzel szem-

* A tanulmány első részét l. MNy. 2018: 447–459, a másodikat: 2019: 47–60.

ben – amint láttuk – nem a ’törökök’, hanem a ’muszlimok’ jelölését szolgálta. STANISLAW STACHOWSKI a Turkizmusok történeti szótára a lengyel nyelvben című munkájában (SHTJP. 51–52) a *bisurmanin* címszó szerepel, és a szó jelentése ’iszlám hitvallója, muzulmán, mohamedán (általában a törökökről)’, és a szócikkében különféle variánsai is szerepelnek, s a szó legkorábbi előfordulása a 15. század legutolsó évtizedétől kezdődik. Valószínű, hogy a cseh *bisurman* (~ *busurman*) szó eredete és jelentése hasonló lehet a lengyeléhez, és nem tartható a korábbi, ócseh *Bezzermene* (tbsz.) közvetlen fejleményének, bár ez majd a későbbiek során különféle hasonló névalakkal összekeveredhetett.

Nehéz válaszolni arra a kérdésre, hogy az ócseh *Bezzermene* közvetlenül milyen nyelvből való átvétel. Ha abból indulunk ki, hogy aligha lehet elképzelni, hogy a cseh nyelv érintkezett volna a csuvasos típusú török nyelvekkel, arra gondolhatunk, hogy a szó az orosz nyelv közvetítésével került be a cseh szókincsbe. Az sincs kizárva, hogy a cseh nyelv – korábbi cseh–magyar kereskedelmi, katonai stb. kapcsolatok révén⁹ – a magyar *beszermény* szót vette át, amely vélhetőleg már a 9. században megvolt a magyar szókincsben. Mindenesetre a cseh király állítólagos 1260-as levelének készítője ismerte a cseh *Bezzermene* szót, és ezt latinossítva szerepeltette a levélben.

5.2. Nemcsak a szláv nyelvekben, hanem a román nyelvben is van hasonló jelentésű és közeli hangalakú szó, amely szintén kronológiailag – áttételesen – a második hullámba tartozhat. Bár az e kérdéskörrel való tárgyalás témánk fő-tárgyán kívül esik, egy rövid megjegyzés idekíváncozik. A DELR. (374) a rom. *busurman* szócikkében a ’muzulmán’ jelentésű szót az ukr. és or. *busurman*-ból származtatja, a DER. (127) pedig etimológiájául szükséztlenül csak a következőt adja meg: szláv *busromanŭ* (> or. *busurman*).¹⁰ A *busromanŭ* szóalakra vélhetőleg FRANZ MIKLOSICH kb. másfél évszázaddal ezelőtt megjelent ószláv szótárában (LPGL. 48) címszóként felvett *бoуcpoмaнъ* névforma gyakorolt hatást, amelyre a nyelvész bizonyára egy kései, a 15. századból adatolt szerb névalak (vö. *busromanin*, ERHSJ. 1: 244) alapján következtethetett. MIKLOSICH az említett szócikkben még a *bessirmenge* és a *böszörmény* szavakat is felhozta, és az előbbi szóra – amelyet FRANTIŠEK PRUSÍK (1896: 54, 3. jegyz.) szerint a németek a szlávoktól kaptak – később SIMONYI ZSIGMOND (1894: 333; TESz. 1: 366; MESTERHÁZY 1973: 39–40, 27. jegyz.; VWSS. 475) is figyelmes lett, aki ugyanakkor még

⁹ A csehek a 12. században, sőt bizonyára korábban is tudták már, hogy a magyar királyok rendelkezésére állnak a muszlim hitű katonák. Barbarossa Frigyes 1158-as itáliai hadjáratáról hírt adó Vincentius cseh krónikás művéből arról értesülünk, hogy 1158-ban (helyesen: 1157-ben) Dániel prágai püspök a német-római császár követeként (II.) Géza magyar királyhoz ment, hogy tőle szerezzen segítséget a császár Milánó elleni hadjáratában, és kieszközölje 500 Saracenus (*quingenti Saraceni*) elküldését (FRB. 2: 425; LVJ. 70; l. még VDKČ. 1999: 603, a vonatkozó rész MARIE BLÁHOVÁ munkája; vö. PAULER 1899. 1: 290; KARÁCSONYI 1913: 5; SZÉKELY 1974: 72; KRISTÓ 2003: 115). Vencenius elkísérte a prágai püspököt Magyarországra (LVJ. 17), ahol a krónikásnak alkalma lehetett az itteni mohamedánokról és a magyar beszermény elnevezésükről is tudomást szerezni.

¹⁰ MESTERHÁZY KÁROLY (1973: 37–41) Izmaeliták, böszörmények, volgai bolgárok című tanulmányában hasznos kutatástörténet olvasható a három elnevezés kapcsolatairól. Az zavaró, hogy a francia nyelvű változatában (MESTERHÁZY 1972) a böszörmények egységesen a *busurmans* néven szerepelnek.

a *Bessermeine* és *Bessermenge* német névformákról is említést tett.¹¹ Ezek talán nem a *böszörmény*, hanem a *beszermény* szóval hozhatók kapcsolatba, amely pedig érdekes módon túlélte a második – oszmán-török – hullám hatását.

6. Az itt előadottak a következőképpen foglalhatók össze. A magyar *böszörmény* szó korábbi névalakja megközelítőleg *beszermény* volt, amelyet általában nem szerepeltetnek az etimológiai szótárak. Első előfordulása a *Bezermen* helynévben található a 13. századból. A szó ’muszlim’ jelentéssel bír. Ugyanolyan jelentésű és hasonló névalakú szavak vannak az óoroszban és az ócsehben is. Az óorosz évkönyvekben, először a Kijevi Évkönyv 1184-es évi tudósításánál figyelhető meg a *besurmen* névforma. A Lavrentij-évkönyv 1284-es híradásánál pedig először egyszer a *besurmen*, majd ötször a *besermen* névalak fordul elő. A hirtelen és váratlan névváltozás feltehetően a későbbi másoló vagy kompilátor saját nyelve – nem tudatos – hatásának köszönhető. A *besurmen* névforma vélhetőleg a polovecek nyelvéből származtatható. Annak alapján, hogy az óorosz nyelvben a volgai bolgárokat a *besermen*-eknek is hívták később, a 14. században, feltételezhető, hogy az óorosz nyelv a szót a volgai bolgárok nyelvéből vette át, amely a csuvasos típusú török nyelvek közé tartozott. A *besermen* névalak előbb a Vlagyimir-Szuzdali fejedelemségben volt elterjedve, később dominánssá vált Rusz egész területén. A magyar *beszermény* szintén egy másik csuvasos típusú török nyelvből való átvétel lehet legkésőbb a 9. században. Az ócseh *Bezzermene* (*Besermené*) eredetét illetően inkább a magyar közvetítés képzelhető el, mint a keleti szláv. Ezek a szavak a Volgától nyugatra a Vltaváig ’muszlim’ jelentéssel bírtak a 13. században különösebb etnikai hovatartozás jegye nélkül. Ugyanezen jelentés a Plano Carpini által említett *Bisermin*-re is vonatkozik, amelyet a ferences barát tévedésből népnévnek hitt. Ezzel szemben útítársa, Benedictus Polonus, aki jártas volt a szláv nyelvekben, a cseh és az orosz szó jelentését köznévknek fogta fel, és úti beszámolójában nem említi meg a *Bisermin* szót.¹²

Kulcsszók: muszlimok, *böszörmény*, ómagyar *beszermény*, óorosz *besurmen* ~ *besermen*, ócseh *bezzermene* (tbsz.), Plano Carpini *Bisermini*-ja, a csuvas típusú török nyelvek, jövevényszavak.

Hivatkozott irodalom

ÁAL. = *Árpád-kori és Anjou-kori levelek. XI-XIV. század.* Sajtó alá rendezte MAKKAI LÁSZLÓ – MEZEY LÁSZLÓ. Gondolat Kiadó, Budapest, 1960.

ACHIM, VIOREL 2008. *Politica sud-estică a regatului ungar sub ultimii Arpadieni.* Ed. Enciclopedică, București.

¹¹ HANSGERD GÖCKENJAN (1972: 56), aki elfogadja azon nézetet, miszerint a török *busurman*-ból ered a magyar *böszörmény* szó, az utóbbi etnikai töltetű elnevezésnek véli, és érdekes módon néha németül *Bessermenier*-nek hívja.

¹² Kiegészítésül hozzátesszem, hogy RÁCZ ANITA (2005: 42) felhívta a figyelmet arra, hogy a régi Bihar vármegyei „*Böszörmény* település ómagyar kori névadatai labiális és illabiális alakokat egyaránt mutatnak”, és megjegyezte azt, hogy az utóbbi változat (*bészörmény*) nagyobb többségben figyelhető meg.

- ADAMOVIČ, VIKTOR 2013. Rus' in the Second sequel to Cosmas. In: *Rus' during the epoch of Mongol invasions 1223–1480*. Ed. VITALIJ NAGIRNYJ. Colloquia Russica, Seris I. vol.3. Jagiellonian University, Cracow. 102–108.
- AHI. = KRISTÓ GYULA – MAKK FERENC – SZEGFÜ LÁSZLÓ, Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez 1–2. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae: Acta historica 44, 48. József Attila Tudományegyetem, Szeged, 1973– 1974.
- Alexandreida = *Alexandreida*. K vyd. přípr. VÁCLAV VÁŽNÝ. Úvodní studii naps. FRANTIŠEK SVEJKOVSKÝ. 2. vyd. Památky staré literatury české, Sv. 28. Nakladatelství Československé Akademie věd, Praha, 1963.
- ANTONÍN, ROBERT 2017. *The Ideal Ruler in Medieval Bohemia*. Translated by SEAN MARK MILLER East Central and Eastern Europe in the Middle Ages 450–1450. V. 44. Brill, Leiden–Boston.
- ARMBRUSTER, ADOLF 1990. *Der Donau-Karpatenraum in den mittel- und westeuropäischen Quellen des 10–16. Jahrhunderts: eine historiographische Imagologie*. Studia Transylvanica 17. Böhlau, Köln.
- BÁBA BARBARA szerk. 2015. *A Hajdúböszörményi és a Hajdúhadházi járás helynevei*. Hajdú-Bihar megye helynevei 1. A Magyar Névtárvégkiadás 35. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- BALIĆ, SMAIL 1964. Der Islam im mittelalterlichen Ungarn. *Südost-Forschungen* 23: 19–35.
- BÁRCZI GÉZA 1958. *Magyar hangtörténet*. 2. bőv. kiad. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BARIEV, RIZA 2005. *Волжские булгары: история и культура*. Агат, Санкт-Петербург.
- BENKŐ LORÁND 1970. Legrégibb olasz jövevényszavaink nyelvi és történeti tanulságai. *Magyar Nyelv* 66: 154–168.
- BEREND, NORA 2001. *At the Gate of Christendom: Jews, Muslims and „Pagans” in Medieval Hungary, c. 1000– c. 1300*. Cambridge University Press, Cambridge.
- BesztSzej. = FINÁLY HENRIK, *A beszercei szöszedet*. Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből 26/1. MTA, Budapest, 1892.
- BIELFELDT, HANS HOLM 1951. *Die Quellen der alttschechischen Alexandreis*. Akademie Verlag, Berlin.
- BLAGOVA, GALINA FÉDOROVNA 1969. Историко-этимологические заметки о словах басурман – мусульманин и магометанин – мухаммеданин (мохаммеданин). In: *Исследования по словообразованию и лексикологии древнерусского языка*. Наука, Москва. 312–337.
- BLÁHOVÁ, MARIE 1974. Druhé pokračování Kosmovo. *Sborník historický* 21: 5–39.
- BLÁHOVÁ, MARIE 1993. Österreich in der böhmischen Geschichtsschreibung in der späten Přemyslidenzeit. In: *Kontakte und Konflikte: Böhmen, Mähren und Österreich: Aspekte eines Jahrtausends gemeinsamer Geschichte*. Hrsg. THOMAS WINKELBAUER. Waldviertler Heimatbund. Horn, Waidhofen an der Thaya. 79–88.
- BRETSCHNEIDER, EMIL 1937. *Mediaeval Researches from Eastern Asiatic Sources: Fragments towards the Knowledge of the Geography and History of Central and Western Asia from the 13th to the 17th Century* 1–2. New ed. Routledge & Kegan Paul, London.
- BUNIJATOV, ZIJA MUSAJEVIČ 1986. *Государство Хорезмшахов-Ануштегинидов 1097–1231*. Наука, Москва.

- CD. = *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* 1–11. Studio et opera GEORGII FEJÉR. Budae, 1829–1844.
- CDES. = *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae* 1–2. Ed. RICHARD MARSINA. SAV–Obzor, Bratislaviae, 1971–1987.
- ČEREPNIN, LEV VLADIMIROVIČ 1977. Монголо-татары на Руси (XIII в.). In: *Тамаро-монголы в Азии и Европе: сборник статей*. Изд. 2-е, перер. и доп. (ответственный редактор, С.Л. Тихвинский). Наука, Москва, 186–209.
- CHALOUPECKÝ, VÁCLAV 1930. Uherská politika Přemysla Otakara II. In: *Od pravěku k dnešku. Sborník prací z dějin československých: k šedesátým narozeninám Josefa Pekaře*. Díl 1. Historický klub, Praha. 130–188.
- CHEKIN, LEONID S. 1992. The Godless Ishmaelites: The Image of the Steppe in Eleventh–Thirteenth-Century Rus. *Russian History* 19: 9–28.
- ChOFM. = *Chronica XXIV Generalium Ordinis Fratrum Minorum*. Analecta Franciscana ad Historiam Fratrum Minorum Spectantia, edita a Patribus Collegii S. Bonaventurae 3. Quaracchi, Ad Claras Aquas, 1897.
- ChOFM. 2010. = ARNALD OF SARRANT, *Chronicle of the Twenty-Four Generals of the Order of Friars Minor*. English Translation by NOEL MUSCAT from the original Latin text. TAU Franciscan Communications Franciscan Friars, Malta.
- CMTL. = *Chronicon Marchiae Tarvisinae et Lombardiae* (aa. 1207–1270). A cura di L. A. BOTTEGHI. *Rerum Italicarum Scriptores* 8/3. Città di Castello, Lapi, 1916.
- ÇOBAN, ERDAL 2012. Eastern Muslim Groups among Hungarians in the Middle Ages. *Bilig - Turk Dunyasi Sosyal Bilimler Dergisi* 63: 55–76.
- CsnSz. = KÁZMÉR MIKLÓS, *Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1993.
- CZEGLÉDY KÁROLY 1970. *Az Árpád-kori mohamedánokról és neveikről*. Nyelvtudományi Értekezések 70. MTA, Budapest. 254–259.
- DARKÓ, EUGEN 1933. *Byzantinisch-ungarische Beziehungen in der zweiten Hälfte des XIII. Jahrhunderts*. Böhlau, Weimar.
- DELR. = *Dicționarul etimologic al limbii române* 1. Redactori responsabili: MARIUS SALA – ANDREI AVRAM. Editura Academiei Române, București, 2012.
- DER. = ALEXANDRU CIORĂNESCU, *Dicționarul etimologic al limbii române*. Ediție îngrijită și traducere din limba spaniolă, de TUDORA ȘANDRU MEHEDINȚI și MAGDALENA POPESCU MARIN. Editura Saeculum I.O., București, 2002.
- DIMNIK, MARTIN 2003. *The Dynasty of Chernigov 1146–1246*. Cambridge University Press, Cambridge.
- EO. = *Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez* 1. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel regesztákban közléteszi JAKÓ ZSIGMOND. Magyar Országos Levéltár, Budapest, 1997.
- ERHSJ. = PETAR SKOK, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* 1. Ured. MIRKO DEANOVIĆ – LJUDEVIT JONKE. Suradj. u predp. i prired. za tisak VALENTIN PUTANEC. Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti, Zagreb, 1971.
- ESRJ. = МАКС ФАСМЕР, *Этимологический словарь русского языка* 1–4. Перевод с немецкого и дополнения О. Н. ТРУБАЧЕВА. Под редакцией и с предисловием Б. А. ЛАРИНА. Изд. 2-е, стереотипное. Прогресс, Москва, 1986–1987.

- ESTJ. = ERVAND VLADIMIROVIČ SEVOTJAN, Этимологический словарь тюркских языков: общетюркские и межтюркские основы на букву „Б”. Наука, Москва. 1978.
- EtSz. = GOMBOCZ ZOLTÁN – MELICH JÁNOS, *Magyar etymologiai szótár* 1–17. füzet. MTA, Budapest, 1914–1944.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995.
- FACHRUTDINOV, RAVIL’ GABDRACHMANOVIČ 1984. *Очерки по истории Волжской Булгарии*. Наука, Москва.
- FENNELL, JOHN 1983. *The Crisis of Medieval Russia, 1200-1304*. Longman History of Russia. Longman, London – New York.
- FLORJA, BORIS NIKOLAEVIČ 1989. Этническое самосознание чешской феодальной народности в XII – начале XIV в. In: *Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху зрелого феодализма ответственные*. Редакторы ГЕННАДИЙ ГРИГОРЬЕВИЧ ЛИТАВРИН – ВЯЧЕСЛАВ ВСЕВОЛОДОВИЧ ИВАНОВ. Наука, Москва. 182–205.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára* 1–2. 4., bővített és javított kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.
- FONT MÁRTA 2016. A Kalka menti csata (1223). In: PÓSÁN LÁSZLÓ – VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerk., *Elfeleltett háborúk: Középkori csaták és várostromok*. Zrínyi Kiadó, Budapest. 45–64.
- FRB. = *Fontes rerum Bohemicarum 2. Cosmae chronicon Boemorum cum continuatoribus*. Vydavatel JOSEF EMLER. Překladatel VRATISLAV VÁCLAV TOMEK. Nákl. Musea království Českého, Praha. 1874.
- GÖCKENJAN, HANSGERD 1972. *Hilfsvölker und Grenzwächter im mittelalterlichen Ungarn*. Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa 5. Franz Steiner Verlag, Wiesbaden.
- GOLDEN, PETER B. 1998. Religion among the Qipcaqs of Medieval Eurasia. *Central Asiatic Journal* 42: 180–237.
- GORANIN EDWARD 1988. *Latopis kijowski 1159–1198*. Przełożył i komentarzami opatrzył EDWARD GORANIN. Slavica Wratislaviensia, 40. = Acta Universitatis Wratislaviensis; no. 840. Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.
- GORSKIJ, ANTON ANATOL’JEVIČ 2014. Свидетели путешествия Плано Карпини: уникальная информация и ошибки прочтения статьи. *Древняя Русь. Вопросы медиевистики* 3: 115–121.
- GUZMAN, GREGORY G. 2006. The Vinland Map Controversy and the Discovery of a Second Version of The Tartar Relation: The Authenticity of the 1339 Text. *Terrae incognitae* 38: 19–25.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* 1–4. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963–1998.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1990. A magyarság keleti elemei. Gondolat, Budapest.
- HALPERIN, CHARLES J. 2007. *Russia and the Mongols: Slavs and the Steppe in Medieval and Early Modern Russia*. Florilegium magistrorum historiae archaeologiaeque Antiquitatis et Medii Aevi I. Editura Academiei Române, București.
- HARDI, DŽURA (ЂURA) 2011. Остання зустріч Данила Романовича і Ростислава Михайловича. Княжа доба: історія і культура, Вип. 4: 193–207.

- HLAVÁČEK, PETR 2008. Role Českého království ve středověkém křesťanstvu aneb dialog Evropy a Asie v literárních dílech české proveniencie (1300–1400). In: *Odorik z Pordenone: Z Benátek do Pekingu a zpět. Setkávání na cestách Starého světa ve 13–14. století*. Editoři PETR SOMMER – VLADIMÍR LIŠČÁK. Colloquia mediaevalia Pragensia 10. Filosofia, Praha. 173–184.
- HÓMAN BÁLINT 1916. *Magyar pénztörténet 1000–1325*. MTA, Budapest.
- HRBEK, IVAN 1955. Ein arabischer Bericht über Ungarn. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 5: 205–230.
- HT. 1965. = *The Vinland map: and the Tartar relation*. Eds. R. A. SKELTON – THOMAS E. MARSTON – GEORGE D. PAINTER. Yale University Press, New Haven.
- HT. 1967. = *Hystoria Tartarorum C. de Bridia monachi*. Edidit et annotationibus instruxit ALF ÖNNERFORS. Kleine Texte für Vorlesungen und Übungen 186. De Gruyter, Berlin.
- HT. 2002. = *Христианский мир и „Великая монгольская империя”: материалы францисканской миссии 1245 года*. Критический текст, перевод с латыни „Истории Тартар” брата Ц. де Бридиа С.В. АКСЕНОВА и А.Г. ЮРЧЕНКО; экспозиция, исследование и указатели А. Г. ЮРЧЕНКО (Barbaricum) Евразия, 2002.
- HUBER, ALFONS 1883. Die steirische Reimchronik und das österreichische Interregnum. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 4: 41–74.
- JAKUBOVICH EMIL 1926. A váradi püspökség XIII. századi tizedjegyzéke. *Magyar Nyelv* 22: 220–223, 298–301, 357–363.
- JERNEY JÁNOS 1844. A' magyarországi izmaelitákról mint volgai bolgárok és magyar nyelvű népfelkezetekről. *Tudománytár* 15: 101–125, 151–173, 215–250, 278–298.
- JERNEY JÁNOS 1851. *Jerney János keleti utazása a' magyarok' őshelyeinek kinyomozása végett: 1844 és 1845*. Pest.
- KARÁCSONYI JÁNOS 1913. Kik voltak s mikor jöttek hazánkba a böszörmények vagy izmaeliták? Értekezések a történeti tudományok köréből 23/7. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- KARAMSIN, NIKOLAI MICHAILOWITSCH 1823. *Geschichte des Russischen Reiches nach der zweiten Original-Ausgabe übersetzt* 3. Hartmann, Riga.
- KARAMZIN, NIKOLAJ MICHAILOVIČ 1991. *История государства российсого в двенадцати томах* 2–3. Наука, Москва.
- KARCZEWSKI, DARIUSZ 2012. *Franciszkanie w monarchii Piastów i Jagiellonów w średniowieczu: powstanie – rozwój – organizacja wewnętrzna*. Wydawnictwo Avalon, Kraków.
- KDK. = *Kroniky doby Karla IV. Úvod a studii Kroniky doby Karla IV*. Napsala, vysvětlivkami, soupisem literatury a seznamem zkratk opatřila dr. MARIE BLÁHOVÁ et al. Svoboda, Praha, 1987.
- KLUČINA, PETR 1981. Die Schlacht bei Kressenbrunn 1260. Zur Geschichte des Militärwesens des böhmischen Staates unter den letzten Přemysliden. *Militärgeschichte* 20: 315–326.
- KOHN SÁMUEL 1881. Az 1279. budai zsinat összes végzései. *Történelmi tár* 4/3: 543–550.
- KOMENDOVÁ, JITKA 2017. Schismatici et Tartarorum servitores. Русь в официальной идеологии Пржемысла II Оттокара. In: *Данило Романович і його часи*. За ред. В. Нагірного і М. ВОЛОЩУКА. Colloquia Russica Series II, V. 3. Івано-Франківськ – Краків. 249–256.

- KORDÉ ZOLTÁN 1990. A magyarországi besenyők az Árpád-korban. *Acta Universitatis Szegediensis: Acta historica* 90: 3–21.
- KOSSÁNYI BÉLA 1933. A XI-XII. századi „ismaelita” és „saracenus” elnevezésekről. In: *Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére*. Budapest. 308–316.
- KOVÁCS SZILVIA 2014. *A kunok története a mongol hódításig*. Magyar őstörténeti könyvtár 29. Balassi, Budapest.
- KOVALJOV, VITALIJ 2005. Чешский король Пршемысл Оттакар II и русские князья. *Русин* 2: 55–68.
- KRAWIEC, ADAM 2008. Drugi rękopis Historii Tartarów autorstwa C. de Bridra. *Roczniki Historyczne* 74: 157–165.
- KritJ. = *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke* 1–2. Szerk. SZENTPÉTERY IMRE – BORSA IVÁN. MTA – Akadémiai Kiadó, Budapest, 1923–1987.
- KRISTÓ GYULA 2003. *Háborúk és hadviselés az Árpádok korában*. Szukits, Szeged.
- KRIVOŠEEV, JURIJ VLADIMIROVIČ 2003. *Русь и Монголы: исследование по истории Северо-Восточной Руси XII-XIV вв.* 2-е изд. Изд-во Санкт-Петербургского университета, СПб.
- KUČKIN, VLADIMIR ANDREEVIČ 1996. Кучкин В. А. Летописные рассказы о слободах баскака Ахмата. *Средневековая Русь* 1: 5–57.
- LÁSZLÓ GYULA 1974. *A népvándorlaskor művészete Magyarországon*. Corvina, Budapest.
- LEWICKI, TADEUSZ 1984. Madjar, Madjaristan 1. In Pre-Ottoman Period. In: *Encyclopaedia of Islam* 5. Brill, Leiden. 1010–1022.
- LIEBERTZ-GRÜN, URSULA 1984. *Das andere Mittelalter: Erzählte Geschichtserkenntnis um 1300. Studien zu Ottokar von Steiermark, Jans Enikel, Seifried Helbling*. Wilhelm Fink Verlag, München.
- LIGETI LAJOS 1986. *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- LI MONOV, JURIJ ALEKSANDROVIČ 1987. *Владими́ро-Суздальская Русь: очерки социально-политической истории*. Наука, Ленинград.
- LIŠČÁK, VLADIMÍR 2015. *Františkánské misie v Číně (13–18. století)*. Academia, Praha.
- LPGL. = FRANZ MIKLOSICH, *Lexicon Palaeoslovenico-Graeco-Latinum*. Braumüller, Vindobonae. 1862–1865.
- LVJ. = *Letopis Vincenciův a Jarlochův*. Z latinského originálu přeložil, poznámkami, rejstříkem jmenným a věcným a přílohami opatřil FRANTIŠEK HEŘMANSKÝ. Předmluvu a poznámky k ní napsal ZDENĚK FIALA. Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, Praha, 1957.
- MACHNOVEC', LEONID 1989. *Літопис руський за іпатським списком*. Переклав ЛЕОНІД МАХНОВЕЦЬ. Дніпро, Київ.
- MAKAI JÁNOS 2010. A szuzdali fejedelmek és a volgai bolgárok. In: HÁDA BÉLA – LIGETI DÁVID ÁDÁM – MAJOROS ISTVÁN – MARUZZA ZOLTÁN – MERÉNYI KRISZTINA – PETNEHÁZI MARGIT szerk., *Eszmék, forradalmak, háborúk: Vadász Sándor 80 éves*. ELTE Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, Budapest. 387–402.
- MARQUART, JOSEF 1914. Über das Volkstum der Komanen. In: WILLY BANG – JOSEF MARQUART, *Osttürkische Dialektstudien*. Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Philologisch-Historische Klasse. Göttingen. 25–238.

- MÁTYÁS BOTOND 2014. Az Árpád-kori magyarországi muszlimok eredete. *Fons: forrás-kutatás és történeti segédtudományok* 21/3: 315–329.
- MELICH JÁNOS 1909. Néhány magyar népnévről. *Magyar Nyelv* 5: 292–303, 337–344, 385–393, 433–440.
- MELIORANSKIJ, PLATON MIHAJLOVIČ 1905. Заимствованные восточные слова в русской письменности домонгольского времени. *Известия Отделения языка и словесности Российской Академии наук* 10/ 4: 109–134.
- MESTERHÁZY KÁROLY 1972. Ismaélites, Busurmans, Bulgares de la Volga. In: *Les Questions fondamentales du peuplement du bassin des Carpathes du VIIIe au Xe siècle: session scientifique de l'Union internationale archéologique slave, Szeged, 27–29 avril, 1971*. Éd. LÁSZLÓ GEREVICH. Institut Archéologique de l'Académie Hongroise des Sciences, Budapest. 195–211.
- MESTERHÁZY KÁROLY 1973. Izmaeliták, böszörmények, volgai bolgárok. *Hajdúsági Múzeum Évkönyvei* 1: 37–45.
- MGH. SS. = *Monumenta Germaniae historica, Scriptores* 32. Hannover–Leipzig, 1826–1934.
- MHB. = *Monumenta historica Bohemiae nusquam antehac edita, quibus non modo patriae, aliarumque vicinarum regionum, sed et remotissimarum gentium historia mirum quantum illustratur* 3. Collegit GELASIUS DOBNER. Sophia, Pragae, 1774.
- MIKA, NORBERT 2008. *Walka o spadek po Babenbergach 1246–1278*. Wydawnictwo i Agencja Informacyjna WAW Grzegorz Wawoczny, Racibórz.
- MIYA NORIKO 宮紀子 2010. 東から西への旅人：移刺楚才 – 『西遊録』とその周辺. In: 窪田順平編『ユーラシア中央域の歴史構図』総合地球環境学研究所. Kiotó, 2010. 129–166., 221–223.
- MÓDY GYÖRGY 1973. Hajdúböszörmény és környéke a XIII. századtól a hajdúk letelepedéséig. In: SZENDREY ISTVÁN szerk., *Hajdúböszörmény története*. Városi Tanács, Debrecen. 29–61.
- MÖSER-MERSKY, GERLINDE 1965. Das österreichische „Chronicon rhythmicum”. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 73: 17–38.
- MSS. = KAMIŠ, ADOLF – BĚLIČ, JAROMÍR – KUČERA, KAREL, *Malý staročeský slovník*. Státní pedagogické nakladatelství, Praha. 1979.
- NAPOĽ'SKICH, VLADIMIR VLADIMIROVIČ 1997. «Бесермяны». In: *Обесермянах. Сборник статей*. Ост. и отв. ред. Г. Л. ШКЛЯЕВ. Удмуртский институт истории, языка и литературы УрО., Ижевск.
- NASONOV, ARSENIJ NIKOLEVIČ 1940. *Монголы и Русь*. Изд-во Акад. наук СССР. Москва–Ленинград.
- NECHUTOVÁ, JANA 2007. *Die lateinische Literatur des Mittelalters in Böhmen*. Böhlau, Köln.
- NÉMETH GYULA 1953. Kun László király nyögérei. *Magyar Nyelv* 49: 304–318.
- NÉMETH PÉTER 1997. *A középkori Szabolcs megye települései*. Ethnica, Nyíregyháza.
- NÉMETH PÉTER 2008. *A középkori Szatmár megye települései a XV. század elejéig*. Jósa András Múzeum, Nyíregyháza.
- NF. = *Napkelet felfedezése: Julianus, Plano Carpini és Rubruk útjelentései*. Közread. GYÖRFFY GYÖRGY. ford. GYÖRFFY GYÖRGY – GY. RUITZ IZABELLA. Gondolat, Budapeszt. 1965.

- NIKITIN, ANDREJ LEONIDOVIC 2011. *Летописание Владимиро-Суздальской Руси XIII в. Текстология русских летописей: XI–начала XIV вв. вып. 3. Минувшее*, Москва.
- NORRIS, HARRY THIRLWALL 1993. *Islam in the Balkans: Religion and Society between Europe and the Arab World*. Hurst & Company, London.
- NOVOTNÝ, VÁCLAV 1937. *České dějiny. Dílu I. část 4, Rozmach české moci za Přemysla II. Otakara (1253-1271)*. Jan Laichter, Praha.
- ORTVAY TIVADAR 1892. *Pozsony város története I. A legrégibb időktől az árpádházi királyok kihalásáig*. Pozsonyi Első Takarékpénztár, Pozsony.
- OSTROWSKI, DONALD G. 1990. Second-Redaction Additions in Carpini's „Ystoria Mongalorum”. *Harvard Ukrainian Studies* 14: 522–550.
- OSTROWSKI, DONALD G. 1998. City Names of the Western Steppe at the Time of the Mongol Invasion. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 61: 465–475.
- PAULER GYULA 1899. *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt 1–2*. Budapest.
- PC. 1838. = JEAN DU PLAN DE CARPIN, *Relation des Mongols ou Tartares*. Première éd. complète publiée d'après les manuscrits de Leyde, de Paris, et de Londres, et précédée d'une notice sur les anciens voyages de Tartarie en général, et sur celui de Jean du Plan de Carpin en particulier, par M. D'AVEZAC. Paris.
- PC. 1903. = *The texts and versions of John de Plano Carpini and William de Rubruquis*. As printed for the first time by Hakluyt in 1598, together with some shorter pieces edited by C. RAYMOND BEAZLEY. Printed for the Hakluyt Society, London.
- PC. 1930. = JOHANN DE PLANO CARPINI, *Geschichte der Mongolen und Reisebericht 1245–1247*. übers. und erläut. von FRIEDRICH RISCH. Pfeiffer, Leipzig.
- PC. 1957. = ДЖИОВАННИ ДЕЛЬ ПЛАНО КАРПИНИ, *История монголов*. – ГИЛЬОМ ДЕ РУБРУК, *Путешествие в восточные страны*. Редакция, вступительная статья и примечания Н. П. ШАСТИНОЙ. Государственное изд-во географической литературы, Москва.
- PC. 1965. = JEAN DE PLAN CARPIN, *Histoire des mongols*. Traduit et annoté DOM JEAN BECQUET – LOUIS HAMBIS. Adrien-Maisonneuve, Paris.
- PC. 1989. = GIOVANNI DI PIAN CARPINE, *Storia dei Mongoli*. Edizione critica del testo latino a cura di ENRICO MENESTÒ. Centro italiano di studi sull' alto medioevo, Spoleto.
- PC. 1995. = GIESSAUF, JOHANNES, *Die Mongolengeschichte des Johannes von Piano Carpine: Einführung, Text, Übersetzung, Kommentar*. Schriftenreihe des Instituts für Geschichte 6. Institut für Geschichte, Graz.
- PELLIOT, PAUL 1973. *Recherches sur les chrétiens d'Asie centrale et d'Extrême-Orient*. Imprimerie Nationale, Paris.
- PK. = *Pokračovatelé Kosmovi*. Přeložili KAREL HRDINA – VRATISLAV VÁCLAV TOMEK – MARIE BLÁHOVÁ. Svoboda, Praha. 1974.
- PKPO. = *Příběhy krále Přemysla Otakara II. – Zlá léta po smrti krále Přemysla Otakara II. (Dva současné letopisy)*. Přeložil z latiny a poznámkami opatřil KAREL HRDINA. Vyšehrad, Praha. 1947.
- PLETNĚVA, SVETLANA ALEKSANDROVNA 2010. *Половцы*. Ломоносовъ, Москва.
- PLEZIA, MARIAN 1970. L'apport de la Pologne à l'exploration de l'Asie Centrale au milieu du XIIIe siècle. *Acta Poloniae historica* 22: 18–35.

- POP, IOAN-AUREL 2011. *Din mâinile valahilor schismatici: românii și puterea în Regatul Ungariei medievale (secolele XIII-XIV.)*. Litera, București.
- PRISĚLKOV, MIHAIL DMITRIEVIČ 2002. *Троицкая летопись. Реконструкция текста*. 2-е изд. Наука, Санкт-Петербург.
- PROCHOROV, GELIAN MIHAILOVČ 2014. *Древнерусское летописание: взгляд в неповторимое*. Изд-во Олега Абышко, Москва–Санкт-Петербург.
- PRUSÍK, FRANTIŠEK 1896. Besermené. *Krok časopis věnovaný veškerým potřebám středního školstva* 10: 53–56.
- PSJČ. = *Пříruční slovník jazyka českého*. Státní nakladatelství – Školní nakladatelství – SPN, Praha. 1935–1957.
- PSRL. 1. = *Лаврентьевская летопись*. Полное собрание русских летописей 1. Языки русской культуры, Москва, 1997.
- PSRL. 2. = *Ипатьевская летопись*. Полное собрание русских летописей 2. Языки русской культуры, Москва, 1998.
- PSRL 7. = *Летопись по Воскресенскому списку*. Полное собрание русских летописей 7. Языки русской культуры, Москва, 2001.
- PSRL. 9. = *Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью*. Полное собрание русских летописей 9. Языки русской культуры, Москва, 2000.
- PSRL. 18. = *Симеоновская летопись*. Полное собрание русских летописей 18. Знак, Москва, 2007.
- PSRL. 25. = *Московский летописный свод конца XV века*. Полное собрание русских летописей 25. Языки славянской культуры, Москва, 2004.
- PT. = *Rationes collectorum pontificorum in Hungaria. Pápai tized-szedők számadásai 1281–1375*. Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia 1. Budapest, 1887.
- RÁCZ ANITA 2005. *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata*. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen.
- RÁCZ ANITA 2011. *Adatok a népnévvel alakult régi településnevek történetéhez*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- RÁCZ ANITA 2016. *Etnonimák a régi magyar településnevekben*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- RASOVSKII, DMITRIJ ALEKSANDROVIČ 1933. Печенеги, торки и берендеи на Руси и в Угрии. *Seminarium Kondakovianum* 6: 1–65.
- RBM. = *Regesta Bohemiae et Moraviae Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae*. Pars II, Annorum 1253–1310. Opera JOSEPHI EMLER. Pragae. 1882
- Reimchr. = *Ottokars Österreichische Reimchronik, nach den Abschriften Franz Lichtensteins*. Hrsg. JOSEPH SEEMÜLLER. MGH., Deutsche Chroniken und andere Geschichtsbücher des Mittelalters 5/1–2, Hannover. 1890–1893.
- RES. = ANIKIN, ALEKSANDR JEVGEN'JEVIČ. *Русский этимологический словарь*. Рукописные памятники Древней Руси. Москва, 2007–.
- RÉTHY, LÁSZLÓ 1880. *Magyar pénzverő izmaeliták és Bessarábia*. Arad.
- ROHÁČ, PETER 2016. II. česko-uhorská vojna o babenberské dedičstvo 1260 a bitka pri Kressenbrune. *Vojenská história: časopis pre vojenskú históriu, múzejníctvo a archivníctvo* 20/2: 23–44.

- RUDAKOV, VLADIMIR NIKOLAEVIČ 2013. О значении термина «Бесермене» в русских источниках второй половины XIII–XVI вв. *Вопросы культурологии и истории*. 29/3: 19–24.
- ŠČAPOV, JAROSLAV NIKOLAEVIČ 1976. *Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв.* Издание подготовил Я. Н. Щапов. Наука, Москва.
- SchlSzej. = *A schlägli magyar szójegyzék. A XV. század első negyedéből.* Az eredeti kéziratból közzétette, bevezetéssel és magyarázatokkal ellátta SZAMOTA ISTVÁN. MTA, Budapest, 1894.
- SCHMIDT, KATHARINA 2013. *Trauma und Erinnerung: die Historisierung der Mongoleninvasion im mittelalterlichen Polen und Ungarn.* Universitätsverlag Winter, Heidelberg.
- SCHÜNEMANN, KONRAD 1924. Ungarische Hilfsvölker in der Literatur des deutschen Mittelalters. *Ungarische Jahrbücher* 4: 99–115.
- SDRJ. = *Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)* 1–11 (свене–стягъ). Русский язык – Азбуковник, Москва, 1988–2016.
- ŠEBÁNEK, JINDŘICH – DUŠKOVÁ, SÁŠA 1956. Studie k českému diplomatáři. *Historické štúdie* 2: 242–273.
- SF. = *Sinica Franciscana 1. Itinera et Relationes Fratrum Minorum saeculi XIII et XIV.* Collegit, ad fidem codicum rededit et adnotavit ANASTASIUS VAN DEN WYNGAERT. Quaracchi, Firenze, 1929.
- SHTJP. = STACHOWSKI, STANISŁAW, *Słownik historyczny turcyzmów w języku polskim.* Księgarnia Akademicka, Kraków, 2007.
- SIMONYI ZSIGMOND 1894. Böszörmények. *Nyelvtudományi Közlemények* 24: 333.
- SKÖLD, HANNES 1923–1924. Un emprunt slave aux langues turques. *Slavia* 2: 290–293.
- SISťč. = JAN GEBAUER, *Slovník staročeský.* Díl 1, A–J. Praha. 1903.
- Spotkanie = *Spotkanie dwóch światów: Stolica Apostolska a świat mongolski w połowie XIII wieku: relacje powstałe w związku z misją Jana di Piano Carpiniego do Mongołów* pod redakcją JERZEGO STRZELCZYŁA. Wydawnictwo ABOS, Poznań, 1993.
- SREZNEVSKIJ, IZMAIL IVANovič 1893–1912. Словарь древнерусского языка – Материалы для словаря древнерусского языка 1–3. СПб.
- SRJ. = *Словарь русского языка XI–XVII вв.* 1–30 (томъ-уберечия). Наука–Нестор-История, Москва–СПб., 1975–2015.
- SSJČ. = *Slovník spisovného jazyka českého.* Nakladatelství Československé Akademie Věd, Praha. 1960–1971.
- STRJ. = ŠIROVA, ELIZABETA NIKOLAEVNA, *Словарь тюркизмов в русском языке.* Наука, Алма-Ата. 1976.
- ŠVÁB, MIROSLAV 1990. Besermené a ti druzí v české Alexandreidě (K dataci skladby). *Listy filologické* 113/2: 146–150.
- SZCZEŚNIAK BOLESŁAW B. 1966. Notes and Remarks on the Newly Discovered Tartar Relation and the Vinland Map. *Journal of the American Oriental Society* 86: 373–376.
- SZÉKELY, GYÖRGY 1974. Les contacts entre Hongrois et Musulmans aux IXe–XIe siècles. In: *The Muslim East. Studies in honour of Julius Germanus.* Ed. GY. KALDY-NAGY. Loránd Eötvös University, Budapest, 53–74.
- SZENDE LÁSZLÓ 1999. Harc a Babenberg örökségért (1246–1261). *Sic itur ad astra* 11/2–4: 263–306.

- TEKIN, TALÂT 1988. *Volga Bulgar kitabeleri ve Volga Bulgarcası*. Türk Dil Kurumu yayınlarından, 531. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- TEPLJAŠINA, TAMARA IVANOVNA 1970. Этноним бесермяне. In: *Этнонимы*. Ответственный редактор В.А. НИКОНОВ. Наука, Москва. 177–187.
- TESZ. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- TICHOMIROV, MIHAIL NIKOLAEVIČ 1964. Бесермены в русских источниках. *Труды Ленинградского отделения Института истории АН СССР*. 7: 50–57. Újra-közölve In: *Uő, Российское государство XV–XVII веков*. Наука, Москва, 1973. 84–90.
- TOLOČKO, PETRO PETROVIČ 1999. *Кочевые народы степей и Киевская Русь*. Абрис, Киев.
- TRAUTMANN, REINHOLD 1916. *Die alttschechische Alexandreis: mit Einleitung und Glossar*: Hrsg. REINHOLD TRAUTMANN. Sammlung slavischer Lehr- und Handbücher 2. C. Winters Universitätsbuchh., Heidelberg.
- VALTROVÁ, JANA 2011. *Středověká setkání s „jinými“: modloslužebníci, židé, saraceni a heretici v misionářských zprávách o Asii*. Argo, Praha. 2011.
- VÁSÁRY ISTVÁN 2013. Török jövevényszavaink középső rétegének kérdéséhez: kipszak elemek a magyarban. In: *Nyelvelmélet és kontaktológia* 2. Szerk. AGYAGÁSI KLÁRA – HEGEDŰS ATTILA – É. KISS KATALIN. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba. 227–243.
- VDKČ. 1999. = MARIE BLÁHOVÁ – JAN FROLÍK – NAĎA PROFANTOVÁ, *Velké dějiny zemí Koruny české. sv. I. Do roku 1197*. Paseka, Litomyšl – Praha.
- VERNADSKY, GEORGE 1953. *The Mongols and Russia*. (.A History of Russia 3. Yale University Press, New Haven.
- VMHH. = *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta*. Collecta ac serie chronologica disposita ab AUGUSTINO THEINER. Romae 1859.
- VWSS. = SADNIK, LINDA – AITZETMÜLLER, RUDOLF, *Vergleichendes Wörterbuch der slavischen Sprachen*. Harrassowitz, Wiesbaden, 1975.
- WERNER, GREGOR 2016. Travelling towards the Peoples of the Endtime: C de Bridia as Religious Re-interpretation of Carpini. In: *Peoples of the Apocalypse: Eschatological Beliefs and Political Scenarios*. Ed. BRANDES, WOLFRAM – SCHMIEDER, FELICITAS – VOSS, REBEKKA. De Gruyter, Berlin. 83–96.
- WOT. = ANDRÁS RÓNA-TAS – ÁRPÁD BERTA, *West Old Turkic: Turkic Loanwords in Hungarian*. Harrassowitz, Wiesbaden, 2011.
- Wýbor = *Wýbor z literatury české, díl první. Od nejstarších časů až do počátku XV. století*. Wýbor z literatury české díl 1., Počátkové staročeské mluvnice. Napsal a sestavil PAVEL JOSEF ŠAFAŘÍK. Vyd. Kronberger a Řivnáč, Praha, 1845.
- YELÜ CHUCAI 耶律楚材, Xiyoulu 西遊錄 In: 周達觀, 真臘風土記 – 耶律楚材, 西遊錄 – 周致中, 異域志 (中外交通史籍叢刊, 4). 中華書局, Beijing. 2000.
- ŽEMLIČKA, JOSEF 2011. *Přemysl Otakar II.: král na rozhraní věků*. Nakladatelství Lidové noviny, Praha.
- Zichy = *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára* 3. Szerk. NAGY IVÁN – VÉGHELY DEZSŐ. Magyar Történelmi Társulat, Pest, 1874.

- ZOLNAI GYULA 1943. Böszörmény. *Magyar Nyelv* 39: 251.
- ZOLTÁN ANDRÁS 2017. Régi keleti szláv jövevényszavaink kérdéséhez. In: LUKÁCS ISTVÁN szerk., *Nexus Linguarum: Köszöntő kötet a 80 éves Nyomárkay István akadémikus tiszteletére*. ELTE BTK Szláv és Balti Filológiai Intézet, Budapest. 377–384.
- ZSOLDOS ATTILA 2005. *Az Árpádok és asszonyaik. A királynéi intézmény az Árpádok korában*. MTA Történettudományi Intézete, Budapest.
- ZSOLDOS ATTILA 2011. *Magyarország világi archontológiája 1000–1301*. MTA Történettudományi Intézete, Budapest.

Beszermény and besermen

Hungarian and Slavic words for Mohammedans in the centuries of the Mongol invasion

An earlier form of Hungarian *böszörmény* was roughly *beszermény*, usually not found in etymological dictionaries. Its first attested occurrence is the place name *Bezermen* from the 13th century. Its meaning is 'Muslim'. Words of the same form and meaning are also found in Old Russian and in Old Czech. The first time the form *besurmen* occurred in Old Russian chronicles was in an 1184 entry of the Kievan Chronicle. In a 1282 entry of the Laurentian Chronicle, *besurmen* occurs once, and *besermen* occurs five times. The abrupt and unexpected change is probably due to an unintended effect of a later copier's or compiler's own language. The form *besurmen* probably comes from the language of Polovtsians. Based on the fact that Volga Bulgarians were later referred to in Old Russian as *besermen* in the 14th century, we can assume that Old Russian borrowed the word from the language of the Volga Bulgarians, one of the Chuvash-type Turkic languages. The form *besermen* was widespread in the Principality of Vladimir-Suzdal first, and later it became dominant in the whole territory of Rus'. Hungarian *beszermény* may be a loanword from another Chuvash-type Turkic language, borrowed in the 9th century the latest. With respect to the origin of Old Czech *Bezzermene* (*Besermeně*), Hungarian transmission is more probable than Eastern Slavic. In the thirteenth century, these words had the meaning 'Muslim' west of the Volga, as far as the Vltava River, with no particular ethnic reference. The same meaning is hidden in *Bisermin* as mentioned by Plano Carpini, mistakenly thought to be an ethnic name by the Franciscan monk. On the other hand, his fellow traveller, Benedictus Polonus, who was familiar with Slavic languages, took the Czech and Russian word to be a common noun, and did not mention the word *Bisermin* in his travelogue.

Keywords: Muslims, *böszörmény*, Old Hungarian *beszermény*, Old Russian *besurmen* ~ *besermen*, Old Czech *bezzermene* (pl.), the *Bisermini* of Plano Carpini, Chuvash-type Turkic languages, loanwords.

SENGATORU

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

„A Dunának szőke habján”

A Duna Televízió élénk, kék színeit látva mindig eszembe jut KOVÁCS SÁNDOR IVÁN egyetemi tanár megjegyzése egyik előadásából: a Duna vizét évszázadokon át a *szőke* melléknévi jelzővel illették. Körülbelül 70-80 éve kezdték alkalmazni a *kék Duna* jelzős szerkezetet. Példagyűjteményét külön tanulmányban meg is jelentette. Mikor elküldtem neki a magam gyűjtését, dolgozata lenyomatát ezzel a dedikációval küldte meg: „Baksa Péternek baráti szeretettel további »Duna-szőkeség«-kutatásra ösztönözve. 2004. február 27.” (vö. GERGELY-IZSÁK LAJOS szerk. 2001: 49–100). Azóta árgus szemekkel figyeltem az olvasott verseket és prózai műveket, s az ő szempontjai és a magam gyűjtése alapján foglalom össze a jelzős szerkezet előfordulásait, a sokat megélt folyó képi megjelenéseit. KOVÁCS SÁNDOR IVÁN példáit *-gal jelölöm. Mivel a helyi és a regionális irodalmat kutatom, példáimat – életükkel vagy műveikkel – Győr-Moson-Sopron megyéhez kötődő szerzők műveiből válogattam.

KOVÁCS SÁNDOR IVÁN szerint a *szőke* jelentése eredetileg nem a maival megegyező, hanem ’világos, tiszta’ lehetett.

A „szőkeség” először Wathay Ferenc (1568–1610) török fogságban lejegyzett versében lelhető fel: „Tenger tiszta vize, szép igyenessége s rajta hajók szépsége, / Fölvont vitorlákon széltül sebessége, örvendetős menése, / De az *Duna* vize volna *szőkesége*, szívem jobb kedvessége.”*

Gyöngösi István 1681-ben Gömör megye küldöttként vett részt a soproni országgyűlésen. Esterházy Pál nádorral való találkozása nagyszabású költemény írására ihlette; melyben az „árva Nympha” Magyarország oltalmáért az Esterházyak címermadarához, a „Kardos Griffhez” folyamodik: „A’ mint *szőke* vize le foly a *Dunának*, / Nagy jajja hallatik egy árva Nymphának, / Vélem én ezt lenni Didó siralmának, / Tőle elválásán Anchises fiának.”*

A 18–19. századi költészetben kizárólag a „szőke Duna” szó szerkezet a jellemző. Az országjáró Csokonai Vitéz Mihály Visszajövetel az Alföldről című költeményében például: „Átkeltem a *Dunának* / *Szőkén* zajgó habjain, / S a Kecskemét pusztájának / Széllel bélelt szirtjein.”

Gvadányi József „falusi nótáriusa” ezen a Dunán kel át budai utazásakor: „A városok közt mintegy méltósággal, / *Szőke Duna* vize foly csendes habzással, / Ágokra nincs osztva, van itt egy folyással, / Füleket nem sértő szép lassú zúgással.”*

Berzsenyi Dániel – Sopronban tanult – Magyarország című versében a honfoglaló Árpád nagyságához méri a folyót: „Itt, hol *szőke* vizét a *Duna* rengeti / Árpád gazdag hantjain, oh hazám...”*

Rájni József győri pap, költő Kalauzának 8. fejezete így kezdődik: „*Szőke Dunának* holott folyamatjai Püspöki Várnak / Verdesik oldalait [...] kik *szőke Dunának* az habjain úsztok / Najadesek...”

Kisfaludy Károly, Tétjeles szülöttje, a magyar romantika atyja Mohács című elégiájában a rabságba hurcoltak útját látja a nagy folyóban: „Hány szűz fonnyada el zsarlónk buja karjain ekkor, / S a Duna szőke vizén hány rabok úsztak alá.”

Kisfaludy Károly felfedezettje, Czuczor Gergely, aki bizonyára sokszor átkelt a Dunán, sőt Komáromban tanítva naponta láthatta a Nagy-Dunát, valószínűleg a mindennapi beszédből vagy élő népdalból vette a *szőke* jelzőt. Szeretőhöz menetel című dalának legénye így fohászkodik: „Csillámlik a *szőke Duna* messzéről, / Talán ki is öntött teli medréből, / *Szőke Duna*, hej, ne önts el utamat, / Mert gödörbe vezethetném lovamat.”

Megjegyzem: Tompa Mihály 1841-ben született, 1844-ben kiegészített Dalfüzérében megjelenik a népdalváltozat („Deres a fű, édes lovam ne egyél, / Még ma engem a rózsámhoz elvigyél”), de egy népdal is ezzel a képpel: „Ég a Tisza, ég a *szőke Duna*...”

De prózai példát is találunk. Széchenyi István Hitel című munkájában így ír: „bátran mondhatni: egy keresztény nemzetnek vize sincs olly szomorú állapotban, mint a jó *szőke Duna*.”

Jósika Miklós: A csehek Magyarországon című regényében, amikor Mátyást királlyá választották: „Alant a Duna eltűnt, nem csillámlottak *szőke* hajjai, s tutajok rajta: kemény, egyenetlen jégkéreg kötö a partokat össze.”

Ady Endre Az Értől az óceánig című költeménye jut eszünkbe, amikor Vörösmarty Mihály gnómájának bölcselkedő sorait olvassuk: „Láttad-e folytában özönét a *szőke Dunának*: / Kis forrásból jő, s végre hajókat emel.”*

Valószínű, hogy a mindennapi beszédben is a *szőke* jelzőt használták. Az 1840-es években a győri akadémián tanuló Vas Gereben Csarnok címen kéziratos lapot adott ki; ebben is vannak versek, versecskék: Füzfurulyák dalai. Az 1844. év tavaszutó számában olvasható a Jogász jellegével megjelenő költemény: „A *Dunának szőke* hajján / Dúl a szörnyű fergeteg. / Ott a parton, a tanyában / Egy halász, haj, nagy beteg.”

A 19. század vége, a 20. század eleje is még „*szőke Dunát*” lát. Tóth Lőrinc így kezdi Aranyhajú Janka című költeményét: „Hol kettős *Dunának* / Zúgnak árjai / S szélesen csapongnak / *Szőke* hajjai: // Ott nyílik virágim / Legkedvesebbike, / Oly szelidszerényen, / Mint az estike.”

Milyen Dunát láthatott a Svábhegyről Jókai? Mikszáth szerint: „Míg lassan, egykedvűen folydogált medrében a *szőke Duna*, jobbról-balról mellette rohamosan nőtt a két város, már be se lehetett látni vége-hosszát a tündér panorámával meghízalt szemnek a Svábhegyről. S amint a város nagyobbodott, úgy emelkedett az ország anyagiakban és szellemiekben” (Jókai Mór élete és kora).

A csallóközi születésű Erdős Renée (1879–1956), aki Érseklélen született, de gyermekkorát Győrött, a vizek városában töltötte, Új sarj című önéletrajzi regényében a Rábca töltésén sétálva töprengett: „szerette volna tudni, milyen vize van a Rábcának. Azt tudta, hogy a *Duna vize szőke*”.

Még Juhász Gyula is ragaszkodik a hagyományhoz, Marcus Aurelius című versében – a császár Pannóniában, a Dunakanyarban jegyezte le bölcs gondolatait – ezeket a sorokat írja: „A *szőke* bús magyar víz hajlatánál, / Hol én ma holdvilágnál messze nézek, / Mélázott árván ama régi császár / És meditált felőled, távol élet.”*

Meglepetéssel olvastam Borsos Miklós (1922-től 1947-ig Győrött élt) Viszszanézttem félutamból című önéletrajzában a következő sorokat: „Győrben még a dunai dereglyék is törökvilágbeli formában ékeskedtek a partokon. A Rába zöld vize, a *Duna*

szürkés *szőkesége* és a Rábca barna színe szép, kavargó játékot, bugyborékoló, kerengő látványt nyújtott a vár alatti kis sziget végéről nézve”.

Ha egy író 20. század előtti korról ír, ha hiteles akar lenni, akkor a *szőke Duna* jelzős szerkezetet használja. Ezt tette például Mészöly Miklós Fakó foszlányok nagy eső évadján című Balassi korabeli novellájában: „Nincs szebb dolog a végeknél. Kikelet, zimankó, néhány rongyos vitéz a tüskekalyibákban, kik már rég elfelejtették a nevüket, s kiknek mi is elfelejtettük a nevét, mossa az ülepüket a *szőke Duna*: mindezt bevilágítja a hold, alatta üszkösödő templom – roppant i betű fölött a pont.”

Ezekkel a költői gondolatokkal dobtuk koszorúnkat a Duna vizébe; felidézve történelmünkben betöltött szerepét; az Értől az Óceánig nagy utat tevő vándort; a nép, ország életét, sorsát romboló-építő lényegét.

Szőke-e az ezüst? – tehetjük fel a kérdést, amikor Eötvös József Búcsú című versében ezt olvassuk: „S nem veszhet el, míg az *ezüst Dunának* / Nagy tükörén egy honfiszem pihen...” – Azt hiszem, inkább szőke, mint kék.

Adalék 2016-ból: Nick Thorpe Magyarországon élő angol tudósító A Duna címen könyvet jelentetett meg a nagy folyóról. A Fekete-tengertől, a Duna-torkolattól indult el és jutott el a Duna forrásáig, a Fekete-erdőig (Thorpe 2016). Kíváncsi voltam, milyen jelzős szerkezettel illeti a Duna vizét. Egyáltalán nem használja a *kék Duna* kifejezést; de a *szőke* melléknevet sem írja le egyszer sem, viszont a szőke valamilyen árnyalatával jellemzi a Dunát: *opálosan zöld, ezüstös, ezüst csillogású, zöld, ezüstös zöld*. Azt hiszem, ezek inkább a szőkéhez állnak közelebb, mint a kékhez.

Én milyennek látom? Ezüst csillogásúnak.

És a Tisza szőkesége? Nem kutattam, nem figyeltem, de a közelmúltban a Hét évszázad magyar versei című antológiát lapozgatva találtam rá Sárosi Gyula (1816–1861) Népdal című versére; így kezdődik: „Hullámszik a *szőke* Tisza, / Sajkás legény fordulj vissza: / Akkor is oly zivatar volt, / Mikor szívem feléd hajolt.”

Szőke Duna? Kék Duna? Ezüst csillogású Duna? Szőke Tisza? Ha keresünk, olvassunk – gazdagodunk.

Hivatkozott irodalom

GERGELY JENŐ – IZSÁK LAJOS szerk. 2001. *A magyar államiság kétezer éve*. ELTE, Budapest.
Thorpe, Nick 2016. *A Duna – Utazás a Fekete-tengertől a Fekete-erdőig*. Scholar Kiadó, Budapest.

BAKSA PÉTER

Az indulatszók a nyelvi rendszer dinamikájában

Az indulatszóknak meglehetősen gazdag az irodalma hazai nyelvészetünkben. A mai magyar nyelvet leíró monográfiák mellett alapos történeti elemzést is találunk e szócsopotról (GALLASY 1991, 1992). Az alábbiakban a téma egyetlen vonatkozására szeretném felhívni a figyelmet, nevezetesen az indulatszók helyére, illetve szerepére a nyitott nyelvi rendszer dinamikájában.

Az indulatszók a nyelv legősibb rétegéhez tartoznak, és ez némi alapot ad az állatok kommunikációjával történő összehasonlításukhoz. Az állatok hangzó megnyilvánulásai valamely külső vagy belső inger reflexei, ösztönszerűek, közvetlenek és változatlanok, hangzásuk nem artikulált. E sajátosságaik révén határozottan szemben állnak az emberi nyelvvel. Az összehasonlítás szempontjából tanulságos a méhek viszonylag fejlett „táncnyelve”, amelyet a kiváló francia nyelvész, BENVENISTE (1952) elemzett részletesen. Kimutatta, hogy a méhek kétféle sajátos „táncsal” nyújtanak társaik számára információt a táplálék lelőhelyéről, annak távolságáról és irányáról a kaptárhoz képest. Ez az információ egyetlen témára, a táplálékra irányul, kizárja a visszacsatolást, a dialógust és nem képes felidézni korábbi tapasztalatot – egyszóval nem nyelv, hanem sajátos jelző kód.

Az állatok különféle ingerek által kiváltott kommunikációs megnyilvánulásai motivált zárt rendszert alkotnak. Ezzel szemben az emberi nyelv nyitott és változó-konny rendszer, jelei önkényesek, szabadon és célszerűen alkalmazhatók. Az állati jeladás mindig egy konkrét szituációhoz kapcsolódik, az emberi nyelv viszont alkalmas múlt és jövő idejű, valóságos és képzelt helyzetek ábrázolására is. A tagolatlan állati jeladással ellentétben a nyelvi nyilatkozatok (utterances) kisebb, önálló jelentésű egységekből, szavakból vannak összeállítva. (Utóbbiak alkotórészei, a hangok megkülönböztető funkcióit látnak el, önmagukban nincs jelentésük.)

A nyelv ősi rétegeihez tartozó indulatszók egyszerű fiziológiai reflexekből jöttek létre, és kétségtelenül magukon viselik a nyelv előtti (prelingvális) állapot bizonyos jegyeit. Olykor nem is tekintették őket szavaknak, mint például a 19. század ismert orosz nyelvésze és írója, K. SZ. AKSZAKOV, aki szerint az indulatszókkal mint egyszerű felkiáltásokkal „az ember még nem beszél” (Idézi SZRJ. 478). Vele szemben a 20. század tekintélyes nyelvésze, V. VINOGRADOV az indulatszókat a beszéd „élő és gazdag rétegének” nevezte, amelyek „tudatosult kollektív jelentésbeli tartalommal rendelkeznek” (VINOGRADOV 1947: 745; saját fordításom). Valójában az indulatszók a nyelv – „kint is, bent is” – helyzetű periférikus jelenségei: egyes sajátosságaikkal kívül állnak a nyelv rendszerén, más vonatkozásokban viszont a rendszer elemeiként viselkednek. Rendszeren kívüli (prelingvális) sajátosságuk, hogy a beszélő aktuális érzelmi vagy akarati állapotát fogalmi megnevezés nélkül fejezik ki, a mondat struktúrájába sem névszóként, sem viszonzyszóként nem illeszkednek. Hangzásuk tartalmazhat az adott nyelv fonológiai rendszerétől, illetve hangállományától idegen elemeket, kapcsolatokat (pl. a szótagalkotó *brr*; *pszt*, a csodálatot kifejező *c-c-c*, a belélegzéssel képzett, fájdalommal kifejező *ssz*; *fff*, a második szótagon hangsúlyos *ahá* (MMNyR. 1: 292). Ezek jellemzője szimptomatikus, nem szimbolikus.

Megkülönböztetünk elsődleges és másodlagos indulatszókat. Az elsődlegesek jó részt önkénytelen, természetes hangadásból származnak, ám ez még nem jelenti „nyelv előtti” státuszukat, ugyanis még a természetes érzelmi felkiáltásokhoz legközelebb álló indulatszók sem azonosak az egyes nyelvekben: amikor a német *au*-t kiált, a dán *a-us*-t mond, az angol *oh*-t vagy *ow*-t (JESPERSEN 1925: 415); ANTAL LÁSZLÓ kifejezésével élve „a különböző nyelvű népek másképpen jajgatnak” (ANTAL 1978: 83). De még az egyes nyelvekben hasonló hangzású indulatszók jelentése sem szükségképpen azonos: amíg az orosz *ау-я-яу* rosszallást, (esetleg tréfás) szemrehányást fejez ki, addig a magyar *ajaj* sópánkodást vagy – feleletként – nyomósítást jelez (*Szereted a mákos tésztát?* – *Ajaj, de mennyire!* PÉTER 1991: 167). Egyszóval a nyelvben az elsődleges indulatszók sem maradnak tisztán természeti kiáltásoknak, hanem a kontextus és az intonáció segítségével

„nyelviesülnek”. Ugyanakkor, minthogy fogalmi tartalom nélkül közvetlenül utalnak a beszélő érzelmi vagy akarati állapotára, és a beszédben a mondat struktúrájától elszigetelten vesznek részt, mintegy közbülső szintet alkotnak a lexikai és szintaktikai nyelvi elemek között. Önálló használatuk nem mondat-, hanem nyilatkozatértékű (i. m. 170).

A másodlagos indulatszók önálló jelentésű szavakból, szókapcsolatokból, összetételekből vagy akár mondatokból alakultak ki, pl. *Istenem! Isten őrizz! A mindenit! Nesze neked! Nézze meg az ember!* Jellemző rájuk a fogalmi jelentéstartalom teljes vagy részleges elhomályosulása. Indulatszóvá alakulásuk gyakori a szlengben; például a ’nagyon jó’ jelentésű *császár! király! csúcs!*, a bosszúságot eufemisztikusan kifejező *basszus!, bakter!*, a kellemetlen helyzetre utaló *égés, gáz* (PARAPATICS 2008). Szintaktikai elszigeteltségük másodlagos, a nyelv életében már végbement vagy lejátszódó folyamat. Nyelvi mivoltuk mellett szól egy részüknek más nyelvekből kölcsönzött volta: pl. *kuss! aló mars! bravó! hurrá! punktum!*

Szemantikai szempontból megkülönböztetünk specializált (*ejnye! fúj! hurrá!*) és diffúz (*ó! jaj! istenem!*) indulatszókat. Utóbbiak annyiban különböznek a fogalmi jelentésű szavak poliszemiájától, hogy jelentésszerkezetük nem strukturált, az egyes jelentéseik nem vezethetők le egymásból. Nem ritka közöttük az enantioszémia jelensége, azaz ellentétes jelentések megléte egy szón belül (vö. *Jaj, de örülök!* és *Jaj, de félek!*). Megjegyzendő, hogy gyakran maguk a jelölt érzelmi állapotok is diffúz természetűek; így például a csodálkozás aránylag ritkán jelentkezik a maga „tisztá” mivoltában, többnyire valamilyen más érzelemmel (öröm, aggodalom, kételkedés, bosszúság stb.) vegyül. A diffúz indulatszók az egyes nyelvi nyilatkozatokban az intonáció és a konszituáció (kontextus + szituáció) segítségével aktualizálódnak. A nyilatkozat intenzitását növelve annak modális komponenseként is felfoghatók, például: *Ó, milyen szép táj! Tyű, de meleg van!*

Az indulatszók jeltermészetét mutatja be NEHRING szemléletes példája: Amikor a fogorvosi kezelés során a fűrő a fogbélhez ér, a páciens önkéntelenül feljajdul: ez nem nyelvi jel, hanem a testi fájdalom természetes szimptomája. Ha viszont a fogorvos felszólítja betegét, hogy legkisebb fájdalmát is jelezze, mondjuk, egy *au!* kiáltással, ez kölcsönös megállapodáson alapuló tudatos jelzés, azaz *s z i g n á l* (NEHRING 1963: 87). Vagyis ebben az esetben az indulatszó közbülső jelenség a természetes kiáltás és a *Nagyon fáj!* nyelvi kijelentés között (l. még KAINZ 1941: 146).

Egyébként az indulatszó modális komponensként is szerepelhet a mondatban, erősítve annak jelentését: *Ó, milyen szép táj! Hű, hogy zuhog az eső!*

Az indulatszók nyelviesültsége mellett fontos érv, hogy alapul szolgálhatnak névszók és igék képzéséhez, pl. *jajgat, jajong; hajhász; áhít, áhítat; óhaj, óhaj; kussol; piszszeg* (vö. BÁRCZI 1951: 15–16).

Összefoglalva: az indulatszók vizsgálata megerősíti a felismerést, hogy a nyelvben – akárcsak a természetben – nincsenek merev határok („hard and fast lines”); a nyelv kategorizációs leírása nem nélkülözheti a közbülső jelenségek létezésének, a rendszer mozgásában, változásában betöltött szerepüknek figyelembevételét.

Hivatkozott irodalom

ANTAL LÁSZLÓ 1978. *A jelentés világa*. Magvető, Budapest.

BÁRCZI GÉZA 1951. *A magyar szókincs eredete*. Tankönyvkiadó, Budapest.

BENVENISTE, EMILE 1952. *Communication animale et langage humain*. Diogené, Paris.

- GALLASY MAGDOLNA 1991. Az indulatszók. *TNyt.* I: 514–522.
- GALLASY MAGDOLNA 1992. Az indulatszók. *TNyt.* II/1: 839–852.
- JESPERSEN, OTTO 1925. *Language: its Nature, Development and Origin.* George Allen & Unwin Ltd., London.
- KAINZ, FRIEDRICH 1941. *Psychologie der Sprache I. Grundlagen der allgemeinen Sprachpsychologie.* Ferdinand Enke Verlag, Stuttgart.
- MMNyR. = *A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan* 1–2. Szerk. TOMPA JÓZSEF. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961–1962.
- NEHRING, AL. 1963. *Spachzeichen und Sprechakte.* Winter Verlag, Heidelberg.
- PARAPATICS ANDREA 2008. *Szlengszótár. A mai magyar szleng 2000 szava és kifejezése fogalomköri szinonimamutatóval.* Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- PÉTER MIHÁLY 1991. *A nyelvi érzelmek kifejezés eszközei és módjai.* Tankönyvkiadó, Budapest.
- SzRJ. = *Современный русский язык. Морфология.* Под ред. акад. В. В. Виноградова. Издательство Московского Университета, Москва, 1952.
- TNyt. = *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei. II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika. II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan. Szöveggrammatika.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991–1995.
- VINOGRADOV, V. V. [ВИНОГРАДОВ ВИКТОР ВЛАДИМИРОВИЧ] 1947. *Русский язык. Грамматическое учение о слове.* Учпедгиз, Москва–Ленинград.

PÉTER MIHÁLY
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

*A bagoly eredetmagyarázatához**

1. A *bagoly* szó a TESz. és az EWUng. szerint ismeretlen származású. Eredetének megfejtését nemrég NÉMETH DÁNIEL kísérelte meg ugyanebben a rovatban: annak a lehetőségét vetette fel, hogy hangutánzó ige származékával van dolgunk (NÉMETH 2017). Ehhez a magyarázathoz szólok most hozzá. Nem azzal előállva teszem ezt, hogy más, jobb eredeztetést kínálok helyette, ilyen ugyanis nincs a tarsolyomban. NÉMETH DÁNIEL szófejtésének a kritikáját viszont szükségesnek tartom: mind a konkrétumokra nézve, mind általánosabb, szemléleti-módszertani okból.

Magától értetődik, hogy ötlet nélkül nincsen etimológia. Az ötlet azonban kulcsfontossága ellenére is csupán szükséges, de nem elégséges feltétel. Ha az alátámasztására szolgáló érvelés kidolgozatlan, hiányos, sőt a hibáktól sem mentes, akkor a számításba vehető, figyelmet érdemlő ötlet önmagában kevés ahhoz, hogy a szófejtés igazán értékessé váljék.

Régi vesszőparipám, hogy a szómagyarázatok helyessége, eredményessége elsősorban a megfelelő kérdések megtalálásán múlik. Ezeknek a kérdéseknek a fontosságát,

* Az *Érettségi és bagoly* című előadás részeként elhangzott az MTA Nyelvtudományi Intézetben 2019. április 30-án.

nélkülözhetetlenségét észre kell venni, és fel kell őket tenni mind önmagunknak, mind az olvasók nyilvánossága elé lépve.

Hadd tegyek hozzá mindehhez egy lexikográfusi észrevételt. Ha egy új etimológiai szótár¹ egy szófejtési ötletet érdemesnek talál arra, hogy annak a forrását az adott szócikk bibliográfiai szakaszába felvegye, akkor mind a szócikkíróra, mind a leendő olvasóra visszaszában hat az, ha a szakirodalmi forrásul szolgáló írásban nyilvánvaló tévedéseket, hiányokat észlel.

2. NÉMETH DÁNIELnek azt a gondolatát, hogy a *bagoly* főnevet hangutánzó igére vezesse vissza, BALÁZS JÁNOS konferencia-előadása, pontosabban annak az írott változata ihlette, közelebből az az ötlet, hogy BALÁZS (1976: 71–72) az addig ismeretlen eredetűnek tartott *bogár* főnevet a *bűg* hangutánzó ige *-ár* képzős származékaként magyarázta. Hozzáteszem ehhez, hogy BALÁZS JÁNOS (mint az előadásának szövegéből is kitűnik) ezt a szófejtését – KISS JENŐ (1967) képzővizsgálatának tanulságait hasznosítva – már korábban is közreadta (BALÁZS 1974: 44–45; ez szakirodalmi tételként az EWUng. *bogár* szócikkébe szintén bekerült). NÉMETH ezt a korábbi cikket nem hozza szóba, ahogyan a BALÁZS etimológiáját helyeslő és kiegészítő MOKÁNY SÁNDOR (1980: 8–9) is csak az 1976-os tanulmányt említi. Nem ezzel van azonban baj, hanem a következő utalással: „A TESz. az ismeretlen eredetű szóhoz annyit fűz hozzá, hogy talán az *u*-s alakok eredetibbek (TESz. 1: 321; EWUng. 1: 116)” (NÉMETH 2017: 356). Az idézet azt a látszatot kelti, hogy az EWUng. a *bogár* eredetét illetően megmarad a TESz. álláspontján. A valóság ezzel szemben az, hogy az EWUng. – éppen BALÁZS cikke (1974) nyomán – a szót belső keletkezésűnek, közelebből („valószínűleg” megszorítással) a *bűg* ige származékának tartja.

BALÁZS tanulmánya (1976) azt az ötletet sugallta NÉMETH DÁNIELnek, hogy a *bogár* esetének mintájára próbálja meg a *bagoly* főnevet is a *bűg* ige származékaként magyarázni. Ez a felvetés első hallásra egyszerre tűnhet meglepőnek és logikusnak: egyfelől a *bagoly* hangját nem *bűg*ásként, hanem *huhog*ásként szokás emlegetni; másfelől viszont közismert tény, hogy a madarak elnevezésében gyakran játszik szerepet a hangutánzás. Az utóbbi megállapítás meggyőző bizonyítéka például HORPÁCSI ILLÉS cikke (1973). A *bagoly*-ról egyébként nem esik szó benne. Egy másik cikkében viszont igen, de igencsak félreérthető módon: „*bagoly* szavunknak hangutánzó változatai is éltek, amint ez más nyelvekben is kimutatható. A belső keletkezésű *uhu* szóra a TESz. 1822-ből idéz adatot, a *buhu*-ra a MTsz.-ból, de a »*bagoly* módra *uhog*« igére 1616-ból” (HORPÁCSI 1991). Sajnos ebben az idézetben összekeveredik a madár és az elnevezése. Az indításából úgy tűnhet, hogy akár fontos forrás is lehetne NÉMETH számára, a folytatásból azonban világossá válik, hogy HORPÁCSI ilyesmit szándékozott vele mondani: „A *bagolynak* / *bagolyféléknek* hangutánzó elnevezései is vannak.”

A madárelnevezésekhez kapcsolódva itt szeretném szóba hozni, hogy NÉMETH cikke sajnos nem említi KISS JENŐnek a TESz. után született monográfiáját; igaz, a *bagoly* ugyanúgy az „ismeretlen eredetű” minősítést kapja benne (KISS 1984: 198), mint a szótárban.

A *bagoly* madárnév hangutánzó származását még a 19. században a CZUCZOR–Fogarasi-szótár vetette fel: „Egyébiránt vagy hangutánzó (*huhogó*, *uhogó*), mely tekintetben

¹ Ilyen szótár készül az MTA Nyelvtudományi Intézetében GERSTNER KÁROLY irányításával az NKFI Új magyar etimológiai szótár. Második ütem című, K 124127. számú projektumaként. (A szótár címének rövidítése: ÚESz.) A munkálatban senior kutatóként veszek részt, és mostani cikkem is kapcsolódik hozzá.

rokon vele a latin *bubo*, *baubari*, vagy busa fejénél fogva a csomót jelentő *bog*-tól vette nevét (CzF.). Erre NÉMETH (2017: 356) is utal. Nem foglalkozik viszont – szerintem érthetően és elfogadhatóan – a TESz. előtti másféle származtatásokkal. Én is csak annyit jegyzek itt meg az illendőség kedvéért, hogy az EtSz.-ban ugor egyeztetést találunk, ezt a lehetőséget azonban előbb a SzófSz., majd a TESz. (hangtani okokból) elveti. A SzófSz. szerint a *bagoly* ismeretlen eredetű, és – mint említettem – ezt a véleményt a TESz. és az EWUng. is osztja.

3. NÉMETH DÁNIEL a *bagoly* eredetmagyarázatának részletezését a *h a n g a l a k - k a l* kezdi. Felhívja a figyelmet arra, hogy a régi, valamint a nyelvjárási változatok között első szótagi *o*-t tartalmazókat is találunk. Ehhez kapcsolható a következő feltevése: „A hangutánzó háttér miatt mutathat háromféle zárttságot a tö: *bűg*, *bogár*, *bagoly* ~ *bogul*; van példa hasonló megoszlást mutató változatokra más a hangutánzó eredetet mutató szavaknál is: *mukkan*, *mókus*, *makog*” (NÉMETH 2017: 356). – Itt volna szükség olyan fontos kérdésekre, amilyenekre a bevezetőben utaltam. NÉMETH azonban, sajnos, nem teszi fel őket.

Kezdjük azzal, hogy pontos-e az első pillantásra jónak látszó analógia. Szerintem nem az. A *muk-* ~ *mók-* ~ *mak-* olyan rövid, halk, szaggatott hangot utánoz, amilyen az állatok közül a nyúlé, a mókusé vagy akár a majomé (vö. pl. ÉKsz.² *makog*). Nem véletlen, hogy veláris magánhangzók váltakoznak benne; de az sem véletlen, hogy *v á l t a k o z h a t n a k*, hiszen a hallott hang utánzására mindegyiket megfelelőnek érezzük. Ezzel szemben a *bagoly* hangja – legalábbis szerintem, de ezzel a véleményemmel aligha vagyok egyedül – határozottabban, egyértelműbben zárt képzésűnek, *u-s* tónusúnak hallható. – Érdekes módon az utóbbi megállapítás NÉMETH szófejtési ötlete mellett is érv, de ellene is: a *bűg* igéből való kiindulást támogatja, az *u > o > a* nyíltabbá válást viszont indokolatlannak mutatja.

Itt megint olyan kérdésekbe ütközünk, amelyeket NÉMETH nem, illetve csak áttelesen vet fel. Az egyik: van-e a *bagoly* szónak (a magyarázat szerint nála eredetibbnek tekinthető) *bugoly* változata? A másik: van-e a *bűg* igének *bog* ~ *bóg* ~ *bag* változata, illetve ilyen hangalakú rokona?

Az elsőre azt felelhetjük, hogy az etimológiai szótárak és az ÚMTsz. tanúsága szerint nincs. Ebből az irányból tehát NÉMETH szófejtése nem kap megerősítést.

A másik kérdést illetően NÉMETH (a *bóg* :> *bögöly* párhuzamra tekintettel) feltételezhetőnek tart egy **bog* ~ **bóg* ígét is. – A feltételezésnél tovább is mehetünk, bár nem sokkal. A TESz. *bűg*¹ szócikke egy 1552-es Tinódi-ének nem betűhű kiadásából idézi a *sűgnak-bőgnak vala* ikerszóalakot (igaz, ez emberi cselekvést jelöl, nem pedig állat hangadását); az EWUng. ugyanezt az alakot javítva idézi magából a Tinódi-krónikából, pontosabban annak a fakszimile kiadásából: „*fugnac hognac* [ɔ: *bognac*] vala”. – Nincsen viszont *bag* ige, és ez a NÉMETH-féle magyarázat valószínűségét csökkenti.

A *bogár* és a *bagoly* ómagyar adataival kapcsolatban NÉMETH szóba hozza a BENKŐ LORÁND monográfiájából (1980) ismert „felüljelölési” elvet, vagyis azt, hogy az *u*-nak [o], az *o*-nak pedig [a] is lehetett az olvasata. Az azonban nem válik világossá, hogy a szerző ezt a megjegyzést pusztá figyelmeztetésnek, háttérinformációnak szánja-e, vagy konkrétan érvnek a szófejtési ötlete mellett. Úgy gondolom, hogy ez a tényező a szómagyarázat helyességének szempontjából vagy semlegesnek, vagy esetleg ellenérvnek tekinthető. – A *bogár* alakjával kapcsolatban NÉMETH az *-r* nyújtó hatására is gyanakszik. Szerintem ezzel nem érdemes foglalkozni: ha a magyarázat helyes, akkor egyszerűen az *-ár* képzővel van dolgunk.

Ami a *bagoly* végződésének alakját illeti, NÉMETH felhívja a figyelmet a 14. és 15. század fordulójáról való *l*-lel írt adatokra. Noha csak félig mondja ki, velük kapcsolatban arra gondolhat, hogy cáfolhatják a TESz.-nek és az EWUng.-nak azt a véleményét, hogy az *ly*-es hangalak lehet az eredeti. Ez a szótári vélemény azonban nem határozott, egyszerűen csak a valószínűbbnek tartott lehetőség említése. – A *bagoly l*-es változatának eredetibb voltát egyébként BENKŐ LORÁNDnak az *ly* hang történetéről írt könyve sem zárja ki (1953: 22). A kérdésben azonban fontosabbnak tartom ezt az általánosabb vonatkozású véleményét: „Ugyancsak nagy mértékben nehezíti a munkát [ti. az *ly* hang történetének feltárását] az a tény, hogy a hangjelölés a XIV. századig alig-alig ad fogódzót a kérdés vizsgálatához. Ez időig ugyanis mind az *l*, mind az *ly* hangot általában (csekély kivétellel) az *l* betű jelöli, tehát éppen ott nem tesz az írás különbséget, ahol az a kérdés megoldásához legfontosabb volna. De még a XIV. század után is igen nagy a helyesírási bizonytalanság” (BENKŐ 1953: 6). Ugyanebben a szellemben kezeli ezt a hangjelölési kérdést KOROMPAY KLÁRA az egyetemi tankönyvként is használt nyelvtörténeti szintézisbe írt fejezetében (2003: 286, 290).

A morfológia oldaláról a feltételezett *bűg* → *bagoly* irányú szóalkotást a *bög* → *bögöly* párhuzam jól támogatja; erre NÉMETH DÁNIEL (2017: 357) is hivatkozik. Hozzáteszem, hogy analógiaként említhető volna egy olyan madárnév, amely hangutánzó szóból jött létre *-ly* elemű képzővel: a *sír* igéből alkotott *sírály* (EWUng.). – A *bagoly* : *bögöly* kettőst NÉMETH palatoveláris hangutánzó párokra utalva hozza szóba. Példái közül azonban csak a *dong* ~ *döng* megfelelő, mivel a *gyűr* ~ *gyűr* nem onomatopoeitikus (TESz., EWUng.).

A *bagoly* szó keletkezésének jelentéstani, pontosabban onomasziológiai oldaláról a szerző ezt írja: „A névadás indítéka a baglyokra jellemző tipikus hangadás lehetett, amely észlelése az újabb korokban a bűgás felől a huhogásba tartott, de mindkettőben közös a mély hangtartomány kifejezése” (NÉMETH 2017: 356). Az alapkérdésben tehát NÉMETH közli a véleményét, néhány részkérdésre (és lehetőleg tisztázásukra) azonban még szükség volna.

Van-e olyan (régi vagy újabb) nyelvtörténeti adat, amelyben a *bűg* ige bagolynak a hangadását jelöli? Közvetlenül ilyet nem találok, a *bűgat* igére nézve viszont (a TESz. és az EWUng. segítségével) ráakadhatunk erre a jelentésáramlatra, 1593-ból. – Ha az etimológiai szótárakban megnézzük egyfelől a *bűg*, *bűgat*, másfelől a *huhogat*, *huhog* (és *uhog*) igék felbukkanási idejét, akkor nagy különbséget nem tapasztalunk: részint a 16. század második feléből, részint a 17. század első negyedéből adatolhatók. Ezen az úton tehát nem tudjuk igazolni NÉMETHnek a ’bűgás’ → ’huhogás’ irányú változásra vonatkozó elképzelését. Igaz, ő nyilván nem is erre gondol, hanem arra, hogy maga a korai adatolás *bagoly* főnév szólhat amellett, hogy a *bűg* a saját dokumentálhatóságánál sokkal régebbi lehet, és a bagoly hangadását is jelölte. Azt magam sem tartom a NÉMETH-féle szöfejtési ötlet gyenge pontjának, hogy a *bagoly* adatoltsága évszázadokkal megelőzi a *bűg* igéét, hiszen az ómagyarban egy közismert állat neve (többféle okból) sokkal könnyebben bekerülhetett az írásbeliségbe, mint egy hangutánzó ige. Arra azonban, hogy a bagoly hangjának „észlelése az újabb korokban a bűgás felől a huhogásba tartott”, még akkor sem kellene feltétlenül gondolnunk, ha a *bűg* → *bagoly* irányú képzést ténynek, biztosnak tartanánk. A bagoly hangadásának jelölőjeként a *bűg*-féle és a *huhog*-féle igék szinonimákként is élhettek egymás mellett, és inkább azt feltételezném, hogy az előbbiekel idővel kiszorultak az utóbbiak mellől.

A 'huhog' jelentésben kivételes adatolású *búgat* igén kívül van-e olyan közvetett érv, amely támogatja azt a feltevést, hogy a bagoly hangadását egykor a *búg* ige is viszonylag gyakran jelölhette, és ezzel alapul szolgálhatott a madár elnevezéséhez? Erre úgy felelhetünk, ha visszatérünk egy korábbi kérdésre: milyen is az a hang, amelyen a bagoly szól?

Az ÉKsz.² a *huhog* ige jelentését így határozza meg: '<bagoly> tompa, szaggatott, mély hangot hallat'. Ugyanott a *búg* igének madárhangot kifejező jelentése így szerepel: '<galamb, gerle> hosszan, turbékoló hangon szól'.

A készülő Nagyszótár (= Nszt.) a *huhog* igénél még nem tart, a *búg* jelentéseit viszont már megnézhetjük benne. Közülük nekünk most ez az érdekes: '<galamb, gerle, esetleg más madár> hosszan elnyújtott, egyhangú, mély hangon szól'. A példamondatokban alanyként gerlice, galamb és bölömbika szerepel.

Ezekhez a szótári jelentésmeghatározásokhoz (azt hiszem, nagyon sokak tapasztalataival összhangban) szeretném hozzáfűzni, hogy a galamb és a bagoly hangja nemcsak a mélységében, hanem a zártságában, *u*-s színezetében is emlékeztet egymásra (l. ehhez az EWUng. *uhog* szócikkét is). Azt a feltevést tehát, hogy a bagoly hangadását egykor a *búg* ige (is) jelölhette, elvileg megokoltnak tartom, de ez a tényező – mint a hangalakokkal kapcsolatban említettem – nemcsak NÉMETH szófejtési ötlete mellett szólhat, hanem ellene is.

Szólnom kell még egy *elmulasztott lehetőség*ről. NÉMETH DÁNIEL nem vonja be az elemzésébe a *bagócs* 'bögöly' rovarnevet, pedig felhasználhatná a magyarázatának támogatására.

A szót a TESz. így eredezteti: „Magyar fejlemény, keletkezésmódja azonban nincs tisztázva. Két magyarázat vehető figyelembe. – 1. Hangutánzó eredetű. Hangalakja a rovar jellegzetes búgó, zümmögő, döngő hangját adja vissza, s így a hangutánzás síkján összefügg a *búg* ~ *bung* ~ *bong* stb. igékkel. Végződésai különféle névszóképzőknek felelnek meg. E magyarázat mellett szól az, hogy a bögöly legtöbb népi elnevezése kétségtelenül hangutánzó eredetű [...] – 2. Származékszó: a *bagoly* madárnév *bagó* változatának kicsinyítő képzős alakja [...] Az elnevezés a bögöly feltűnően nagy szemére utalhat”.

Az EWUng. ehhez képest változtat az etimológiai minősítésen. Magyar fordításomban, a rövidítések feloldásával idézem: „Fiktív többől képzett származékszó. A tő hangutánzó eredetű. A végződés deverbális névszóképző lehet; vö. *habarcs* (→*habar*), *vakarcs* (→*vakar*) stb. A szó a rovar búgásának, zümmögésének utánzására keletkezett; vö. →*bo-gár*, →*bögöly*; vö. még: →*bong*, →*búg*! [...] – A *bagoly* származékaként való magyarázat kevésbé valószínű.”

Kiegészítésül érdemes még idézni a Nszt. *bagócs* szócikkének számunkra érdekes (kissé réginek vagy nyelvjárásinak minősített) jelentését: 'szárnymozgásával jellegzetes búgó, zümmögő hangot keltő, nagy szemű, erőteljes szájszervű, érzékenyen szűrő légy, amelynek nőténye gyakr. gerincesek vérért szívja; bögöly'.

Látható, hogy NÉMETH mindhárom szótárt felhasználhatná ötletének igazolásához (igaz, nem bizonyító erővel), különösen az EWUng.-ot és a Nszt.-t. Ezt annak ellenére jelzem, hogy véleményem szerint az EWUng. változtatása a TESz.-hez képest nem volt szerencsés, különösen a szó végződésére, képzésmódjára tekintettel. Jelenleg úgy látom, hogy a cikkem bevezetőjének lábjegyzetében említett ÚESz.-ben – persze a belső keletkezés körében maradva – jó lenne visszatérni a TESz.-beli vitatott magyarázathoz, sőt a képzésmódra gondolva a két lehetőség valószínűségi sorrendjét akár meg is cserélni.

4. Ha az előző két pontban írtak alapján NÉMETH DÁNIEL szófejtését összehozzuk a lóval, de megvalósításának a módjától, színvonalától eltekintve próbáljuk meg értékelni, akkor megítélésem szerint vegyes a kép. A jelentéstani, onomasziológiai elemek nagyrészt (noha nem teljesen) támogatják az eredetmagyarázatot. A feltételezett morfológiai mozzanat, a képzésmód szintén. Súlyos nehézséget jelent viszont az, hogy mind a *bagoly* szónak a *bugoly* változata, mind pedig a *bűg* igének a *bag* variánsa vagy az önállónak tekinthető *bag* ige hiányzik. További gondot okoz az, hogy a hangadással motivált keletkezés esetén a *bagoly* származék hangalakjának eltávolodása a *bűg* alapszótól nemigen indokolható.

5. A *bagoly* eredetmagyarázatához kapcsolva NÉMETH DÁNIEL (2017: 357) annak a lehetőségét is felveti, hogy a *bagzik* 'párosodik' ige töve azonos a *bagoly*-ével.

Ezt az ígét, amelynek *bakzik* típusú változatai is vannak, a TESz. és az EWUng. a *bak* -z képzős származékának tartja, azaz a *bakzik* elsődlegességével számol a *bagzik*-kal szemben. A két szótár a g-s formát egyszerűen zöngéesség szerinti hasonlással magyarázza.

NÉMETH viszont – láthatólag a *bagzik* formának a TESz.-beli korábbi adatoltságától is befolyásolva – ezt írja: „A két különböző szó (a *bűg* és *bak* esetében **bag*- 'bűg' × *bak* : *bakzik*, l. pl. *kos* : *koslat*) a nyelvérzékben a hasonló alaki felépítés és szemantikai tartalom alapján keveredhetett, ez is okozhatta a *bakzik* alakok megszületését.” – Sajnos a zárójelben lévő rész (legalábbis számomra) elég zavaros: nem látszik jól a jelölésből, hogy NÉMETH szerint mi vegyült mivel, mi képződött miből. Lehet, hogy a szerző – túlbonyolított fogalmazással és nem éppen szerencsés jelöléssel – voltaképpen csak azt akarja mondani, hogy a *bakzik* változat a *bak* alaki és jelentésbeli analógiájának hatására keletkezett. – Majd így zárul a szófejtés: „Lehetségesnek tartom, hogy a *bagzik* ige esetében szintén a hangadáson alapuló névadás mutatkozik meg, elég, ha csak a bőgő szarvasbikákra vagy kandúrokra gondolunk, de a pár megtalálása utáni folyamatok bizonyos körülményei is szintén a *bűg* ígéhez köthetnek e szót.”

NÉMETH DÁNIEL itt sem tesz fel egy kulcskérdést: ha az alapszó a *bűg*, illetve annak a feltételezett *bag* változata, akkor mi szükség volt a -z képzőre? Az onomatopoeitikus ígére egyáltalán nem jellemző a -z csatlakozása (vö. BENKŐ 1984). Nincs rá indok ebben az esetben sem, hiszen a *bűg* a párzás ígéjeként eleven volt a múltban is (l. pl. TESz., EWUng.), ahogyan eleven ma is (l. pl. ÉKsz.², Nszt.).

Nyilvánvalóan a TESz.-nek és az EWUng.-nak van igaza: a *bagzik* denominális származék a *bak* főnévből (vö. *pár* :> *párzik*), a szó belsejében pedig a g zöngésülés eredménye. Annak a lehetősége viszont nem zárható ki, hogy a *bagzik* írásmód máig tartó uralmához az etimológus *bakzik*-kal szemben a *bűg*, *bög* ígék hatása is valamelyest hozzájárulhatott.

6. Befejezésként, kitekintésül arra a kérdésre szeretnék válaszolni, hogyan kerülhetnek be a NÉMETH DÁNIEL adta eredetmagyarázatok a bevezetésem lábjegyzetében említett etimológiai szótárba, az ÚESz.-be. Hangsúlyozom, hogy ez csak az én mostani véleményem, nem pedig a szótár végleges állásfoglalása.

A *bagoly* címszó etimológiai minősítése – persze majd a szótár formai szabályaihoz igazítva – az „ismeretlen eredetű” helyett ez lehetne: „Bizonytalan eredetű. Talán a *bűg* ige származéka -ly képzővel.” Ezután következhetnek a magyarázat mellett, illetve ellen szóló érvek. A cikk természetesen bekerülne a szakirodalmi tételek közé.

A *bagzik* szócikkében NÉMETH eredeztetése csupán elhárítva kaphatna helyet, ilyenféleképpen: „Hangutánzó ige származékaként való magyarázata a megfelelő alapszó hiányában és képzéstani okból téves.” A szakirodalmi szakaszba NÉMETH cikke így is bekerülne.

A *bogár* címszóval kapcsolatban NÉMETH szómagyarázata nem tartalmaz lényeges új elemet, a *bagócs* pedig nem is szerepel benne, tehát ezekben a szócikkekben NÉMETH írásának a felvételére a bibliográfiai részben sincs szükség.

Hivatkozott irodalom

- BALÁZS JÁNOS 1974. Belső keletkezésű szavaink történetéhez. *Magyar Nyelv* 70: 44–54.
- BALÁZS JÁNOS 1976. A belső keletkezésű szavak etimologizálásának problémáiról. In: BENKŐ LORÁND – K. SAL ÉVA szerk., *Az etimológia elmélete és módszere*. Nyelvtudományi Értekezések 89. Akadémiai Kiadó, Budapest. 68–73.
- BENKŐ LORÁND 1953. *A magyar ly hang története*. Nyelvtudományi Értekezések 1. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1984. *A magyar fiktív (passzív) tövű igék*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- CzF. = CZUCZOR GERGELY – FOGARASI JÁNOS, *A magyar nyelv szótára* 1–6. Emich Gusztáv / Athenaeum, Pest/Budapest, 1862–1874.
- ÉKsz.² = *Magyar értelmező kéziszótár*. Főszerk. PUSZTAI FERENC. 2., átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003.
- EtSz. = GOMBOCZ ZOLTÁN – MELICH JÁNOS, *Magyar etymologiai szótár* 1–17. füzet. MTA, Budapest, 1914–1944.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg. BENKŐ, LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995.
- HORPÁCSI ILLÉS 1973. Hangutánzó madárnevek. *Magyar Nyelv* 69: 451–457.
- HORPÁCSI ILLÉS 1991. Ugod község névéhez. *Magyar Nyelv* 87: 69.
- KISS JENŐ 1967. Az *-ár ~ -ér* képzőhöz. *Magyar Nyelv* 63: 472–474.
- KISS JENŐ 1984. *Magyar madárnevek. (Az európai madarak elnevezései.)* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KOROMPAY KLÁRA 2003. Helyesírás-történet. [Az ómagyar kor.] In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest. 281–300.
- MOKÁNY SÁNDOR 1980. *Magyar szófejtések*. Nyelvtudományi Értekezések 105. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- NÉMETH DÁNIEL 2017. A *bagoly* és társai. *Magyar Nyelv* 113: 356–357.
- Nszt. = *A magyar nyelv nagyszótára* 1–[7]. Főszerk. ITTÉZS NÓRA. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 2006–[2018].
- SzófSz. = BARCZI GÉZA, *Magyar szófejtő szótár*. Budapest, 1941.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár* 1–5. Főszerk. B. LÖRINCZY ÉVA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979–2010.

HORVÁTH LÁSZLÓ
MTA Nyelvtudományi Intézet

Újra a *bagoly*-ról

1. A Magyar Nyelv 113. évfolyamának 3. számában jelent meg egy rövid írásom az addig ismeretlen eredetűnek tartott (l. TESz. 1: 217; EWUng. 1: 68) *bagoly* szóról (NÉMETH 2017). Elsősorban a *bogár* szó etimológiai lehetőségének párhuzamát láttam meg a *bagoly* hátterében. A felvetésem egy kérdésben összefoglalva: ha a *bogár* hangutánzó eredetű és a *bűg* igével függhet össze, akkor lehet-e a *bagoly* töve is ez az ige (vagy ennek diakrón láncba illeszthető valamilyen változata)?

Alapvetően nem volt más célom, mint egy etimológiai ötlet bemutatása. Az etimológiai kutatások ugyanis a szófejtés bizonyításának különböző fokán eltérő „műfajt” képviselnek, legalsóbb szinten az etimológiai ötlet helyezkedik el (l. SZENTGYÖRGYI 2010: 43–46). Fontosnak láttam ötletemet abban a formában közreadni, hiszen egy egyszerű ötlet is jobb az ismerethiánynál, illetve az akörül kialakuló lehetséges párbeszéd szintén jótékony hatással van a tudomány haladására.

Erre a felvetésre reagált előadásban (2019. április 30-án az MTA Nyelvtudományi Intézetében) és írt tanulmányt HORVÁTH LÁSZLÓ, amelyben a felvetett etimológia helyett (mert jobb eredetmagyarázattal ő sem tud szolgálni) a szófejtés egyes részeinek kifogásolásával és általánosabb szemléleti-módszertani okból való kritikájával foglalkozik. Bizonyos esetekben az ellenvetések jogosságát magam is elismerem, ugyanakkor módszertani oldalról nem látom okát. Nyilvánvaló, hogy a megfelelő adatok, az azokból levont következtetések és a szakirodalom ismerete mellett az etimológiában nagy szerepe van a tudós alkatának (RÓNA-TAS 2017: 43). Én magam nem módszertani hiányossággként fogom fel, hogy bizonyos kérdésekre nem tértem ki ötletemben.

A módszer hagyományos (BÁRCZI 1958/2001: 8–11): a számomra releváns adatokat elláttam – véleményem szerint szintén releváns – hangtörténeti és szemantikai magyarázattal, kitérve a névadás alapjára is. A szavak eredetének megítélése gyakran változhat (HONTI 2012: 52), az etimológia tudománya alapvetően ebben különbözik a nyelvtudomány más ágától. Ez szerintem így van rendjén, különösen történeti tudományok esetében. Ha mindenki azonos mennyiségű ismerettel rendelkezne, akkor nem lenne szükség az etimológiák bírálatára és a mögöttük álló érvelés vizsgálatára. Az ismeretek közti különbség a nyelvtudomány rendkívüli széttagsága (KISS 2005/2014: 86) mellett abból is adódik, hogy a kutatók eltérő mennyiségű adatot ismernek, illetve az adatokat máshogy vallatják. Így a HORVÁTH által elszalasztott lehetőségekként elkönyvelt hiányosságok meglátásom szerint a tudós ítélet különbségéből adódnak.

Válaszomban az ötletnél nem tudom magasabb bizonyítási szintre emelni korábbi felvetésemet, de remélem, hogy tisztázni tudok néhány kérdést. Fontos megemlíteni, hogy ismeretlen eredetű szó etimológiáját céloztam meg, a felhozott párhuzamok és a vizsgálatba esetlegesen bevonható elemek csak ötlet szintjén szerepelnek, releváns voltukat csak további vizsgálatok erősíthetik meg.

2. Az etimológiai szótárak adatain alapuló ötletben megvizsgáltam a *bagoly* történeti előfordulásait. Az 1389-es *Bogul* adat olvasatának kapcsán hoztam szóba az ómagyar kori

magánhangzók jelölésében megfigyelhető eltolódást, amelyet BENKŐ vetett fel (BENKŐ 1980: 89–93). Ez a lehetőség a *bogul* szóalakot is *bagol* vagy *bagoly* olvasattal láthatja el.

A *bög* igéből képzett *bögöly* szót is párhuzamba állítottam a *bagoly* szóval. A némi-képp közelebbi példa után nem tartottam szükségesnek a *sirály* analógiájára való kitérést, egy másik munkában akartam foglalkozni e szó körüli kérdésekkel, remélhetőleg hamarosan lehetőségem lesz rá.

A történeti-etimológiai szótár szerint *-ly* áll a *bagoly* végén (TESz. 1: 217), de diakrón szempontból éppen *-l* is lehet, hiszen ebből palatalizálódhatott. HORVÁTH LÁSZLÓval abban egyetértünk, hogy a korai írott formák nem nyújtanak kellő támpontot a kiolvasáshoz az azonos jelölés miatt. Ezért említettem meg, hogy a TESz. (talán az ismeretlen eredet miatt) *-ly*-re korlátozza a szóvég olvasatát a *bagoly* esetében, holott a *bögöly*-nél az *-l* ~ *-ly* lehetőségét megengedi. Ezért végső soron nem láttam szükségszerűen fontosnak, hogy kitérjek a szóvégi hang palatalizáltságának kérdésére.

3. A *bogár* szóval kapcsolatban is kitér HORVÁTH LÁSZLÓ bizonyos részletekre. BALÁZS JÁNOS korábbi tanulmányának és MOKÁNY SÁNDOR ezt az ötletet kiegészítő munkájának említését hiányolja. Majd hozzáfűzi, hogy az EWUng. a megfogalmazásom ellenében éppen BALÁZS etimológiája miatt a TESz.-től eltérően már nem tekinti ismeretlen eredetűnek, hanem belső keletkezésűnek, valószínűleg a *bűg* ige származékának.

Valóban félrevezetett az EWUng. (BALÁZS ötletének meggyőző volta ellenére) óvatos megfogalmazása. Számomra egyértelmű volt, hogy BALÁZS szófejtésének legújabb változatát említsem meg. Végül a legutolsó ezzel foglalkozó mű, az EWUng. szócikkére hivatkoztam, emiatt hagytam el MOKÁNY ehhez képest korábbi munkáját. Az EWUng. szakirodalmi részéből egyébként sem derül ki, hogy éppen BALÁZS munkája miatt kapott más besorolást a *bogár*, hivatkozás BALÁZSNak csak az első tanulmányára és MOKÁNYra található – bár ez nyilván a szótárírói elvekkel függ össze. Nem volt szándékom bizonyos adatok elhallgatása.

HORPÁCSI említett cikkét nem ismertem, köszönöm, hogy HORVÁTH erre felhívta figyelmem. KISS JENŐ könyvét azért hagytam ki, mert nem lép túl a TESz. minősítésén. A filológiai alaposág persze megkívánja mindegyik felvételét, ugyanakkor nem gondolom, hogy hibát követtem volna el akkor, amikor a végső forrásra hivatkoztam.

Mivel a *bogár* szó etimológiájához semmi újat nem tudok hozzáfűzni, ezért azzal nem is foglalkoztam behatódobban annál, minthogy magát az alapötletet bővítettem ki. Így egyértelmű, hogy az ÚESz.-ben semmi alapja nincs az ötletem e szócikknél való említésének.

4. HORVÁTH számára nem kézenfekvő a *bűg* : *bogár* : *bagoly* sorra a *mukkan* : *mókus* : *makog* analógia. Szerinte az elnevezés mögött álló hangadás különbsége miatt váltokozhat az azt tükröztető szavak hangalakja, és lényegében külön *muk-*, *mók-*, *mak-* ige-töveket feltételez. Ezzel voltaképpen felülírja e szócsoporthoz etimológiáját. A történeti kutatásban nagyobb erőt tulajdonít a szinkronián alapuló egyéni hangérzékelésének és jellemzően a köznyelvi jelentéseket rögzítő ÉKsz.²-nek. A váltakozás szerinte tehát csak látszólagos és alapján az érzékelt hang minőségétől függ.

Ez nemcsak a felvetett ellenvetésben jelent nehézséget, hanem az etimológiai magyarázatban is gyenge lábon áll. Sőt ez valódi módszertani kérdés, hiszen a szinkrón és diakrón viszonyok szerencsétlenül keverednek a történeti magyarázatban. Ugyanis a *muk-*

kan, *mókus* és *makog* szavak töve azonos (TESz. 2: 825, 945, 972–973; EWUng. 2: 927, 989, 1002). Régi adataik között találunk olyan származékokat, amelyek világosan mutatják, hogy a hangérzékelés történeti korokban eltérő, de még inkább azt, hogy egy alapige különböző nyelvváltozatok történeti fejlődése során szétvált alakjai. A *makog* adataira lásd: 1673: *mokok*, *mokog*, 1702: *mokogásáról* (l. később újra), 1755: *makogott*, 1790: *makkan*. A *mókus* adatai: 1702: „Az evet méltán neveztetik *mókus*nak az ő *mokogásáról*”, 1764: *Mókos*, 1818: *Mukuts*, 1834: *Mukutz*; az ÚMTsz. adataiból: *makkus*, *mokus*, *mukus*, *mukis*. Végül a *mukkan*-ra: 1784: *makkanni* és ÚMTsz. *mokkan*.

Az alapige a nyelv térbeli és időbeli változásának eredményeként válhatott szét több alakra az egyes belső változatokra jellemző egyéni folyamatokban a szóképzés és lexikalizáció során, amelyek között az összefüggés olykor el is veszítette átláthatóságát. Így a szinkroniában egymás mellé kerülő három különböző nyelvváltsáfokot képviselő alak a történetiségben világosan összetartozik, de többnyire nem váltakozik, mert a különböző belső változatokban eltérő nyelvváltsáfokon áll.

De a fenti példán kívül is találunk más onomatopoetikus ige alapuló állatnevet, amely szintén ilyen megoszlást mutat. Ez az adat mind a diakroniában, mind a szinkroniában megőrizte az összetartozást: *dungó* ~ *dongó* ~ *dangó*. Ennek van *dangócs* változata is; igaz, csak a *dangó* és *bagócs* izoglosszái mentén (IMRE 1987: 30–31). Ez a hármas megoszlás már tekinthető váltakozásnak, de csak a szótárban és a nyelvatlasz lapjain, vagy a nyelvjárási alakváltozat és a köznyelvi megfelelő egyidejű használatában. Ezért szerencsésebb a szinonima helyett tautonima névvel illetni ezt a viszonyt (IMRE 1987: 10). Diakrón szempontból BENKŐ szóhasadás-felfogásába (több szinten is) beilleszthető ez a különbségtétel (BENKŐ 1963/2003: 347). Ez a viszony illik GOMBOCZ által megadott hangutánzó-hangfestő ige több jellemzőjére (GOMBOCZ 1913: 387–391). Így könnyen érthető, hogy a történetileg összekapcsolódó ige-tövek a köznyelvben nem feltétlenül mutatják felismerhetően az összetartozást.

5. HORVÁTH LÁSZLÓ érveléséből ezt mindenképpen kiemelném: „A jelentéstani, onomasziológiai elemek nagyrészt (noha nem teljesen) támogatják az eredetmagyarázatot. A feltételezett morfológiai mozzanat, a képzésmód szintén. Súlyos nehézséget jelent viszont az, hogy mind a *bagoly* szónak a *bugoly* változata, mind pedig a *bűg* igenek a *bag* variánsa vagy az önállónak tekinthető *bag* ige hiányzik.” A súlyosság megítélése lehet szubjektív, de amíg a részletek tisztázatlanok maradnak, addig valóban bizonytalan az etimológia.

Ez a kijelentés legfeljebb a *bugoly* hiánya miatt lehet elgondolkodtató, de kizáró ok nem lehet, hiszen a *bűg* igenek *bog* változatára éppen HORVÁTH utalt. Így a *bugoly* keresése, ha már a *bog* megvan, kevésbé lehet indokolt. Noha fontos szempont, hiszen a hozott analógiák tagjaiban kimutatható: *dungó*, *mukkan*. Valószínűleg egyébként hasonló analógiás hatások hozták létre ezeket a többirányú változásokat: az egyikben a középső nyelváltsáf alapige a központi elem: *dong* (vö. *döng*), a másikban az alsó *makog* és felső *mukkan* ma tipikusabb, de régen a *mokog* talán alapvetőbb lehetett. Ennek tükrében továbbra sem látom akadályát a *dongó* > *dangó*, R. *mokog* > *makog* mintájára a *bogoly* > *bagoly* változás lehetőségének. Sőt a *dongó* esetében egy *dongó* > *dungó* változás is szóba jöhet, ami pedig a *bogoly* esetében nem feltétlenül következett be, ezért nincs **bugoly* adatunk.

Ha a hangutánzástól eltávolodunk, egy hangfestő csoport példája is azt mutatja, lehetséges a nyílt és a zárt forma együttélése; erre részletesebben a 7. pontban fogok kitérni.

Egyelőre csak a releváns régies és nyelvjárási alakokat említem, amelyek itt is láncot alkotnak: *bukdácsol* : *bokdácsol* : *bakdácsol* (ejtve: *bugdácsol* : *bogdácsol* : *bagdácsol* – egyes forrásközlésekben az alakváltozatok között felbukkan a *g-s*, zöngésségi hasonlulat tükröző írásmód is, pl. *bogdácsol*.)

6. A *bűg* igéből való kiindulást nem tekintettem egyedüli lehetséges magyarázatnak. HORVÁTH LÁSZLÓ megfogalmazása ebben az esetben szerintem túl erős, szerencsésebb lett volna itt is megemlíteni a másik felvetésemet, nem csak a későbbiekben, mert azt sugallja, hogy az *u > o > a* változást tartom eredetibbnek. Ezáltal úgy tűnik, mintha nem ehhez tartozóan, hanem csak a *bögöly* párhuzamaként vettem volna fel a kétszeres nyíl-tabbá válás mellett az általam csak feltételezett **bog*, **bóg* igét is.

Amit tényleg ellenőriznem kellett volna, az a *bóg*, *bog* ige jelenléte a régiségben. Köszönöm, hogy e hiányosságra rámutatott HORVÁTH. Ha ezt megtettem volna, nemcsak rekonstrukcióként vettem volna fel a *bog* igét, hanem mint az EWUng. is mutatja, létező elemként, *bong* alakváltozattal (vö. *dung* ~ *dűg*, EWUng. 1: 273). Én ellenben emiatt nem a hiányosságra koncentrálok, hanem a következtetés helyességére.

Így tehát a középső nyelvválásfokú *bogoly* lehetőségét rejtí a cikkem, ilyen alakot egyébként közlök is: *bogoly* (ÜMTsz. 1: 304). Sőt korábban a BENKŐ felvetésén alapuló másik lehetőséggel bemutatott *bogul* alak akár így is kiolvasható. De *bugoly* változat valóban nem bukkan fel.

A palatális : veláris párok esetében bizonytalanságomat és a kétféle magyarázat lehetőségét fenntartó gondolatmenetem interpretálásában HORVÁTH megint egyoldalúan jár el. „Bár a hangalak motiváltsága önmagában is okozhat szabálytalanabb viselkedést, de számolhatunk rendszerszerű fejlődésekkel is. [...] A különlegesebb viselkedésre utalhat, hogy palatoveláris párhuzamok is kialakulhattak: *dong* ~ *döng*, *gyúr* ~ *gyűr* stb. – tehát hangutánzó alakpárok azonos nyelvválásfokon is létrejöhetnek.” – így fogalmaztam, ha kihagyjuk a hangváltozással foglalkozó részt. Ezzel kapcsolatban ezt írja HORVÁTH: „A *bagoly* : *bögöly* kettőst NÉMETH palatoveláris hangutánzó párokra utalva hozza szóba. Példái közül azonban csak a *dong* ~ *döng* megfelelő, mivel a *gyúr* ~ *gyűr* nem onomatopoetikus (TESz., EWUng.)”.

Elismerem, talán a megfogalmazásom tényleg nem a legszerencsésebb. De látszik, hogy eleve kétféle lehetőséggel számolok. A hangrendi kérdések kapcsán a vesszővel ellátott sor első tagja vonatkozik az onomatopoetikus háttérre, a második tag a rendszerszerű fejlődésre, amennyiben pl. az intenzitás kifejezése annak tekinthető. Bár ha már szóba jött a második páros, az azért gyanús, hogy az EWUng. magyarázatában (1: 502) a *gyűr* ismeretlen eredetű, de összefüggését a *gyúr*-ral olyan oldalról tartja elfogadhatónak, mint ahogy a hangutánzó *csattan* : *csetten*, *szortyogtat* : *szörtyögtet* összefügg. Ez így pedig a *gyúr* ige ötörök eredeztetése (1: 501) szempontjából vethet fel kérdéseket, hiszen a felhozott párhuzamok hangutánzó eredetűek. Ebből a szempontból azonban valószínűleg a hangfestő jelleget kellene vizsgálni.

7. A *bűgás* és *huhogás* kapcsán a véleményünk nem tér el jelentősen. Én is arra gondoltam, hogy a hangadás megnevezése változott, vagyis az azt tükröztető hangsor más hangokkal történt. A madarak hangképzésének folyamatossága a *bűgás* és szakaszossága a *huhogás* esetén sem döntő érv a két hangadás szétválasztására. Hangtörténeti érvek ki-

zárják, hogy a *bűg* és *huhog* ige régiségben is az legyen, de ma szerintem is szinonima a madarak hangadásának leírására. A *bűg* esetében azonban jelentésszűkülés miatt a beszélők felfogásában a baglyok kikerülhettek a lehetséges madarak közül, a *huhog* esetében a *h* (és a szóvégi képző) jelenléte miatt biztosan későbbi. Az ómagyar korra mindkettő jelenléte feltehető, de a *bűg* talán némileg korábbi is lehet. Megfogalmazásom részben erre is utal; HORVÁTH szerint a régiségben is szinonimák lehettek, amivel maradéktalanul nem értek egyet.

Az etimológiai szótárak másrésztől felvetik annak a lehetőségét, hogy a *bűg* alapszava egy *bú* indulatszó is lehet (TESz. 1: 378–379; EWUng. 1: 142), ebben az esetben valóban képző jelenlétével van dolgunk. Sőt ezzel párhuzamos lehet a *bűgat* alak a *-gat* képzőbokrál, hiszen ez azt jelenti, hogy a két származék egyaránt a *bú*-ból való.

Itt már felvetődhetnek olyan morfológiai kérdések, hogy hogyan viszonyul egymáshoz a *bűg*, *buhog* (NMTsz. 104) és a *huhog*. Hiszen egy *buhog* alak végén jobban érzékelhető a gyakoriság képző, mint a *bűg*-én. Annak az eldöntése, hogy így egy *buhog* : *bűg* összefüggés elképzelhető-e, és hogy egy *suhog* : *sűg*, *zuhog* : *zűg* és *vihog* : *víg* (e szó a TESz.-ben ismeretlen eredetű, l. 3: 1140–1141; az EWUng.-ban bizonytalan, l. 2: 1633) sorhoz hasonló analógia felállítható-e, további vizsgálatokat igényel.

További nehézséget jelent, hogy a *buhog* kapcsán ilyen nyelvjárási szavakat is találunk: *buha*¹ 'bagoly', *buha*² 'borzas, kócos', *buhagos* 'sűrű, tömött', *buhu* 'bagoly' és 'buksi, fej', valamint *buhú* 'nagy fülesbagoly', illetve talán még a *buhint* 'köhint' is ide sorolható (vö. NMTsz. 105). Ez látszólag ellene szól az általam felvetett etimológiának, és éppen a CzF. másik – amúgy gyengébbnek tűnő – magyarázatát erősítené (CzF. 1: 378), mely a névadás alapjául a madár busa, nagy fejét adja meg, így a *bog* névszóval kapcsolja össze. Ez inkább fordítva történhetett. Előbb lehetett a hangutánzó szó, amelyből a bagolyra alkalmazott név, majd abból a 'kócos' és 'tömött', végül az ilyen fej megnevezésül szolgáló szó.

8. Szintén köszönöm HORVÁTHnak, hogy kitért a *bagócs* 'bögöly' példájára. Az adatot ismertem, de csak a *bögöly* nyelvjárási változataként, önálló szóként nem. A TESz.-féle magyarázat közül az elsőt támogatom is, az EWUng. magyarázatát én sem látom meggyőzőbbnek. A mondanivaló szűkítésekor emiatt az ellentmondás miatt is maradt ki: bővebb magyarázattal való ellátást igényelt volna bevonása, nem kívántam egy fél mondatlal megemlíteni. Utólag lehet, hogy szerencsésebb lett volna.

Előadásában tovább is ment HORVÁTH, kifejezte értetlenségét azt illetően, hogy ha lenne **bag-* ige, akkor mi lenne a végén az *-ócs*. Véleményem szerint a *bogócs* > *bagócs* esetében a (népetimológiás?) **bagó* 'bűgő' folyamatos melléknévi igenévhez kapcsolódhatott a *-cs* kicsinyítő képző. A *bagoly* szónak *bagó* alakja pedig talán a szóvégi mássalhangzó elmaradásából adódó nyúlás eredménye, nem pedig a *bagócs* alapszava.

Végül abban is egyetértünk, hogy a *bagzik* esetében a korábbi megfogalmazás kérdéses. Valóban adja magát a *-z* denominális képző felőli magyarázat, de továbbgondolva a **bag-* ige esetében nem zárható ki, hogy a szóvégi *-g*-t a nyelvérzék gyakorító ige képzőként fogta fel és a szót igeként értelmezte. Feltételezésem szerint a *bakzik* esetében szóba jöhet a *bak* főnévből való származtatás mellett a nyelvjárási *bag-* mint 'bűg' igével való népetimológiás beleértés vagy vegyülés lehetősége is. Ha létezhetett a **bag-* ige, akkor a *bog*-nak nyelvjárási változata lehetett a régiségben is. De talán szerencsésebb a *bog-* igéből való származékok kialakulása után feltenni (talán csak az etimológia transzparensségének elvesztése után) a nyíltabbá válást.

Még ki kell térni a *bagzik* ~ *bakzik* ige esetében néhány morfológiai kérdésre. HORVÁTH azt mondta, hogy ezeknek alapszava a *bak* főnév lehet, a *g*-s változat zöngésség szerinti hasonulás eredménye. Csakhogy a régi és nyelvjárási alakok vizsgálatánál a magyarázatnak itt is tovább kell mennie, hiszen néhány részlet nála is tisztázatlan marad.

Igék esetében is, képző után találunk efféle a végződést, pl. *fárad* : *fáradozik*. Így tehát az a kifogás sem olyan egyértelmű, hogy mit keresne a *bagzik*-ban a *z* elem. Hiszen ha valóban érezhető a *-g* képzőnek (l. fent *bú* : *búg*), amely népetimológias beleértését a **bag-* igei tő elhomályosulása is okozhatta, akkor a *-z* jelenléte is indokoltabbá válik. Így a *bagozik* alakok (*bak* : *bagzik* : *bagozik*) sem feltétlenül névszói tövűek. Lásd még a *bagoz*, *bakozik*, *baklat*, *baklatik* alakot is (NMTsz. 48, 50). E két *l*-t mutató változat esetében talán a *zaklat* ige és családjának 'zörej, láрма' és 'izeg-mozog' meg 'izgága személy' jelentésű származékok besugárzásának vizsgálatát is fontosnak tartom (a TESz. még ismeretlen eredetűnek tartja a *zaklat* igét, de a *zakatol* igét hangutánzónak, 3: 1184–1185; az EWUng. már összeköti a szócsaládot, 2: 1658–1659). Ha más oldalról nem is, népetimológias alapon, hiszen így a *baklat* esetében is a *zaklat*-féle hangadást és mozgást tekinthették a névadás alapjának.

Emellett talán érdemes lenne azt is megvizsgálni a *bak* névszón kívül, hogy milyen viszonyban van a *bagzik* és *bakzik* a részben régies, hangfestő és nyelvjárási szinten terjedő szócsaláddal: *baksál*, *baktat*, *bagadozik*, *bakadoz*, valamint *bukik*, *bukdácsol* : *bogdácsol* : *bakdácsol* (vö. TESz 1: 224–225; EWUng. 1: 72; a Nszt. még a *bagdácsol* alakot is közli, 4: 345–346).

Én mindenképpen távolabb tartanám egymástól a kiejtés és íráskép (másodlagos) viszonyát ebben a kérdésben. HORVÁTH véleményével szemben nem gondolnám, hogy a *bagzik* esetében a *búg*, *bóg* szavak írásmódja lenne döntő a *bakzik* alakkal szemben. Talán inkább a tájnyelvi alak igen korai köznyelvi szintre emelkedése vagy a szóalakok vegyülése (*bog* ige nyelvjárási *bag* változata és a *bak* állatnév vegyülése) vagy a népetimológia erősebb, végső soron a hagyomány elve jöhetne szóba.

Ez utóbbi viszont felvet további kérdéseket. Mert kisebb kronológiai bonyodalom van a származékok és a tőszó körül. Az EWUng.-ban a *bak* első biztos szn.-i előfordulása 1211-ből, köznévi 1329-ből való, a TESz.-ben 1395 körülről. Ezzel szemben a *bagzik*-nak 1283-ból van a *Bokzou* szn. adata, köznévi 1519-ből, a TESz.-ben *k*-s alak 1604-ből van. Ennek megemlézése egyáltalán nem lényegtelen, még akkor sem, ha természetesen az adatok a véletlennek kitéve maradtak fenn, ugyanis ez magyarázatot igényel és gyengíti az érvelést. Főleg, hogy a korai őmagyarban még mindkét irányú hasonulás is lehetséges volt (E. ABAFFY 2003: 311–312), és éppen *bakzik* alakot kellene várnunk köznyelvi szinten is. Ezen etimológia szerint a *bagzik* ige *bak* + *-z(ik)* elemsorának kiejtése [bakszik] is lehetett, és ezzel egy másik sorba, az *-sz* képzősök közé is illeszkedhetne a korabeli beszélők tudatában (vö. *fekszik*, *alszik* stb.).

9. Ismeretlen eredetű szavak etimológiájának megfejtése az egyik legizgalmasabb, de egyúttal a legnagyobb kihívással járó feladat. E szavak jelentős része lehet hangutánzó, hangfestő háttérű, e szócsoporthoz vizsgálata belső problémáik miatt különféle módszert igényel. Amit tehetünk, az az ötletek óvatos felvetése a távolabbi kapcsolatok felvázolásával. De az ötlet mindig jobb az ismerethiánynál.

Ugyanakkor az is egyértelmű, hogy egy erős etimológia a minden részletre kiterjedő magyarázat. A *bagoly* megfejtésére irányuló ötletem nem volt ilyen. Bár szerintem nem

feltétlenül szükséges és nem is mindig lehetséges, hogy egy kutató egyszerre feleljen minden kérdésre.

Remélem, válaszom után ismét csökkent a *bagoly* körüli ismeretlenek száma. Ha bizonyos kérdések egyértelmű megválaszolására a párbeszéd kialakulása után sincs lehetőség, akkor újabb adatok felkutatására, illetve távolabbi kapcsolatok és összefüggések felismerésére kell törekedni. Bízom benne, hogy a *bagoly* körül kialakult közös gondolkodás a tudomány hasznára válik – sőt kíváncsabb is volna több vita a tudományos életben.

Hivatkozott irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 2003. Hangtörténet [Ómagyar kor]. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest. 301–351.
- BÁRCZI GÉZA 1958/2001. *A magyar szókincs eredete*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1963/2003. Adalékok az ősmagyar szóhasadás eseteihez. In: HAJDÚ MIHÁLY – KISS JENŐ szerk., *Nyelv és tudomány – anyanyelv és nyelvtudomány. Válogatás Benkő Loránd munkáiból* 1. ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest. 346–374.
- BENKŐ LORÁND 1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- CzF. = CZUCZOR GERGELY – FOGARASI JÁNOS, *A magyar nyelv szótára* 1–6. Emich / Athenaeum, Pest / Budapest, 1862–1874.
- ÉKsz.² = *Magyar értelmező kéziszótár*. Főszerk. PUSZTAI FERENC. 2., átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg. BENKŐ, LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1913. Hangutánzás és nyelvtörténet. *Magyar Nyelv* 9: 385–391.
- HONTI LÁSZLÓ 2012. Hangtani és szemantikai megfelelés az uralisztikai etimológiai kutatásban. *Nyelvtudományi Közlemények* 108: 43–60.
- HORVÁTH LÁSZLÓ 2019. A *bagoly* eredetmagyarázatához. *Magyar Nyelv* 115: 205–211. <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2019.2.205>
- IMRE SAMU 1987. *Nyelvjárási szókészletünk néhány szerkezeti kérdése a magyar nyelvatlasz alapján*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KISS JENŐ 2005/2014. Etimológia és nyelvtudomány. In: JUHÁSZ DEZSŐ szerk., *Kérdések és válaszok a nyelvtudományban. Jelen, múlt, jövő. Válogatás Kiss Jenő tanulmányaiból* 2. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 85–88.
- NMTsz. = *Nagy magyar tájszótár*. Főszerk. KISS GÁBOR. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2019.
- NÉMETH DÁNIEL 2017. A *bagoly* és társai. *Magyar Nyelv* 113: 356–357. <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2017.3.356>
- Nszt. = *A magyar nyelv nagyszótára* 1–[7]. Főszerk. ITTÉZS NÓRA. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 2006–[2018].
- RÓNA-TAS ANDRÁS 2017. Vítás magyar etimológiák. Válasz Honti Lászlónak. *Nyelvtudományi Közlemények* 113: 37–84. <https://doi.org/10.15776/NyK.2017.113.2>
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2010. *A tihanyi apátság alapítólevele mint a magyar nyelvtörténeti kutatások forrása*. ELTE BTK, Budapest. [Doktori disszertáció.]
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár* 1–5. Főszerk. B. LÖRINCZY ÉVA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979–2010.

NÉMETH DÁNIEL

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Madárnévből származó lőfegyvernevek

Az alábbiakban madárnévből, mégpedig solymásmadarak (pedzőmadarak) nevéből származó lőfegyverneveket (közneveket) tárgyalok, azaz a *falkon*, *falkonett*, *muskéta* és *terzerol* elnevezések – vándorszók – azonos szemléleten alapuló keletkezésére mutatok rá, elsősorban A. J. STORFER nyomán. Keletkezésük háttére egyrészt az a szemlélet, hogy a fegyverek úgy ártanak az embereknek, ellenségnek, mint a sólymok áldozataiknak, másrészt az, hogy a madár is nagy sebességgel, suhogva támad, szinte rálövi magát áldozatára, a golyó is suhogva repül. Így a lőfegyverek megszemélyesítve, metaforikusan solymásmadarak. A négyből két szó közvetlenül német, kettő olasz jövevényszó, mindegyik avult kifejezés, fegyvertörténeti szakszó, csak a *muskéta* valamelyest köznyelvi. A moldvai születésű ADOLF JOSEF STORFER (1888–1944) osztrák nyelvész (és pszichoanalitikus) a négy tárgyalandó szó német megfelelői (*Falkaune*, *Falkonett*, *Muskete*, *Terzerol*) keletkezésének azonos hátterére mutatott rá (1937: 115–116).

A lövegek elkeresztelése már a tűzérés korai időszakától szokásban volt, s a nevet a lövegek mérete és alakja határozta meg. Az ostromágyukat ragadozókról (krokodil, farkas) vagy mesebeli állatokról (sárkány, griff), esetleg más, nagy testű állatról (bika), a tábori ágyúkat pedig a kisebb békáról, hüllőkről (kígyó, gyík), illetve madarokról (fülemüle) nevezték el. Egyesek az idők folyamán típusnevekké léptek elő, mint német nyelvterületen a *Basiliskus* ('sárkánygyík'), *Nachtigall* ('fülemüle'), a magyarban pedig a *kígyó* (a német *Schlange* mintájára).

A *falkon* a 15–17. században használt, '6–8 fontos golyót vető, 23–30 mázsát nyomó tábori ágyú' volt (TEMESVÁRY 1997: ii). Más források szerint 8–33 mázsa súlyú volt, azonban az ágyúk technikai jellemzőinek közlése a forrásokban következetlen, a mértékek bizonytalanok. A *falkon* szó – *falkony* alakváltozattal – 1557-től adatolható a magyarban, a korai újfelnémet *falcon* átvétele. A szó forrása a vulgáris latin *falco* (> olasz *falco*, *falcone*, francia *faucon*) 'sólyom'. A vulgáris latin szó viszont a germánból (ófelnémet *falcho*, középfelnémet *valke*, újfelnémet *Falke*) jön. A *falkon* szót eredeztették az olaszból is. A madárnévből a 16. század elejétől alakult ki a fegyvernév. (Német eredeztetése: HORVÁTH 1978: 60–61; MOLLAY 1982: 256. Olasz eredeztetése: TESz. 1: 836; EWUng. 1: 354. Egyaránt feltehető olasz és német eredet: KARINTHY 1947: 37.)

A *falkonett* (vagy *falkonéta*) a 16–17. században használt, 'kisebb ágyúfajta' volt, amellyel 1,5–2 fontos golyókat vetettek ki (TEMESVÁRY 1997: ii). A *falkon* kicsinyítő képzős fejleménye, a *falkonett* északolasz jövevényszó, s alakváltozatai (*falkonata*, *falkonéta* stb.) 1520-tól adatolhatók a magyarban (KARINTHY 1947: 38; TESz. 1: 836; EWUng. 1: 353–4; a *falkonett* szó alakváltozatait a *falkony* változataiként tárgyalta HORVÁTH 1978: 60–61). A szó az északolaszban *falconett*, *falconetto*, *falcunetto* változatokban létezett. A franciában *faucon* 'sólyom; falkon' és itteni kicsinyítő képzővel *fauconneau* 'fiatal sólyom; falkonett', s volt *fauconnel* 'falkonett' is. BABOS KÁLMÁN magyarázó szótárában még szerepel: „*falkonet*, kis ágyú” (1865: 131). (A korábbi, *falkony* címszó alatt készített etimológiáktól – TESz.; HORVÁTH 1978; MOLLAY 1982 – eltérően az EWUng. már külön tárgyalja a *falkonéta* és *falkony* szokat.)

A *muskéta* 'kétágú villára támasztott puskaféleség' volt, amely a harmincéves háború (1618–1648) idején terjedt el. Kanócos, kerekes, kovás szerkezettel is használták, s mint egyszerű és jól bevált fegyvert még a 18. században is megtartották (TEMESVÁRY 1997: iv). A tulajdonképpeni *muskéta* szó 1606-tól adatolható a magyarban, több alakváltozata közül a *muskotyr* és a *muskater* 1605-ben jelent meg nyelvünkben. A magyarba a szó a németből (*Muskete* 'muskéta', *Muskatier*, *Musketier* 'muskétás') került, oda az olaszból (*moschetto*). A német szót átvevő magyarban a 17. században *muskéta*, *muskatér* és *muskatély* egyaránt 'puskafajta' volt; *muskatér*, *muskétás*, *muskatéros* és *muskatélys* pedig 'ilyen puskával felszerelt katona'. A *muskéta* előzménye egy karvalyfajta neve volt, a spanyol *mosquet*, francia *émouchet* elnevezés a madár pettyezett mellére (esetleg a többi solymászmadarhoz képest kicsinységére) utal (spanyol *mosca*, francia *mouche* 'légy'). Később vált számszerű, majd a puskafajta jelölőjévé. 1567-ben kezdték használni a spanyolok *mosquete* alakban, innen terjedt el más nyelvekben, így a franciában (*mousquet*, *mousquette*), az olaszban, a németben stb. (TESz. 2: 979; HORVÁTH 1978: 147–149; EwUng. 2: 1005). BABOS KÁLMÁN magyarázó szótárában egyszerűen így szerepel: „*musketa* = puska” (1865: 215). A *muskéta*, *flinta* ('katonai és vadászpuskafajta') és *karabély* ('rövid csövű puska') szavak mai jelentései egyaránt 'régi, avult puskaféleség', s mindhárom 17. századi német jövevényszó a magyarban (HORVÁTH 1978).

A *terzerol* a 17–19. században, elsősorban német nyelvterületen népszerű 'előltöltő kis pisztoly' volt. Első regisztrált hazai (erdélyi) előfordulása: *terczerol* (1714; SZT. 13: 120). BABOS KÁLMÁN magyarázó szótárában „*terzerol*, ol[asz], zsebpisztoly, mordály” (1865: 301). Még a 20. század első felében is használták madarak riasztására. Egyes példányait régiségkereskedők máig árulják Magyarországon is. A szó az olasz *terzolo* (vagy *terzuolo*) 'egy solymászatban használt héjafajta himje' elnevezéséből való, az olasz szó pedig talán a latin *tertius* 'harmadik' szóra vezethető vissza (kicsinyítő képzővel: **tertiolus*). Ennek a több nyugat-európai nyelvből (középfelnémet *terzel*, *terze*, *terz*; ófrancia *tercel*, *tiercel*; angol *tercel*, *tiercel*) ismert solymászműszónak alapja vagy az a hiedelem, hogy ennek a madárnak a fészkében minden harmadik fióka him, vagy az a tény, hogy e héjafajta tojója egy harmaddal nagyobb a hímnél.

EVA F. KITTAY hídterminusnak (*bridge term*) nevezte azokat az elnevezéseket, amelyeket először használnak metaforikusan bizonyos szömezőkből más szömezőkbe átvéve, s további metaforák alapjául, mintájául szolgálnak (KITTAY 1987: 152). Ilyen hídterminusok voltak a tűzéség korai történetében az ágyúknak adott, állatokról vett tulajdonnevek, különösen azok, amelyek típusjelölökké váltak, majd a solymászmadarak nevéből lett lőfegyvernevek esetében a vulgáris latin *falco* 'sólyom', a *falkon* szó eredetijének megalkotásakor.

Érdekes egybeesés, hogy a solymászat hanyatlása éppen a lőfegyverek fejlődésével függ össze. A solymászat Nyugat-Európában az 5. században, a népvándorlás hun–germán hullámával jelent meg és vált fokozatosan népszerűvé. Fénykora a középkorban volt, s évszázadokon át (a lőfegyverek tökéletesedéséig) ténylegesen hatékony – és látványos – vadászmodszernek mutatkozott, a középkorban önálló mesterséggként üzték, de lassacskán egyértelműen főúri fényűzéssé vált. A magyar solymászat története a honfoglalástól a Rákóczi-szabadságharcig (1703–1711) jól követhető. A napóleoni háborúk idején Európában felszámolódtak a főúri solymásztelepek, s a solymászatot a 19. századtól már csak tartalmas időtöltésként, ám mégis kulturális örökségként próbálják feléleszteni. Az új technika

képviselői, a lőfegyverek, az általuk kiszorított technika képviselőinek, a solymászmadaroknak részben a szerepét és részben a nevét egyaránt átvették. (Ám egyik itt tárgyalt fegyvertípus se vadászfegyver.)

A *muskéta* etimológiájában említett karvaly és a *terzerol* etimológiájában említett héja – a sólyomfajokhoz hasonlóan – jól betanítható solymászmadár. A sólymok és általában a madarak, továbbá a fegyverek történeti szókincsvizsgálata további analógiákat tárhat fel. Így például az angolban *saker* ’kerecsensólyom; régi ágyúfajta’ (< ófrancia és spanyol *sacre* < arab *saqr*). Ugyancsak az angolban a *falcon* ’sólyom’, a *falconet* ’falkonett; gébics’. Ez utóbbi madárnem (*Lanius* spp.) agresszív természete magyarázza, hogy egyik elnevezése a ’sólyom’ jelentésű szóból lett képezve (angol neve: *shrike*).

Hivatkozott irodalom

- BABOS KÁLMÁN 1865. *Közhasznú magyarázó szótár* [...]. Heckenast Gusztáv, Pest.
 HORVÁTH MÁRIA 1978. *Német elemek a 17. század magyar nyelvében*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
 KARINTHY FERENC 1947. *Olasz jövevényszavaink*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 73. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
 KITTAY, EVA FEDER 1987. *Metaphor: Its Cognitive Force and Linguistic Structure*. Clarendon, Oxford.
 MOLLAY KÁROLY 1982. *Német–magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
 STORFER, ADOLF JOSEF 1937. *Im Dickicht der Sprache*. Dr. Rolf Passer, Wien–Leipzig–Prag.
 TEMESVÁRY FERENC 1997. Fegyvertörténeti kislexikon. Középkor, kora újkor. *Rubicon* 8/7 (melléklet): i–vi.

KICSÍ SÁNDOR ANDRÁS

SZEMLE

Kai Witzlack-Makarevich Hrsg., Kalkierungs- und Entlehnungssprachen in der Slavia: Boris Unbegaun zum 120. Geburtstag

[A szlávtság tükörfordító és szókölcsönző nyelvei: Boris Unbegaun 120. születésnapjára]

Frank & Timme, Berlin, 2018. 363 lap

Az itt bemutatandó, 20 tanulmányt tartalmazó, 14 nyelven íródott¹ kötet a jeles szlavista nyelvudósának, BORIS UNBEGAUNnak² állít emléket. A Magyar Nyelv néhány olva-

¹ A kötetben nemcsak a tudományos publicisztikában „bevettnek” számító angol, német vagy orosz nyelvű cikkeket találunk, de szép számmal szerepelnek olyanok is, amelyek valamilyen „egzotikusnak” tekinthető szláv mikronyelven (pl. felsősorzb, alsősorzb vagy kasub) íródtak.

² BORIS OTTOKAR UNBEGAUN (1898–1973) német származású orosz nyelvudós, nagy hatású filológus, a szláv nyelvek és irodalmak kiváló ismerője, a Ljubljana Egyetemen oktató két híres

sója talán furcsának találja, hogy egy magyar nyelvészeti folyóiratban egy ilyen, elsősorban szlavistáknak szóló kötetet ismertetünk, e döntésünk azonban nem hirtelen elhatározás, hanem többszörös megfontolás eredménye. Egyrészt fontosnak tartjuk felhívni a magyar nyelvvel foglalkozó kutatók és oktatók figyelmét arra, hogy ebben, és a hozzá hasonló jellegű tudományos kiadványokban sokszor számos, a magyar nyelvvel foglalkozó vagy azt érintő tanulmány is található – elegendő, ha itt és most csupán a ZOLTÁN ANDRÁS – JANURIK SZABOLCS szerzőpárosnak a magyar nyelvben föllelhető kölcsönszavakat és tükröfordításokat vizsgáló írására utalunk. Másrészt szilárd meggyőződésünk, hogy a magyar nyelvet kutatóknak és oktatóknak általában is érdemes több figyelmet szentelni a látszólag inkább csak szlavistáknak szóló filológiai kiadványoknak, mivel a szláv nyelvekkel körülvett, azokkal a kezdetektől fogva szoros kölcsönhatásban álló magyar nyelv számos eleme/jelensége nem egy esetben csak szlavisztikai ismeretek segítségével tárható fel a magamélységében, és érthető meg igazán. Az alább ismertetendő tanulmánykötet tehát véleményünk szerint nemcsak eminenter szlavisták számára lehet izgalmas olvasmány, hanem minden olyan, nyelvészeti írást fogékony olvasó számára is, akit általában érdekel a kelet-közép-európai térség nyelveiben előforduló tükröszavak és szókölcsönzések témaköre.

A szóban forgó tanulmánykötet mindjárt egy angol nyelvű, Unbegaun életpályáját bemutató írással indít: Introduction: Boris Unbegaun – Live and work [Bevezetés: Boris Unbegaun – élete és munkássága] (7–14). A tanulmány szerzője, GEORGE THOMAS egy nagy formátumú tudós – túlzás nélkül állítható – eseménydús és drámai fordulatokban bővelkedő életének főbb állomásait tárja elénk, olykor Unbegaunhoz kötődő saját emlékeivel is gazdagítva a személyes hangvételű beszámolót.

Ezt követi egy horvát nyelvű tanulmány: Posuđenice i kalkove u suvremenom hrvatskom jeziku [Jövevényszavak és tükröfordítások a mai horvát nyelvben] (15–28), amelyet MARIJA TURK és DUBRAVKA SESAR jegyeznek. Tanulmányuk a horvát nyelv helyzetét tekinti át a szókölcsönzések és a tükröfordítások szempontjából. TURK és SESAR különös figyelmet szentelnek az angol nyelv horvatra gyakorolt, napjainkban igen nagy mértékben felerősödni látszó hatásának. Az írás jelentős része (18–24) foglalkozik az angol szavak horvatra való átültetésével, amelynek egyik lehetséges módja a tükröszavak alkotása.³ A szerzők kitérnek az ily módon alkotott kifejezések gyakoriságának kérdésére is.

A kötet következő, lengyel nyelven íródott tanulmánya: Współczesny język serbski – potrzeba sanacji? [A mai szerb nyelv – szükséges-e szanálni?] (29–41), LILIANA MİDOŃSKA-RAĆZKA tollából való. A cikk a szerb nyelv fejlődését tekinti át mintegy 200 év kontextusába illesztve a mai sztenderd szerb nyelvváltozatot, amely az egyesült Európa multikulturális közegében egyáltalán nincs könnyű helyzetben. A szerző felhívja a figyelmet

szlovén komparativista, RAJKO NAHTIGAL és FRAN RAMOVŠ, valamint a 20. századi két kitűnő francia szlavista, ANTOINE MEILLET és ANDRÉ VAILLANT tanítványa volt. Gazdag tudományos pályája során számos európai és amerikai egyetemen tartott előadásokat: oktatott többek között Brüsszelben, Strasbourgban és Oxfordban, de az Egyesült Államokban, a Columbia Egyetemen és a Yale Egyetemen is. Tőle származik a szláv nyelvek tükröfordító és szókölcsönző csoportokra osztásának gondolata, amelyre a jelen emlékkötetben található munkák többsége reflektál.

³ Érdekes a horvát *ležeci policajac* kifejezés eredete, amelynek közvetlen forrását a szerzők az angol *sleeping policeman* kifejezésben jelölik meg (20), még csak nem is utalva a magyar nyelv (vö. 'fekvő rendőr') föltételezhető közvetítő hatására, amelyet a szerzők nyilvánvalóan nem ismernek. (A német közvetítés itt kevésbé jöhet szóba, mivel 'fekvőrendőr' jelentésben a német nyelvben a *Bremsschwelle/Bodenschwelle* kifejezések használatosak.)

a közösségi médiának a szerb nyelvre gyakorolt hatására a mai, globalizálódó világban, s kitér e folyamat árnyoldalaira is, amelyek között például a nyelv vulgarizálódását említi.

MARKO STABEJ szlovén nyelven íródott tanulmánya: „Dokler se ne najde slovenska, v vsem prilična beseda...” [„Amíg nem akad minden tekintetben jó szlovén szó...”] (43–58) azt a helyzetet mutatja be, amely a szlovén nyelvet és nyelvtudományt jellemezte a szláv nyelvek tanulmányozását a Ljubljana-i Egyetemen kezdő Boris Unbegaun idejében és ezt veti össze a szlovén nyelvben (és nyelvészetben) uralkodó jelenlegi állapottal. A szerző párhuzamot von UNBEGAUN és a szlovén nyelvtudós, ANTON BREZNIK nézetei között, melyek szerint egy nyelv beszélőközössége két társadalmi csoportra oszlik: a köznépre és a művelt rétegre, valamint rámutat ennek az elképzelésnek a tarthatatlanságára. STABEJ megállapítja, hogy a szlovén nyelvészetben mindmáig jelen van egy olyan irányzat, amelynek célja – az 1920-as és '30-as évek nyelvészeti törekvéseihez hasonlóan – annak meghatározása, hogy a szlovén nyelvben mi számít igazán „jó szlovénnek”.

DIANA SVOBODOVÁ cseh nyelvű írásának Cizojazyčné přejímky a kalky v češtině [Idegen nyelvi átvételek és tükörszavak a cseh nyelvben] (59–76) első része a cseh nyelvészetnek a szókölcsonzéshez való viszonyával foglalkozik, számba véve azokat a nyelveket, amelyekből a cseh nyelv története folyamán szavakat vett át. A továbbiakban a szerző a jövevényszavak adaptációjának szintjeit (pl. fonetikai, ortográfiai, morfológiai) vonja vizsgálat alá. A tanulmány utolsó része a tükörfordításokat vizsgálja, amelyek között vannak görög, latin, német és újabban angol mintákat követők is.

JANA KESSELOVÁ Kalkovanie a preberanie slov v slovenčine [Tükörszóalkotás és szóátvétel a szlovákban] (77–101) című cikke öt lexikai területen (marketing, környezetvédelem, pénzügy, állat- és növénytan) veszi számba a tükör- és jövevényszavakat. A szerző a szlovák nyelv kölcsönző jellegét a latinnak a szlovák nyelv történetében játszott fontos szerepével magyarázza és megállapítja, hogy a mai szlovák nyelvben a tükörfordítások és a jövevényszavak meglehetősen differenciáltan oszlanak el. Míg a reklámyelvben és a pénzügyi szaknyelvben viszonylag magas az arányuk, addig a környezetvédelemmel kapcsolatos terminológia és az újabb növénytan kifejezések inkább tükörfordítás útján jönnek létre. JANA KESSELOVÁ felhívja a figyelmet a mai szlovákban tapasztalható ún. hibrid szóalkotásra és a pseudo-tükörszavak képzésének jelenségére is.

EDWARD WORNAR tanulmánya – Hornjoserbščina: mjez kalkami a požčonkami [Felsőszorb nyelv: tükörfordítások és szókölcsonzések között] (103–114) – a felsőszorb nyelvvel foglalkozik a szókölcsonzések és a tükörfordítások aránya szempontjából Unbegaunnak a szláv nyelvek tipológiájáról szóló híres, 1932-ben megjelent tanulmányára (UNBEGAUN 1932) hivatkozva. Ebben a nyelvtudós a felsőszorb nyelvet az ún. tükörfordító szláv nyelvek közé sorolta. WORNAR elmondja, hogy UNBEGAUN tanulmányának készítésekor a felsőszorb nyelvre vonatkozó fenti besorolás sokkal inkább feltételezésen, mintsem nyelvi adatok tudományos igényű elemzésén és kiértékelésén alapult. A szerző hangsúlyozza, hogy a felsőszorb nyelv tükörfordító vagy szókölcsonzó jellegének eldöntéséhez (vagyis egy szinkrón nyelvtipológiai besoroláshoz) nyelvi adatokra támaszkodó, reprezentatív felmérés elkészítése szükséges, ami egy 80 év alatt összegyűlt/összegejtött nyelvi adathalmaz tudományos elemzését és kiértékelését jelenti. Hozzáteszi továbbá, hogy a munka során tekintettel kell lenni a nyelvben időközben végbement változásokra is, amelyek szerinte – UNBEGAUN egykori megállapításával ellentétben – inkább a mai felsőszorb szókölcsonzó jellegét látszanak alátámasztani.

ROLAND MARTI tanulmányában – Dolnoserbščina: wót póžyconkow z jadnej rěcy k póžyconkam z drugeje a slědk [Alsósorbi nyelv: az egyik nyelvből átvett kölcsönszavaktól a másik nyelvbe átvett kölcsönszavakig és vissza] (115–126) – azt emeli ki, hogy az alsósorbi nyelv helyzete jövevényszavak szempontjából még a felsősorbi nyelvénél is összetettebb, hiszen itt a cseh és a német hatáson kívül még felsősorbi nyelvi hatással is számolni kell. Kezdetben ugyanis az alsósorbi beszélt (és írott) nyelvre döntően a német hatott. A 19. században azonban a purista tendenciák felerősödésével megjelent a német eredetű lexikai elemek felsősorbi (vagy felsősorbi mintára alkotott) szavakkal való helyettesítésének az igénye is. A purista törekvések az NDK-korszakban érték el csúcspontjukat. Az egyesült Németország létrejötte óta viszont egyre gyakrabban lehet találkozni az alsósorbi nyelv felsősorbitól való különállásának hangsúlyozásával, valamint megjelent az alsósorbi írott sztenderd beszélt nyelvhez való közelítésének szándéka is. MARTI szerint mindez egyfajta „fordított purizmushoz” vezet: a felsősorbi elemek egyre inkább kiszorulnak az alsósorbi nyelvből és újra divatba jönnek a német kölcsönszavak.

A következő cikk, amelyet MIROSLAW BAŃKO és ALICJA WITALISZ jegyeznek – O propozycji kalk i zapożyczeń właściwych w polszczyźnie [A valódi tükröfordítások és kölcsönszavak arányáról a lengyel nyelvben] (127–145) –, azt a megállapítást tartalmazza, hogy a szlavisták jelentős része által ma is elfogadott unbegauni felosztás (tükröfordító szláv nyelvek versus szókölsönző szláv nyelvek) empirikus igazolása még a nyelvtudós születése után 120 évvel is várat magára. A szerzők tanulmányukban három független forrásra támaszkodva próbálják meg felbecsülni a tükröfordítások és kölcsönszavak arányát a mai lengyel nyelvben, miközben felhívják a figyelmet a valódi tükröfordítások azonosításának nehézségeire is.

SWETLANA MENGEL írása – Процессы заимствования в современном русском литературном языке (на примере состояния языка-стандарта в периоды нестабильных общественных ситуаций) [A szókölsönzés folyamata a mai orosz irodalmi nyelvben (a nyelvi sztenderd állapotának példáján instabil társadalmi időszakokban)] (127–145) – arra fókuszál, hogy az orosz irodalmi nyelvre milyen hatást gyakorolt az októberi forradalom (1917–1920) és a peresztrojka (1985–1990) két, társadalmilag instabilnak nevezhető időszaka. A tanulmány szerzője két – más modern európai irodalmi nyelvekben is megfigyelhető – fő tendenciát említ: az internacionalizációt (nemzetközivé válást), amely az idegen nyelvekből való szókölsönzést jelenti, és a „belső” kölsönzést, amely a sztenderd nyelvváltozaton kívüli (nyelvjárási, csoportnyelvi, szlengizű) kifejezések irodalmi nyelvbe való átültetését jelenti. MENGEL megállapítja, hogy míg az elsőre, ti. az idegen nyelvekből való szókölsönzésre az orosz irodalmi nyelvben bőven akad példa, addig a második gyakorlatilag nem érzékelhető.

A soron következő tanulmány – Заимствания в лексиката на българския език в началото на 21 век: Някои наблюдения с оглед статията на Борис Унбегаун „Калките в славянските литературни езици” [Kölcsönszavak a 21. századi bolgár szókincsben. Néhány megfigyelés tekintettel Boris Unbegaun „Tükröfordítások a szláv irodalmi nyelvekben” című cikkére] (165–180) – MARINELA PARASKOVA MLADENOVA tollából való. A szerző a 21. századi bolgár szókicset vizsgálva az utóbbi időben megjelent mérvadó forrásokra támaszkodva kifejti, hogy a 2000 óta eltelt időszakban történt szókölsönzések túlnyomó része (a 20%-ot kitevő legújabb szókincs 18%-a) az angolból származik, s mindössze 2% a más nyelvekből való kölsönzések aránya. A szerző megjegyzi, hogy az olykor megmutatkozó purista törekvések ellenére a társadalom döntő többsége elfogadja a szókincs gazdagításának ezt a módját, és úgy tekint rá, mint a bolgár nyelv szükségszerű modernizációjára, amely együtt jár a globalizáció folyamatával.

CHRISTIAN VOR Makedonisch als kultureller Grenzgänger? Sprachkorpusplanung und Politik in Titos Jugoslawien [A makedón mint kulturális határeset? Nyelvi korpusztervezés és politika Titó Jugoszláviájában] (181–192) című írása azokat a mélyreható kulturális és történelmi okokat elemzi, amelyek oda vezettek, hogy a mai makedón nyelvi sztenderd több vonásában is markánsan eltér a bolgár sztenderdtől.

MARGARITA CHAZANOVA ukrán nyelven íródott cikke – Роль ЗМІ у вихованні „мовного смаку” носіїв: до питання українського пуризму [A media szerepe a beszélők „nyelvi ízlésének” kialakításában. Az ukrán purizmus kérdéséhez] (193–206) – az ukrán sztenderd kialakításának kérdésével foglalkozik, különös tekintettel a tömegtájékoztató eszközök (pontosabban szólva a hírsatornák) nyelvi ízlést formáló hatására. CHAZANOVA megállapítja, hogy miközben az ukrán purista mozgalom fő célja az ukrán nyelv orosz elemektől való megtisztítása, a hírolvasók tudatosan törekszenek a nyugatukrán nyelvjárásra jellemző elemek, regionalizmusok és olykor idegenszerű kifejezések használatára, ami különbözik az ukrán beszélők többségének nyelvétől.

MARINA SCHARLAJ Паміж беларусізацыяй і інтэрнацыяналізацыяй. Лексічныя працэсы ва ўмовах моўнага кантакту [Belorusszizáció és internacionalizáció között. Lexikai folyamatok a nyelvi érintkezés során] (207–217) című írása a belorusz nyelv helyzetét mutatja be szókinsz szempontjából. A szerző kifejti, hogy a mai belorusz nyelvet szókinszbővítés szempontjából két ellentétes tendencia jellemzi: egyrészt az idegen szavak – gyakran lengyel közvetítéssel történő – átvétele, másrészt a belső források felhasználása, ami az archaizmusokhoz való visszatérést vagy nyelvjárási szavak újrafelfedezését jelenti. A két tendencia ugyanakkor egy célt szolgál: a belorusz nyelv oroszától független, önálló nyelvi státusának erősítését.

HANNA MAKURAT írása – Leksykalné zapòžčcenia w kaszëbsczim jãzëkù [Lexikai kölcsönzések a kasub nyelvben⁴] (219–229) – átfogó képet nyújt a kasub nyelv jövevényszavairól. A szerző a kasub által kölcsönzött lexikai elemek fő forrásaként a német és a lengyel nyelvet nevezi meg, de kitér azokra az angol, francia, görög és latin kölcsönszavakra is, amelyek lengyel közvetítéssel kerültek a nyelvbe.

A kötet következő, az ún. lemkók nyelvéről⁵ szóló, tanulmánya – Zur Rolle von „Entlehnungen” und „Kalkierungen” in der lemkischen Flexionsmorphologie [A „kölcsönzések” és a „tükörszók” lemk flexiós morfológiában betöltött szerepéhez] (231–261) – ANASTASIA REIS tollából való, aki beszélt nyelvi korpuszok alapján vonja részletes vizsgálat alá a lemk dialektust ért lengyel nyelvi hatás fonetikai, sőt számos esetben morfológiai szinten is jelentkező manifestációit.

A Kai Witzlack-Makarevich – Tomasz Kamusella szerzőpáros írása – Diskussionen um Stand, Ausbau, Status und Kodifizierung des (Ober-)Schlesieschen [Viták a (Felső-)

⁴ Noha a cikk írója a kasubra önálló nyelvként hivatkozik, hangsúlyozni szükséges, hogy ennek az idiómának a státusáról a 19. század vége óta viták folynak. Sokan – ahogyan F. LORENTZ, a kasub legalaposabb ismerője is – önálló nyugati szláv nyelvnek tartják. A múlt században hosszú időn át meghatározó volt az a nézet, hogy csupán a lengyel egyik nyelvjárásáról van szó, amely kezdetben talán önálló nyelv volt, ám erős lengyel hatásra később ezt az önállóságát feladta, és a lengyel nyelvjárásokhoz kezdett közeledni. Ma regionális nyelvként tartják számon, amely reneszánszát éli, bár továbbfejlődése nem várható.

⁵ Az ún. lemkók egy sajátos nyelvjárást beszélő kicsiny szláv népcsoport a mai Lengyelország délkeleti részén, a nyugati szlávtság perifériáján. A *lemk* etnonima (völ szlovák *len* 'csak') a népesség és az általa beszélt dialektus alacsony presztízsére utal.

Sziléziai helyzetéről, kiépüléséről, státusáról és kodifikációjáról] (263–301) – a regionális nyelv státusáért küzdő sziléziai idioma helyzetét tekinti át. A terjedelmes tanulmány – miközben kitér a sziléziaiban fellelhető számos német kölcsönszóra (271–273) – nagy minuciozitással veszi számba a sziléziai státusára vonatkozó, egymástól eltérő, egyes kutatók személyes érintettsége, illetve a politika miatt gyakran elfogultságtól sem mentes véleményeket, ti. hogy önálló nyelv, mikronyelv, nyelvjárás, etnolektus, keveréknelv, esetleg kreol vagy egy jelenleg az önállósodás felé tartó, kiépülőben lévő idioma-e a sziléziai.⁶ Bár a szerzők nem tekintik (nem is tekinthetik) lezártnak e politikai vonatkozásoktól sem mentes kérdést, a jelen sorok írója számára talán a sziléziai kiépülőben lévő nyelvként (Ausbausprache) való leírása tűnik tudományos szempontból a legmegalapozottabbnak (284–286). A kötetben két, a kelet-közép-európai térségben beszélt nem szláv nyelvre: a románra és a magyarra vonatkozó tanulmány is helyet kapott.

KLAUS BOCHMANN tanulmánya – Das Rumänische: Eine Entlehnungs- oder Kalkierungssprache? [Szókölcsönző vagy tükörfordító nyelv-e a román?] (303–323) – jelentős figyelmet szentel a román szókölcsönzések kérdésének, s beszél nemcsak a románt ért szláv, görög és törökös, de a magyar nyelvi hatásról is (309). A szerző röviden kitér a moldáviai Dimitrie Cantemirnek a román nyelv fejlődésében játszott szerepére és egy-egy fejezetet szentel a román felvilágosodás nyelvújító törekvéseinek, a latin és neolatin lexika szerepének, a tükörszavak kérdésének, valamint a moldáv nyelv helyzetének is.

A kötet magyar szempontból talán legérdekesebb tanulmányát – Entlehnungen und Kalkierungen im Ungarischen [Jövevényszavak és tükörfordítások a magyarban] (325–337) – ZOLTÁN ANDRÁS és JANURIK SZABOLCS jegyzi. A cikk megállapításai szerint a Kárpát-medencében letelepedő, finnugor nyelvet beszélő elődeink a 9. század végétől kezdve kerültek szorosabb kapcsolatba a területen élő szlávokkal, akiknek nyelve a magyar számára szubsztrátumként funkcionált. A magyarba bekerült korai szláv jövevényszavak vizsgálata arra enged következtetni, hogy ezt a szláv szubsztrátumot egy a nyugati szláv és a déli szláv nyelvjárások között átmenetet képező, azok vonásait ötvöző pannóniai szláv és egy bolgár(szláv) dialektus képezhette. A szerzők elmondják, hogy a magyar nyelv idegen lexikái elemei között a legnagyobb csoportot a szláv eredetű jövevényszavak alkotják, ezek aránya (9,6%), amely megközelíti az ősi, finnugor eredetű szavak arányát (10,1%). A korai magyar szókincs gyarapításában viszonylag jelentős szerep jutott nemcsak a Magyarországon egészen 1844-ig hivatalos nyelvként funkcionáló latin, de a német mintára keletkezett tükörfordításoknak és jelentéskölcsönzéseknek is. A 18. és a 19. században lezajlott nyelvújítás során is e két nyelv szolgált alapjául számos – akkoriban neologizmusnak számító – szó és kifejezés megalkotásának. (A tükörfordítások kérdéséhez és a magyar nyelvújítás más nyelvekkel való kapcsolatához lásd: NYOMÁRKAY 1980, 2002; PÁTROVICS 2009.) Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy – amint a szerzők írják – nem egy nyelvújítás előtti idegen eredetű kifejezés máig előfordul a tudományos terminológiában és az igényesebb nyelvhasználatban. A szerzők összegzőképpen megállapítják, hogy a magyar nyelv, bár kifejezett hajlamot mutat a tükörfordításra, nem áll tőle távol a szókölcsönzés sem, amelynek – a 20. és a 21. századi trendeknek megfelelően – az angol a fő forrása, aminthogy ez a nyelv szolgál a legtöbb újonnan keletkezett tükörfordítás mintájául is. (A témához lásd még: ZOLTÁN 2017.)

⁶ E sorok írójának a sziléziaira vonatkozó sokféle – egymástól olykor markánsan különböző – vélemény kapcsán önkéntelenül is MAX WEINREICH híres bonmotja jut az eszébe, mely szerint: „a nyelv olyan dialektus, amelynek saját hadserege és flottája van”.

Az emlékkötet utolsó tanulmánya: *Le calque dans le langues slaves littéraires – Boris Unbegaun revisited* [A jövevényyszó a szláv irodalmi nyelvekben – Boris Unbegaun revideálva] (339–354) KAI WITZLACK-MAKAREVICH írása, amelynek kiindulópontja UNBEGAUNnak a *Revue des études slaves*-ban 1932-ben megjelent, fentebb már hivatkozott cikke. A szerző az ebben olvasható megállapításokhoz viszonyítva tekinti át a mai szláv nyelvekben ható tendenciákat (szókölcsozódás versus tükörfordítás), reflektálva egyben a jelen kötetben megjelent tanulmányokra is.

A kötetet a szerzőkről szóló rövid, német nyelvű összefoglalók sora (355–362) és UNBEGAUN Buchenwaldi koncentrációs tábori archívumból származó személyi adatlapjának színes másolata (363) zárja.

Összegzőképpen elmondható, hogy a jelen recenzió keretében bemutatott emlékkötet rendkívül gazdag nyelvészeti és nyelvi anyagot tartalmaz a szláv nyelvekben és a velük szoros areális kapcsolatban álló magyarban és románban ható tendenciákról, valamint ezen nyelvek jövevényyszavairól és tükörfordításairól, az olvasóval szemben azonban meglehetősen magas igényeket támaszt: a szláv irodalmi és mikronyelvek alapos ismeretén kívül több világnyelv és a német legalább olvasási szintű ismeretét is feltételezi.

Hivatkozott irodalom

- NYOMÁRKAY ISTVÁN 1980. Német tükörfordítások a horvátban és a magyarban. *Magyar Nyelv* 76: 436–444.
- NYOMÁRKAY ISTVÁN 2002. Anyanyelvi ébredés és hagyomány nálunk és szomszédainknál. Lucidus Kiadó, Budapest.
- PÁTROVICS PÉTER 2009. A nyelvújítás többnyelvű kontextusban. *Polisz* 2009 ősz (126. Kazinczy-emlékszám). 33–40.
- UNBEGAUN, BORIS OTTOKAR 1932. *Le calque dans le langues slaves littéraires* [A tükörfordítás a szláv irodalmi nyelvekben] *Revue des études slaves* 12/1–2: 19–48.
- ZOLTÁN ANDRÁS 2017. Szláv jövevényyszavaink néhány időrendi és nyelvföldrajzi kérdése. *Magyar Nyelv* 113: 1–9.

PÁTROVICS PÉTER
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla szerk., Nyelvelmélet és dialektológia 4. A Károli-biblia nyelve

Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Budapest–Piliscsaba, 2018. 195 lap

1. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Elméleti Nyelvészeti Tanszéke és Magyar Nyelvészeti Tanszéke 2017 októberében ismételtelen megrendezte Nyelvelmélet és dialektológia műhelykonferenciáját A Károli-biblia nyelve címmel, ami immár a tizedik volt a konferenciasorozat történetében. A magyar irodalmi nyelv kialakulásának folyamatában a Vizsolyi biblia különleges helyet foglal el. A konferencia témáját a reformáció elindulásának 500. évfordulója adta. 15 előadás hangzott el, amelyből nyolc olvasható a kötetben.

A konferenciakötet tárgyalja a Vizsolyi biblia nyelvét a revideált fordítás archaizmusai tekintetében, a hagyomány és az újítás tükrében, az alaktani, mondattani vizsgálatokat, Jónás könyve Károli-fordításának szókészleteti, jelentéstani, stíláriis jellemzőit, továbbá, hogy milyen fordítási elvek és gyakorlat érhetőek tetten az eredeti Vizsolyi bibliában és későbbi változataiban, tárgyalja a korai nyomtatványok és a Károlyi-biblia nyelvjárási konvergenciáit.

A kötet szerzői tanulmányaikban a Károlyi Gáspár fordította bibliát különböző formában és helyesírással nevezik meg. Mivel a szerzők ragaszkodtak a maguk által választott megoldásokhoz, a szerkesztők az írásváltozatokat meghagyták a szerkesztés során. (A Hegedűs Attilától származó Előszó Vizsolyi Bibliát ír.)¹

2. Az első tanulmány A. MOLNÁR FERENCÉ (14–36), aki az 1908-as revideált Károlyi-fordítás archaizmusairól ír. A Vizsolyi biblia jelentősége jól ismert azáltal, hogy a teljes Bibliát elsőként közvetítette, egyedülállósága ilyen tekintetben vitathatatlan, hiszen a hibákat, a nem annyira helytálló nyelvi megoldásokat általában fokozatosan kiigazító, a megfelelőket pedig megtartó javított, majd revideált kiadásait folyamatosan használták, használják; a magyar műveltségre, irodalomra és nyelvre, a kialakuló nyelvi normára minden más könyvnél nagyobb hatással volt. A Károlyi-revizió (revideált Károlyi-biblia, 1908) a Vizsolyi bibliának a Károlyi Gáspár és egy-két, név szerint ismeretlen segítőtársa által készített első teljes magyar bibliafordításnak az első nagyobb méretű korrekciója. A Vizsolyi biblia fordítását Károlyi Gáspár szervezte, vezette, részt is vett benne, továbbá ő írta az előszót, valamint a kommentárokat. Elkészítésekor (1586 és 1589 között) a Biblia eredeti szövegei, a Vulgata, a külföldi szakirodalom mellett korábbi magyar bibliarészlet-fordításokat is megnézték, felhasználtak.

A Károlyi-biblia a protestánsok, különösen a reformátusok körében hódított egyre nagyobb teret, de katolikus körökben is sokan nyúltak a Károlyi-féle fordításhoz (Babits: Jónás könyve, Madách: Az ember tragédiája – ötödik, bizánci szín). A katolikus Káldi György is megjelentette bibliafordítását 1626-ban, Bécsben, amely nem marad el színvonalában az eredeti Vizsolyi bibliától, de a Károlyi-fordításhoz képest elterjedtsége és nyelvi hatása is visszafogottabb. A protestáns bibliakiadást a Habsburgok tiltották, 1608 és 1794 között a református és evangélikus fordítások, illetve kiadások csak külföldön jelenhettek meg. Kivételt képez a Váradi biblia 1661-ből, amelyet az erdélyi fejedelmek védelme alatt kezdtek nyomtatni Nagyváradon, és Kolozsváron fejezték be.

Károlyiék bibliafordításában Szenci Molnár Albert – az 1608-as Hanaui biblia címlapja szerint – már végrehajtott egy revíziót. Az 1612-es oppenheimeri kiadásban további javítások vannak. Elmaradtak a lapszéli magyarázatok, s megrövidültek az elől álló tartalmi összefoglalók. A párhuzamos helyek jegyzéke viszont kiegészült. A későbbi javított kiadások közül kettő külön is kiemelendő. A már említett, úgynevezett Váradi biblia (Nagyvárad–Kolozsvár, 1661), a szöveggondozója Köleséri Sámuel, a nyomdása pedig Szenci Kertész Ábrahám volt, és Misztótfalusi Kis Miklós Aranyas bibliája (1685), amely a Váradi bibliától függetlenül Amszterdamban készült. Később helyenként több más kiadás is módosított a szövegen, illetve készült egy-két új fordítás, fordításrészlet is, ezek azonban nem lettek olyan sikeresek, nem terjedtek el.

A 19. század végére világossá vált, hogy a Vizsolyi biblia már több mint háromezres éves alapszövegét nem elég csak javítgatni. A Károlyi-féle fordítás tekintélye, hagyomá-

¹ Folyóiratunkban a nyelvelmének tekintett munkák címét egységesen egyedi címként, nagy kezdőbetűvel közöljük. (A szerk.)

nya azonban olyan nagy volt, hogy mégsem egy új fordítás tervezete, hanem Károlyiék szövegének egy mindent áttekintő revíziója került szóba. A munkálatokat református és evangélikus lelkészek, nyelvészek, irodalmárok végezték. Irányelveket határoztak meg, hogy ne új fordítás készüljön, hanem Károlyi szövegének pontos átnézése, nyelvének a mai kor követelményei szerinti alkalmazása, de egyben megóvása, a bibliai tudomány és kritika már megállapítottak vehető eredményeinek figyelembevételével, de minden, a protestáns egyházak hitelveivel és tanaival ellenkező új tudományok mellőzésével. A fordításnál csak a helyes eltérések engedhetők meg, felesleges, ellenkezést kiváltó újítások ne legyenek, a közmondásszerűvé vált, már köznyelvi mondások maradjanak meg. A revíziókor a Vizsolyi biblia hanaui kiadásához nyúltak vissza, s a bibliai tudományok újabb eredményeit is felhasználva, a héber s az új kiadású görög szöveget is figyelembe véve, valamint mérsékelt nyelvi modernizálással dolgoztak. Figyelembe vették az Ószövetség 1898-as próbakiadására kapott hozzászólásokat is.

A Vizsolyi (Károli-/Károlyi-) biblia nyelvéről sokat írtak már, de részletes, alapos vizsgálatára máig nem került sor. A szerző a tanulmányában csak egy szűkebb témakörnek egy részére tér ki, arra sem teljes körűen. Néhány olyan esetet mutat be, amelynek a Károlyi-revízióban a Vizsolyi bibliához képest is archaikusabb a nyelvhasználat. Vizsgálatához segítségül hívja a Halotti beszédet, egész pontosan egy, a bibliára szövetszerűen visszamenő mondatot néz meg, amely jórészt ugyanúgy van meg a Vizsolyi bibliában. Isten így figyelmezteti Ádámot, hogy az Édenkertben ne egyen a jó és gonosz tudás fájának gyümölcséből: „Mert valamely napon abban éjendél, *halálnak, halálával holsz*” (1Móz 2,17). És ez aztán szinte ugyanígy maradt az 1908-as revízióig, illetve a *meg* igekötővel egészült ki: „mert valamely napon abban ejéndesz, *halálnak halálával halsz meg*”. A revízió a bűnbeesés elbeszélésekor a nyomatékosításnak egy más fajtájával élt: „...amely napon abban ejéndel arról [a jó és gonosz tudásnak fájáról], bizony meghalsz.”

Az 1908-as revíziónak egy másik archaizmusaként a régies, grammatikailag rendhagyó *halottaiból* 'a halálból, holt állapotából' jelentésű szó ötször is bekerült az Apostolok cselekedeteibe (4,10; 10,41; 13,30, 34; 17,31), pedig a Vizsolyi bibliában egyszer sem fordul elő, a későbbi javított kiadásokban sem.

A régi magyarban, különösen egyházi szövegekben többször előfordul egy *sebhed* 'sebesül', illetve *sebhet* 'sebesít' ige és változataik, átvitt értelemben is, főleg a szív sebesülésére, megindítására, meghatására vonatkozóan.

A következő szakaszban az *ó* (*óh, oh*) indulatszót vizsgálja A. MOLNÁR. A régebbi és/vagy egyházi szövegekben van egy sajátos funkciója, amely mai (világi) szövegekben, a köznyelvben már csak ritkán fordul elő. A régiségben a megszólításban az *ó, oh* általában a megszólított előtt állva, és sokszor felszólító mondatnál követve, többnyire a megszólított-hoz való érzelmetli viszonyulást jelzi. E sajátos vocativusi funkció a magyarban (is) latin hatásra alakulhatott ki, mégpedig főleg egyházi szövegekben. Az *ó* használatát elsősorban a megszólítás, a megszólított-hoz való érzelmetli, érzelmi színezetű viszony alakítja.

Végül egy olyan esetre hívja fel a figyelmet, amely csak részben kapcsolódik a Vizsolyi biblia szövegének a revideált Károlyi-fordítás archaizálásához. Károlyi olykor széljegyzetet fűzött egy-egy vitatott szóhoz. A magyarázatait később elhagyták, azonban a szöveg viszi tovább magyarázat nélkül a régi szavakat: „Ímé gyönyörködöl Te igazságban, melly az *vesékben* vagon: és engemet kíválképpen az bölcsességre meg tanítottál vala”. Károlyi a margón jelzi, hogy az „igaz szívű emberről” van szó.

A. MOLNÁR azzal a gondolattal zárja a tanulmányát, hogy a nyelvi hagyomány olyan erő, amely olykor a fordítás megtervezett általános irányát is képes áttörni.

3. A második tanulmány DÖMÖTÖR ADRIENNE-é: *Hagyomány és újítás a Két könyv... és a Vizsolyi biblia nyelvén: a vonatkozó névmási váltakozás (37–56)* címmel. A magyar vonatkozó névmások használatának tendenciáit a különböző nyelvtörténeti korszakokban a többféleség, az ingadozás jellemzi. A középmagyar korban a formák kétféle szempontból is versengtek egymással. Egyrészt a különböző névmásváltozatok a funkciók elosztásáért konkurálnak (*ki/mely, mi* stb.). Másrészt pedig az előtag nélküli és az *a(z)*-előtagos alakok versenyeznek a névmásformák kialakításában (*ki, mely, mi, a[z]ki, a[z]mely, a[z]mi* stb.). A jelen tanulmány a másodikként emlegetett váltakozás történetébe nyújt betekintést, egyúttal Károlyi Gáspár nyelvhasználatára összpontosít.

A *ki, mely, mi / a(z)ki, a(z)mely, a(z)mi* típusú váltakozásban részt vevő formák korábbi grammatikalizációs változások során jöttek létre. A pusztá vonatkozó névmásnak a magyarban a kérdő-határozatlan névmás a forrása, amint számos más nyelvben is. Gyakoribb azonban a mutató névmási kiindulás, illetve vannak nyelvek, amelyekben mindkét származási elem megvan. Az *a(z)*-előtagos alakok létrejöttében ugyanakkor a mutató névmás is részt vett. A folyamat eredménye már az ómagyar korszakban megmutatkozik (már a Jókai-kódex is kínál rá példákat), de ekkor még szűk körű az alkalmazás. A terjedés a középmagyar kor előrehaladtával egyre számottevőbb. A folyamat hosszan elhúzódott, a mai napig megvannak a konzervatív formák is, bár kisebb arányban. Felvetődik a kérdés, hogy beszélhetünk-e lefutott változási folyamatról, ha eddig nem jutott nyugvópontra a formák versengése? Esetleg a stabil és instabil formák egymásba való átmenetéről van szó, nem az innovatív forma kizárólagosságáról, hanem egyfajta stabil váltakozásról?

A szerző a Vizsolyi biblia nyelvét nem önmagában vizsgálja, hanem először kitekint az előzményekre, aztán a biblia saját korabeli különböző regisztereinek nyelvhasználatát tekinti át. Egyúttal összeveti Károlyi két művének megoldásait. A Vizsolyi bibliában Károlyi innovatívabb volt, mint a egyes regiszterek anyagát képező művek szerzői, ezenfelül az élőnyelvet is jelentősen maga mögött hagyta. Az újító hajlam valamennyire a Két könyvre is jellemző, de ott az adatok kevésbé meggyőzőek.

4. A kortárs bibliafordítók közül Félegyházi Tamás szövege, amely GUGÁN KATALIN *Hagyomány és innováció középmagyar kori bibliafordítások mondattanában: a tagadás változatai (57–75)* című tanulmányának témája. A tagadás változatai a legelső nyelvmélektől kezdve a mai napig egymás mellett élnek a magyarban. A mai magyarra már nem, de az újmagyar kor előtti időszakra az is jellemző volt, hogy a változatok ugyanazon szerző egy adott mondatában, azonos grammatikai környezetben is megjelenhettek. GUGÁN fordított szórendű tagadásnak nevezi, amikor az igekötő követi a tagadott igét, és megszakított tagadásnak, amikor az igekötő megelőzi a tagadott igét. Írása – ahogy fogalmaz – nem hipotézistesztelő, hanem hipotézisgeneráló. Azt vizsgálja, hogy abban az időszakban, amikor a két változat stabil megoszlásban élt egymás mellett – úgy, hogy a megszakított szórend volt jelentős többségben –, milyen tényezők motiválhatták a beszélők választását. A vizsgálat célkitűzése a választást befolyásoló tényezőket feltárni, s ennek alapján feltételezéseket megfogalmazni arról, hogy mi lehetett a két változat közötti funkcionális különbség, tágabb értelemben megállapítani, hogy a Vizsolyi bibliának a nyelvhasználata hogyan viszonyul a kor más szövegeihez a vizsgált szempontból.

A tagadó mondatok között korábbi nyelvtörténeti korszakokban jóval gyakoribb volt a megszakított szórendű minta előfordulási aránya, s arra enged következtetni, hogy ez tekinthető a két minta közül a korábbiinak. A változatok megoszlását történeti korpuszokban vizsgálva csak kétféle minta állítható szembe, a megszakított és a fordított szórend. Az ómagyar korpusz normalizált részét alapvetően a megszakított szórend jellemzi; ez alól az ún. Huszita biblia kódexei (Bécsi, Münchener, Apor-kódex) jelentenek kivételt, melyekben a fordított szórend van többségben. A Történeti magánéleti korpusz anyagában szintén a megszakított szórend van többségben, a huszita korpusz által képviselt eloszlásnak ott egyelőre nincs megfelelője. A változás a 19. században zajlik le, a mai magyarban a megszakított szórend ritka.

A tanulmány Máté és János evangéliumának szövegén alapul. A Vizsolyi biblia ezen részeiből a szerző összegyűjtötte a tagadó mondatokat, a kijelentő tagadó mondatokat vizsgálta. Az összehasonlítás Káldi bibliafordításában, Károlyi Gáspár Két könyv című művében és Károlyi Sándor magánlevelezésében történt. Az összehasonlító vizsgálatok eredményeképpen a szerző arra az eredményre jut, hogy a Vizsolyi biblia felettébb különleges; bizonyos részeiben (Eszter, Judit és Jób könyve, valamint az előszó) a megszakított tagadás jellemző. Más részeiben azonban (Máté és János evangéliuma) lényegesen gyakoribb az innovatív, fordított szórendű tagadás. Bár a Vizsolyi biblia több „kéz” alkotása, az nem lehet magyarázat, hogy az egyik típus Károlyi Gáspárra, a másik típus pedig más fordító(k)ra jellemző, ugyanis a Károlyi Gáspárhoz köthető előszóban megfigyelhető tagadás a korra jellemző használatnak feleltethető meg, a szintén Károlyi Gáspárhoz kapcsolható Két könyv című műben látható tagadás a biblia újszövetségi részeinél jellemző. Károlyi Gáspár az összehasonlított szövegalkotóhoz, Káldi Györgyhez és Károlyi Sándorhoz képest változatosabban használja a tagadás két változatát. Hogy ezzel egyedülálló-e a középmagyar korban, vagy más szerzőknél is megfigyelhető ugyanez, annak eldöntéséhez további kutatások szükségesek.

5. KALCSÓ GYULA Károlyi Gáspár nyelvjárásának problematikáját tanulmányozza (76–96). A szerző a névszóinflexiók toldalékok körét elemezi, megállapítva a kor nyomtatványaira jellemző változókat, illetve változatokat. A korai nyomtatványokban ugyanis nyelvjárás-keveredés, szerzői és nyomdászi idiolektusok keveredése figyelhető meg.

6. KISS SÁNDOR tanulmánya (97–119) azt vizsgálja, hogy a fordítás az egyes forrásnyelvi szerkezeteknek a célnyelvi megvalósítása. Máté evangéliumának szövege alapján az igeneves szerkezeteken keresztül vonja le következtetéseit. Tanulmányában a Vulgátát tekinti latin alapszövegnek, és ennek igeneves szerkezetei adják a vizsgálat alapját.

7. KOLTAI KORNÉLIA Milyen fordítási elv szerint jött létre a Károli-biblia? Az Ótestamentum nyelvének vizsgálata a forrásszöveg(ek) fényében (120–147) című tanulmányához a Károli-biblia négy különböző fejezetét veti össze a héber maszorétikus szöveggel, hogy pontosabban lehessen megítélni a fordítást: Károlyi hébertudását, fordítói elveinek és gyakorlatának egymáshoz való viszonyát, mibenlétét. Károlyi fordítása nem szó szerinti abban az értelemben, hogy a forrásnyelvi jellemzőket fölébe helyezte volna a célnyelvi sajátosságoknak, ugyanakkor nagy figyelmet fordított a forrásnyelvi szöveg formai felépítésére is. További szisztematikus kutatások fontosságát hangsúlyozza, hiszen a Károli-biblia minden részletre kiterjedő fordítástechnikai vizsgálatával, beleértve a forrásszövegekre kiterjedő szisztematikus kutatásokat is, még adós a magyar tudóstársadalom.

8. KOROMPAY KLÁRA tanulmánya (A Jónás könyve a Károli-bibliában: szókészlet-tani és jelentéstani vizsgálatok a *megtér* ige körül, 148–163) Jónás könyvét helyezi görcső alá. A magyar olvasók számára Jónás története mindenekelőtt Babits művét idézi, s ennek háttérében a Károli-biblia szövegét, valamint – különleges és összetett módon – a kettő viszonyát. Babits 1938-ban írt műve eleven, alkotó kapcsolatot tart fenn a 16. századi magyar nyelvvél. Az elemzés központi kérdése a „fordulat”: fordulat az emberek viselkedésében, fordulat az Isten döntésében. Milyen szavakkal adja vissza ezt a kettőt a Bécsi kódex? „Ki tudja, ha megfordoljon és megbocsásson Isten, és megfordoljon ő haragjának hirtelenkedetéből, és nem veszünk el?” (BécsiK. 243, 9.) Hogyan olvasható a fenti két mondat a Károli-bibliában? „Ki tudja, talám megtér, és elváltoztatja Isten az gonoszt, hogy elfordulván az ő haragjának búsulásától el ne vesszünk” (KároliBibl. 2: 194r). A két ige kettős használata megérdemel egy vizsgálatot. Jónás könyve példázat a gyarló ember és az isteni irgalmasság összeütközéséről. Ember és Isten „fordulatát” vizsgálja KOROMPAY KLÁRA írása a *megfordul*, a *megtér* és a *visszatér* igék elemzésével. Két fő forrása a Bécsi kódex és a Vizsolyi biblia; emellett a Jókai-, a Münchener és az Apor-kódex szóhasználatát is segítségül hívta. A szerző a három ige elsődleges, konkrét mozgásra utaló jelentését járja körül a latin forrásra is kitekintve, majd a második, a ’lélekben visszafordul’ jelentést. A kérdés, hogy van-e jelentésbeli egyezőség, illetve milyen jellegű a *megfordul* és a *megtér* között? Azt tapasztalja, hogy ahol a Bécsi kódex a *megfordul* igét ’visszatér’ jelentésben használja, ott a Károlyi-biblia a *visszatér* igét alkalmazza. Ahol a Bécsi kódex a *megfordul* igét vallási értelemben (’megtér’) használja, ott a Károlyi-bibliában a *megtér* ige található. A Károlyi-biblia igehasználata e két jelentésben tehát megegyezik a mai magyar köznyelv szóhasználatával: két külön ige utal a fizikai és a lelki jellegű cselekvésre. A szerző szerint igeátrendeződés (s egyben jelentésátrendeződés) következhetett be: a középmagyar kor elején elterjedő *visszatér* okozhatta, hogy a *megtér* a vallási szférára korlátozódott jelentéssel élt tovább.

9. SZIKSZAINÉ NAGY IRMA Jónás könyvének stiláris jellemzői néhány korai magyar bibliafordításban című tanulmányában (164–196) Jónás könyvének magyarra átültetéseit kísérli meg kontrasztív módszerrel tanulmányozni; csupán a nyelvi megformálására, a stílusára vonatkozóan. A fordításirodalomból négyet emel ki: a legrégebbinek tartottat, a Bécsi kódexbelit, Heltai Gáspárét (1552), Károlyi Gáspárét (1590) és Komáromi Csipkés Györgyét (1685/1717). A Károlyi-biblia lehet a mértani közép, amely meríthetett az előzetes nyelvhasználatból és hathatott a későbbi korok fordítóinak nyelvére. A vizsgálat ugyanakkor láttathatja a nyelvi-stiláris variánsok hatását és értékét is, miközben képet lehet alkotni a fordítások korának grammatikai rendszeréről, szókészletéről, esetleges fordítástechnikái elképzeléséről is.

Mivel minden szöveg stílusa szervesen összefügg műfajával, ezért a vizsgálódást a műfajmeghatározással érdemes kezdeni. A Jónás könyvének szövegmműfaját az őszösvetségi bibliai kontextusba ágyazottsága határozza meg. Példázat, nem a történet elbeszélése a lényeg, hanem a mögöttes tartalom. Ez a példázat egyetlen kerek története, önálló, lezárt szövegegyesége az Őszösvetségeknek. Narratív jellegű, de tanításként működik. A szerző összehasonlító stíluselemzéssel igyekszik bemutatni a négy párhuzamos korpuszban a retorikai, grammatikai, stiláris, szemantikai és poétikai egyezéseket, hasonlóságokat és különbségeket. A párhuzamos fordítások nagyfokú egyezést mutatnak. A különbségek különböző

okokra vezethetők vissza: a korabeli magyar nyelvállapot fejlettségi szintjére, a fordítói elvekre – szó szerinti vagy értelem szerinti fordításra –, a forrásnyelv ismeretére, a forrásnyelvi hatás érvényesülésére, a fordítók nyelvi kifejezőkészségének, stílusérzékének, nyelvhasználatának fejlettségére, a nyelvjárási hatásokra.

Egyértelműen megállapítható a négy párhuzamos fordításból, hogy két évszázad alatt is sokat csiszolódott nyelvünk. Az ún. Huszita biblia fordításának hatása nem érződik a későbbi átültetéseken. Hogy van néhány egyezés a későbbi fordításokkal, az talán véletlen egybeesésnek tekinthető. A hagyományozódás inkább csak Heltaitól kezdve követhető nyomon. Komáromi javítja, revideálja a Károlyi-bibliai nyelvét, ezért természetesen sok az egyezés a két fordítás között. A fordítások összevetésekor kitűnt, hogy a Vizsolyi bibliában a Jónás könyvének fordítója tudatosan igyekezett a magyar nyelvhasználatnak érvényt szerezni, a magyar nyelvbe illő szórenddel és mondatalkotással fordított. Nemegyszer az igei szerkezet helyett igeneves szerkezetekkel sűrítette a jelentéstartalmat. A Károlyi-biblia képszerűbb, magyarosabb kifejezésekkel élt, mint az összehasonlított fordítások, és nyelvformáló hatású (is) volt, hiszen évszázadokon át azt forgatták az emberek. A későbbi bibliafordítók ahhoz nyúltak vissza, írók, költők ihlető forrásaként szolgált. Még a katolikus Babits Mihály is a Vizsolyi biblia nyelvét használta a Jónás könyve és Jónás imája című költeményei írásakor.

10. A konferenciakötet tanulmányai érdekes témákat vonultatnak fel, vizsgálataikkal, feltett kérdéseikkel érintetlen, fel nem tárt vagy kevésbé ismert területre visznek, felvillantva újabb kutatások lehetőségét.

LUDÁNYI BRIGITTA
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Domokos Mariann – Gulyás Judit szerk., Az Arany család mesegyűjteménye

Az Arany család kéziratosa mese- és találósgyűjteményének, valamint Arany László Eredeti népmesék című művének szinoptikus kritikai kiadása. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Universitas Kiadó – MTA Könyvtár és Információs Központ, Budapest, 2018. 739 lap

Részben az Arany-filológia, de leginkább az Arany László-filológia és a magyar folklorisztikai szövegkiadás egy eddig új típusú kritikai kiadással gazdagodott, amelynek alapját az ún. szöveggenetika jelenti, kialakulását az utóbbi években az interneten elérhető hálózati kritikai kiadások, a hipertext tették lehetővé. Magát a kiadványt az alcímében szinoptikusnak, a szövegben genetikusnak, pontosabban szinoptikus oldalképpel ellátott genetikus kiadásnak nevezik a szerzők, szerkesztők. A szöveggenetika kifejezést TÓTH RÉKA (2012) javasolta a 19–20. század szépirodalmi kéziratanyagait áttekintő, a kiadások lehetséges textológiai problémáit számba vevő monográfiájában.

1. Genetikus/szinoptikus szövegkiadások. Mit is kell tudni a genetikus szövegkiadásokról? DÁVIDHÁZI PÉTER nyomán született leírás szerint: „A posztmodernként aposztrofált genetikus szövegkiadás a szerzői variánsokat egymás mellett tünteti fel, úgy-

nevezett genetikus jelekkel elkülönítve az egyes rétegeket – ekként érzékeltetve a kéziratoktól a nyomtatásig való fejlődést. Ezzel az eljárással a szövegváltozatokat az apparátusból beemeli a szövegbe, és az írói szöveget nemcsak mint végterméket, hanem mint fejlődő egészet kívánja bemutatni. Nagy hangsúlyt fektet a szövegdinamikára, az irodalmi mű szinkron és diakrón jellegének egyidejű bemutatására” (PARÁDI 2005: 245).

Az Arany család mesegyűjteménye mostani genetikus kritikai kiadásának módszerét HERMANN ZOLTÁN így mutatja be részletesen: „A genetikus kritikai kiadások – az úgynevezett *szöveggenetika* – nyomdai megjelenítésére a szinoptikus oldalképet használják, amelyen a páros oldalon, számozással, zárójelekkel (kerek, szögletes, kapcsos stb.) és más tipográfiai jelekkel az időben elkülöníthető írásrétegek, szerzői javítások, törlések egyesített szövege olvasható, a páratlan könyvoldalon pedig a véglegesített szöveg (általában az *editio princeps* vagy az *editio ultima* normalizált, javított szövege). A genetikus/szinoptikus kiadásokban [egyszerűsítve: a szöveg születését, alakulását áttekintő szövegközlésben, B. G.] a páros oldalakon követhető, egymásra vetített írásrétegek a szöveg vertikális, a páratlan oldalon olvasható változat pedig a szöveg horizontális szerkesztettségét <tenge-lyét> jeleníti meg. Ha a páros oldalon nagyon sok írásrétegből halmozódik szövegeanyag, akkor a páratlan oldalon gyakran bekezdésnyi vagy több oldalnyi hely is üresen maradhat, hogy a két futó szöveg szinkronban legyen olvasható; ha viszont egy adott szövegrészhez nincs előszöveg-variáns, akkor a bal oldalkép marad üresen.” (149).

A genetikus/szinoptikus szövegkiadás a digitális korszak eredménye. Kialakításában szerepet játszott a képernyő ablaktechnikája, a kattintásra előugró hivatkozások (linkek), a hipervivatkozások logikája. Megvalósulása könyv-médiumként is lehetséges (mint a mostani szövegkiadás), de hálózati kritikai kiadásként is. A genetikus kritikai kiadásnak két típusa alakult ki. Az egyik az adott szöveg variánsait közli, a másik a szöveg helyéhez kommentárt, akár kísérőtanulmányt csatol, kultúr- és irodalomtörténeti szövegpárhuzamokat, bio- és bibliográfiai adatokat is értelmez.

Nyelvészeti ismertetőben hozzá kell tennünk, hogy a nyelvtörténeti munkákban kialakított kódexkiadási gyakorlat nagyon hasonlít ehhez az eljáráshoz: bal oldalon a kézirat, jobb oldalon az átirás. Ez a gyakorlat több mint száz éve formálódik nyelvtudományunkban, első tudományosan megalapozott sorozata a Nyelvemléktár, majd a Codices Hungarici-sorozat, s az 1985-től megjelenő Régi magyar kódexek sorozat (KOROMPAY et al. kiad. 1985). Ezekben valójában a folklorisztikai munkához hasonló szöveggenetikai/szinoptikus módszer formálódott ki: a kézirat minden egyes értékelhető jelenségének a tüzetes leírása, vagy például a Jókai-kódex esetében a latin eredeti felkutatása és a betűhű átirás mellett a latin párhuzamok közlése (pl. P. BALÁZS kiad. 1981).

A genetikus szövegkiadás elvei alapján adta ki STOLL BÉLA (STOLL kiad. 1984) József Attila összes versét. A szerzői variánsokat a lap alján adta meg, és soronként közölte a változatokat.

2. Genetikus szövegkiadás és folklorisztika. De hogyan találkozott a filológia és folklorisztikai textológia? Az internet előtti világban a magyar folklorisztikában alapvető irányelvnek számított VOIGT VILMOS és BALOGH LAJOS (1974) munkája. Az új, digitális korszakban erre az alapra építve lehet látványos, új, szövegközlési megoldásokat létrehozni. A szóbeliségből származó szövegek esetében nincs ultima manus (utolsó kéz). Viszont nagyon is lehetséges számos más szöveggondozói probléma, például az előszövből az írás-

beliségbe való áttétel folyamatában beálló torzulás: a lejegyzés technikája, módszere, az esetleges utólagos javítások – ezekre a most közreadott Arany család mesegyűjteménye bőven szolgáltat példákat. A szöveggondozónak el kell igazodnia az egymást követő szövegkiadások különböző rétegei között. A folklorisztika történetében az első ilyen jellegű munka a Grimm testvérek mesegyűjteményének HEINZ RÖLLEKE (1975) által szerkesztett genetikus és szinoptikus szövegforma szerinti kiadása. Ez egyben a mostani kötet előképének is tekinthető, mivel mind a Grimm-, mind az Arany László-féle mesék erőteljes írói beavatkozás eredményei (ún. könyvmesék), ezért szövegelőzményeik lényeges információk hordoznak.

3. Az Arany család mesegyűjteménye. Ezek után térjünk át az Arany család mesegyűjteményére! 1862-ben jelent meg a 19. századi magyar folklórgyűjtemények legnagyobb hatású kiadványa, Arany László Eredeti népmesék című kötete. A második világháború után a Magyar Tudományos Akadémia pincéjéből előkerültek olyan kéziratok, amelyet e kötet alapját képezhettek. A szövegeket Arany Jánosné Ercsey Julianna és gyermekei, Arany Julianna és Arany László jegyezték le valószínűleg az 1850–1862 közötti időszakban. A mostani kritikai kiadás azt a célt tűzte ki maga elé, hogy a kéziratok, illetve az 1862-es kiadás szövegeit párhuzamba állítja, s ezzel bemutassa, hogy milyen szövegalkotási eljárások révén jött létre a publikált népköltési szöveg. Rendelkezésünkre állnak ugyanis a következő szövegváltozatok: a lejegyzők autográf mesekéziratai, a kéziratokon a lejegyzők saját korrekciói, a sajtó alá rendező javításai, valamint a kiadott gyűjtemény szövege. Tudni kell ehhez, hogy a korban a folklórszövegek közlésében nem a szó szerinti hűség volt a szempont, hanem az, s ezt követte Benedek Elek és Arany László is, hogy a népmesének választékos legyen a nyelvi megformáltsága, stílusa. Ez a szempont annyira győzhetett, hogy szavakat cseréltek ki, mondatokat írtak át, sőt a lejegyzett szöveget alkotó módon átírták (kikerekítették, kiegészítették). Ez utóbbi gesztus akár odáig mehetett, hogy egy népmese szüzséjére írói mesét alkottak.

A genetikus/szinoptikus kiadás szerkesztői egy több mint százoldalas tanulmányban mutatják be kutatásaik eredményét (nem ebben a sorrendben): a kéziratok keletkezésének helyét, idejét, hányatott sorsát, kéziratok előkerülését, a szövegek lejegyzőit (a lejegyzők kis portréit), a címadási eljárást, a korrekciókat, margináliákat, kommentárokat, az 1862-es kiadást és annak fogadtatását. Beszámolnak az Arany család meseismeretéről, az Arany János által szerkesztett Magyar olvasókönyvről (ugyanis ennek is köze lehetett a meselejegyzésekhez). A bevezető tanulmány foglalkozik Arany János és Arany László meseértelmezésével (például azzal, hogy abban a korban a találosok is a mesék közé sorolódtak). E helyt csak a mesekiadás címében szerepelő „eredeti” jelzőre hívom fel a figyelmet. Vajon mit értettek a 19. század közepén „eredeti népmeséken”? Valószínűleg azokat a népmeséket, amelyek közvetlenül első forrásból erednek, tehát nem korábbi szövegek újraközlései vagy fordítások.

Csak egy példa a rekonstrukcióra, amely rámutat arra, hogy mennyire alapos szövegkritikai munkára volt szükség, ami nem is vezetett teljes eredményre. Az Arany család kéziratos meseanyagában öt mese Arany Jánosné (és részben Arany Juliska) lejegyzése, egy mese Arany Lászlóé (fiatal felnőttkori írásával), huszonhét további mese és a találosok Arany Juliskáé. (Egyes szövegek esetében találgatásokra hagyatkoznak a szerzők.)

4. Szövegközlés. A mostani genetikus/szinoptikus szövegkiadás célja a szövegalkulás folyamatának, fázisainak érzékeltetése tipográfiai eszközökkel. A kötetben a kéz-

iratos, illetve az 1862-ben kiadott szövegváltozatok együttes közlése történik. Bal oldalon található a kéziratos szöveg transzkripciója, jobb oldalt az ennek megfeleltethető kiadott szövegváltozat. Ez a szövegközlési mód teszi lehetővé a kéziratos és nyomtatásban megjelent szövegek összehasonlítását.

Arany László Eredeti népmesék című kötetének szövegelméleti változatai között két vagy három különböző rétegeket kellett elkülöníteni. A szóbeli változat lenne az első, de az nem áll rendelkezésre, ezért az első szöveg a kéziratos lejegyzés. Erre épül a saját kezű és az eltérő kezű korrekció (javítás). Alsó indexbe kerültek a törlések, kihúzások, átírások, felső indexbe a beszúrások és átjavítások (amire javították a szöveget). Kurziválás jelöli a lejegyzőtől eltérő kezű beavatkozásokat.

A kötet alapos szerkesztői, szövegkiadási módszert bemutató tanulmánya után előbb a mesék, majd a találósok, valamint a jegyzetek következnek. A Függelék című fejezetben az Arany család meséinek főbb adatait, valamint az Arany László nevével megjelent mesekötetek jegyzékét sorolják fel. 20 illusztráció is gazdagítja a kötetet.

A genetikus/szinoptikus kiadások tudományos célt szolgálnak, ám egyúttal egy újfajta olvasói élményt is nyújtanak. Egy szépirodalmi mű esetében például olyan hasonlatokkal jelzik ezt, hogy: „az olvasó mintegy filmvásznon látja a regény megírásának folyamatát”. A 19. és a 20. századi irodalom ehhez bőven nyújt adalékot, hiszen szép számmal akadnak vázlatok, első, második stb. kéziratok, gépiratok, átírások, javítások – a 21. századtól ebben is nagy változás áll be, hiszen gyakorlatilag eltűnik a „kézirat”, eltűnhet az első példány is, a digitális térben ugyan keringhetnek változatok, de ezek filológiája újabb módszereket igényel. Persze csak akkor, ha erre egyáltalán lesz igény.

Hivatkozott irodalom

- P. BALÁZS JÁNOS kiad. 1981. *Jókai-kódex. XIV–XV. század*. Codices Hungarici 8. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KOROMPAY KLÁRA et al. kiad. 1985. *Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról*. Régi magyar kódexek 1. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- PARÁDI ANDREA 2005. Internetes kritikai szövegkiadás. In: HEGYI ÁDÁM szerk., *A magyar irodalom filológiája*. Elektronikus kiadás. 242–260. <https://www.tankonyvtar.hu/en/tartalom/tkt/magyar-irodalom/magyar-irodalom.pdf> (2019. 07. 06.)
- RÖLLEKE, HEINZ 1975. *Die älteste Märchensammlung der Brüder Grimm. Synopse der handschriftlichen Urfassung von 1810 und der Erstdrucke von 1812*. Fondation Martin Bodmer, Cologny–Genève.
- STOLL BÉLA kiad. 1984. *József Attila összes versei. Kritikai kiadás 1–2*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- TÓTH RÉKA 2012. *A szöveggenetika elmélete és gyakorlata*. Csokonai Könyvtár 52. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- VOIGT VILMOS – BALOGH LAJOS 1974. *A népköltési (folklor) alkotások kritikai kiadásának szabályzata*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

BALÁZS GÉZA
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Nyelvészeti kiesszótárak

1. ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA, *Stilisztikai kiesszótár*. Szóképek, alakzatok és egyéb stílusesszközök szótára. Interkulturális Kutatások Kft., Budapest, 2019. 256 lap – 2. LADÁNYI MÁRIA – HRENEK ÉVA szerk., *Alkalmazott nyelvészeti kiesszótár*. ELTE BTK Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Budapest, 2019. 204 lap

1. ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA, *Stilisztikai kiesszótár*. Ha egy tudományos kötet olyan témát dolgoz fel, amelyben az elmúlt év(tized)ek során már számtalan kiadvány jelent meg, a szerző joggal fordul a *prolépszisz*, vagyis a *megelőzés* alakzatához (139). Az egyet- len, de annál súlyosabb ellenérv (Érdemes-e újabb stilisztikai lexikont írni, minek még egy a piacon?) cáfolatának középpontjában az újdonság és a helyesbítés fogalmai állnak (Utószó, 247). A kötet legfőbb újdonsága abban rejlik, hogy a stilisztika elméleti háttéréül a retorikát jelöli ki. Tulajdonképpen nem is újításról van szó, hanem a klasszikus hagyományokhoz való visszatérésről, hiszen a retorikának mindegyik területével, különösen az érveléssel szoros kapcsolatban lévő része volt a stilisztika.

A kiesszótár rövid Előszavában olvashatjuk, hogy a 16. századi Petrus Ramus áthelyezte az érvelést (*inventio*) és az elrendezést (*dispositio*) a dialektikába, így a retorikában csak a stílus (*elocutio*) maradt. Ezzel elindította a tudományterület beszűkülését, melynek tetőpontjaként a liège-i μ -csoport 1970-ben Általános retorika címen jelentetett meg stilisztikát. Ahogy a 20. század Arisztotelészének joggal nevezett CHAIM PERELMAN fogalmaz A retorika birodalmában: „Ha úgy fogjuk fel az alakzatokat, mint a beszéd anyagához illesztett díszítményeket, a retorikai mesterségben csak szóvirágos és üres stílust fogunk látni, nevetséges kérdést” (PERELMAN 2018: 55).

A hazai stílus kutatásban nem merült fel a stilisztikának a retorikába történő visszahelyezése, jóllehet Babits Mihály is hangsúlyozza az egységüket az Irodalmi nevelés című esszéjében: „A stilisztikáról és retorikáról lesz szó: arról a két stúdiumról, melyet a klasszikus ókor egynek tekintett és egy néven retorikának nevezett. Egy stúdium ez most is, csak hogy két oldala van: gondolataink összegyűjtése és kifejezése” (Babits 1910). A kiesszótár bevalótlan megkísérli helyreállítani ezt a megbomlott egységet, ami azért is lényeges, mivel a retorika tárgyalja a gondolkodási műveleteket toposzok vagy érvforrások néven, és ezek képezik számos stílusesszköz alapját. A kötet újdonsága tehát a stilisztikai eszközök kognitív alapokra való (vissza)helyezése, a gondolkodás és kifejezés, érvelés és stílus kapcsolatának helyreállítása. (Utóbbi gondolatot a rövid Utószó tartalmazza, 247.)

Fontos mozzanata a kiesszótárnak a négy alap- vagy mestertrópus kiemelése, hiszen ezek alapvető gondolkodási műveletekhez kapcsolódnak (*metonímia* – *definíció*; *szinekdoché* – *nem-faj, rész-egész viszony*; *metafora* – *összehasonlítás*; *ironia* – *ellentét*), míg a többi trópus az alaptrópusok valamelyikére épül (11).

És így máris érintettük a kiesszótár létjogosultságának másik fogalmát: a kötet több fogalommal kapcsolatosan helyesbíti, pontosítja az eddigi szakirodalmi felfogást, esetenként magának a szerzőnek eddigi álláspontját is akár. A *szinekdoché*-t példának okáért nem a *metonímia* alfajaként tárgyalja, tudniillik ezek önálló trópusok, mivel más-más toposz, azaz gondolkodási művelet van a háttérükben. A *metonímia* az ok-okozati viszony toposzán (pontosabban az arisztotelészi – a definícióban szereplő – négy ok toposzán),

tehát egymásutániságon, a *szinekdoché* alá-fölrendeltségi, azaz nem-faj vagy rész-egész viszonyon alapul, ezért nem tekinthető az előbbi alfajának, de a retorikák soha nem is tekintették annak (43). Szintén nem alfaja a *metonímiá*-nak a *metalépszisz*, mert más a kognitív háttére (előzmény-következmény viszony).

A klasszikus retorika alapján történik a *szókép* és az *alakzat* meghatározása. „A szó-kép valamely szónak (verbum) vagy kifejezésnek (sermo) saját jelentéséből egy másikba való művészi átvitele” (Quintilianus: Szónoklattan 8, 6, 1). „A művelet lényege a fordulat, a troposz” (48). „Az alakzat a szövegnek valamilyen műfogással megújított formája. Ez azt jelenti, hogy a szokásostól eltérő módon szerkesztjük meg mondanivalónkat. Az alakzat esetében nincsen jelentésátvitel, ebben különbözik a trópustól, azaz a szóképtől. (Az alakzatokban előfordulhatnak különféle műveletek a jelentéssel, de ezek a műveletek nem jelentésátvitel, nem fordulatok.)” (49).

A *halmozás* és *fokozás* alakzatának viszonyát PERELMAN alapján definiálja újra a szerző. (PERELMAN hatása a szerzőre már korábbi írásaiban is tetten érhető, ugyanakkor a 2013-ban megjelent Klasszikus magyar retorika című átfogó munkája [ADAMIKNÉ JÁSZÓ 2013] óta is tapasztalhatók újabb, PERELMAN hatására történt változtatások. Például az ezen bekezdésben tárgyaltak.) A *fokozás* esetében először egy szintézist adunk a témáról, majd a részeit soroljuk fel, a halmozás a részek felsorolásával kezd, és a szintézissel fejezi be (97). A *felsorolás* tekinthető mennyiségi fokozásnak, így a *halmozás* ellentétéként definiálódik (85). Mindez kihatással van egyéb stílusjelenségekre, a *szintetizáló és analízáló bővítés* fogalma érvényét veszíti, és a *vegyítés* alakzatának meghatározása is módosul. A helyesbítések, változtatások közül kiemelendő még az *enallagé* meghatározásának javítása (ti. többféle enallagé létezik), illetve a GENETTE-féle *narratív metalépszisz* (GENETTE 1972) és az *áltautológia* fogalmának bevezetése.

Ami a Stilisztikai kisszótár felépítését illeti, önálló fejezetekben követik egymást a szóképek (trópusok) és az alakzatok (figurák), utóbbiak esetében nem különülnek el a szó- és gondolatalkzatok, az egyes szócikkek tartalmazzák az erre vonatkozó információkat. Az alakzatok nyelvi szintek szerinti megkülönböztetését a szerző elveti, és hangsúlyozza, hogy a gondolatalkzatokra nem vonatkoztatható a négyes műveleti eljárás (adjekció stb.; Utószó, 247). Végül 29 egyéb stílus eszköz kapott helyet a könyvben, ezek tulajdonképpen funkciók, melyeket többféle stílus eszközzel is ki lehet fejezni, például nagyzó beszéd, szeretet, gúny stb. kifejezése. (Ez utóbbi csoportosítás alapját részben ZLINSZKY ALADÁR Stilisztika és verstan című, 1914-es tanulmánya adja [ZLINSZKY 1914/2008], a kötetben egyébként többször történik hivatkozás ZLINSZKY munkáira.) A három egységen belül a tárgyalás ábécérendben történik.

Fontos megjegyezni, hogy a szerző kifejezetten törekedett arra, hogy lehetőség szerint magyar terminusokat adjon meg, melyek után zárójelben szerepel a görög és latin megfelelő. A szótár végén található egy szómutató a görög és latin terminusok jegyzékével, ez nagyban segíti az eligazodást azok számára, akik az idegen megnevezést (inkább) ismerik.

A magyárosítási szándék nehézségeit jelzi, hogy néhány esetben csak bonyolultabb, három- vagy többtagú változattal adható meg a stílus eszköz, pl. *kettőzés ellentmondó tartalommal* – *epanasztrophé*; *hasonló v. azonos hangzású szavak ismétlése különböző jelentéssel* – *annominatio*; *előismétlés rokon értelmű szavakkal* – *epibolé* stb. Az *epizeuxisz* többszörös ismétlés-ként szerepel, ez a magyar terminus minden szempontból megfelelő. Néhány idegen szó megmaradt, például a *hendiadiüoin* (melynek meghatározását egyébként javította

a szerző a külföldi munkák alapján); a *zeugma* esetében sem cseréli le ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA a hagyományos, közismert görög terminust, hanem javaslatot tesz magyarítására, mellyel egyet is tudunk érteni („jó magyar terminusa lehetne: ráértés”; 195). Egyébként a *zeugma* szócikkét két részre bontja: ráértés szavakra, illetve ráértés egy hiányos szerkezetre.

A szakkifejezések helyesírásában az egységességre és a szabályosságra törekvés a jellemző, de ez nem minden esetben volt lehetséges, ahogy az Előszóban is történik rá utalás (9).

A példák közlésében a változatosság és a bőség tapasztalható meg. A szócikkekben általában a versek állnak elől, szép számmal találkozhatunk többek között Áprily Lajos, Pilinszky János, Dsida Jenő, Nagy Gáspár, József Attila, Petőfi, Arany, Babits, Ady, Vörösmarty alkotásaival. Majd a prózai idézetek következnek, az Előszóban is külön kiemelt (9) Jókai Mór fokozott jelenléte nem véletlen. ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA alapos retorikai elemzésnek vetette alá korábban Jókai prózáját, ennek gyümölcse 2016-ban jelent meg Jókai és a retorika címmel egy 263 oldalas kiváló könyvben (ADAMIKNÉ JÁSZÓ 2016). Jókai mellett Gárdonyi Géza és Márai Sándor művészetéből kapunk gyakori ízelítőt az egyes stílusesszékők kapcsán. Néhol drámarészletek is előfordulnak, valamint a szerző külön figyelmet fordít arra, hogy humoros példákat is hozzon, legfőképpen Rejtő Jenő regényeiből kiemelve. A humor fontosságát a retorikában már korábbi írásaiban is hangsúlyozta a szerző (l. pl. ADAMIKNÉ JÁSZÓ 2017).

A Stilisztikai kisszótár újító és helyesbítő szándéka következetesen bontakozik ki és valósul meg alapos, világos meghatározásokkal és gazdag példatárral. A kötet révén elérhető az Előszóban Babits szavain keresztül is megfogalmazott cél: olyan stilisztikai műveltségre szert tenni, amely hozzásegít az élet egyik legszebb élvezeteinek egyikéhez, az irodalom értő olvasásához. Kérdés, hogy az iskolai oktatásban mikor látjuk viszont, viszontlátjuk-e egyáltalán ezeket a segítő szándékú megfontolásokat.

2. LADÁNYI MÁRIA – HRENEK ÉVA szerk., Alkalmazott nyelvészeti kisszótár. Az Alkalmazott Nyelvtudomány című folyóirat 2001-es indulásakor a szerkesztők körkérdest intéztek nyelvészekhez; a válaszokat Az alkalmazott nyelvészet fogalma és területei címmel közölte a lap első száma.

Az akkori 12 válaszadó közül érdemes kiemelni KONTRA MIKLÓST, több okból is. Egyrészt azért, mert lektori minőségben (DÉR CSILLA ILONÁVAL együtt) az Alkalmazott nyelvészeti kisszótár végleges formájához nagyban hozzájárult hasznos észrevételeivel és javaslataival (Előszó, 7). Másrészt mert akkori válaszában hivatkozik SZÉPE GYÖRGYNEK, a magyarországi alkalmazott nyelvészet egyik alapítójának meghatározására („maga az ’alkalmazott nyelvészet’ problémamegoldó kutatás”: NyIrK. 42. 1998: 23, idézi KONTRA 2001: 9), hangsúlyozva, hogy bármely tudományág ide tartozhat, „ha szükség van rá egy nyelvvel (is) kapcsolatos probléma megoldásához” (KONTRA 2001: 9).

A válaszadók igen változatosan közelítik meg a fogalmat és annak nehezen körülhatárolható területeit. GORDOS GÉZA úgy véli, az alkalmazott nyelvészet olyan kérdések, problémák, igények megoldását segíti, „amelyekben a nyelv, mint eszköz, akár írott formában, akár beszéd formában szerepet kap”, akár egyéni, akár társadalmi szinten merülnek fel (GORDOS 2001: 7).

Az Alkalmazott nyelvészeti kisszótár írói közössége és szerkesztői ez utóbbit tartoták szem előtt, amikor is csak azokra a tudományterületekre és kutatási témákra fókuszáltak az alkalmazott nyelvészetben belül, melyek „a nyelvhasználat kulturális, társadalmi, társas beágyazottságát helyezik előtérbe, és a nyelvet a társadalmi kérdésekkel való összefüggé-

seiben vizsgálják” (6). A szótárban így megjelenő központi témákat a szótárírói közösség tagjai a kutatási területük alapján osztották fel: BALLA NÓRA a szociolingvisztikai kutatások módszertanával és alapfogalmaival kapcsolatos szócikkekért felelt, CHO OKHWA ANNA a két- és többnyelvűség, HRENEK ÉVA a diskurzuselemzés és a pragmatika, KLIPPEL RITA a nyelvpolitika és nyelvtervezés, MÓZES DOROTTYA az interkulturális nyelvészet és az interakciós stilisztika, ZABOLAI MARGIT ESZTER pedig a gendernyelvészet és a nyelvi jogok „tematikus blokkjába sorolható szócikkeket készítette el” (7).

A kötetben ugyan történik utalás olyan területre, amely az adott problémát az egyes egyén szintjén ragadja meg (pl. az *egyéni kétnyelvűség* szócikkben a pszicholingvisztika, 33), de hasznos lett volna egy *alkalmazott nyelvészet* szócikkben teljesebb körű képet adni a fogalomról és a kiadványban nem vizsgált területeiről, megadva a további egyéni vizsgálódáshoz a fontosabb szakirodalmat. Az Alkalmazott nyelvészeti kiadvány Előszavát olvasva érintőlegesen képet kaphatunk arról, hogy még a szűkítés ellenére is – vagy éppen ezért – milyen sok szervezéssel, áldozattal és mégis mennyi örömmel járó munkafolyamat eredménye ez a szótár.

A megírás ötlete 2010-ben született meg, amikor LADÁNYI MÁRIA az ELTE BTK Alkalmazott Nyelvészeti Tanszékének vezetője lett. Irányításával 2015-re alakult ki az a szótárírói hallgatói közösség, amely összehangolt munkával kialakította a szótár végleges anyagát: a 266 önálló szócikket, további 97 – a keresést, szakirodalmi tájékozódást segítő – utaló szócikket, valamint egy 16 oldalas Magyar–angol glosszáriumot, amely a szótározott magyar nyelvű terminusok angol nyelvű megfelelőit tartalmazza. Ez utóbbi csak egyszerű betűrendben, listaszerűen sorolja fel a megnevezéseket, hiszen célja nem a két terminológiai rendszer közti kapcsolatok szisztematikus feltárása, hanem alapvetően a visszakereshetőség és az angol nyelvű szakirodalomban való könnyebb tájékozódás (13).

Az Előszó után található, A szótár jellemzői és használata című rész a glosszárium felépítése mellett a címszólista összeállításának módszeréről, az elméleti és szakirodalmi háttérrel (a felhasznált irodalom felsorolása 23 oldalt tesz ki a kötet legvégén!), a terminusok poliszém és szinonim voltából eredő megoldási módokról ír. Az alapos, körültekintő munka során időnként bevallottan szubjektív és önkényes döntéseket kellett meghozni, ugyanakkor a készítőik fontosnak tartották, hogy a szótári definíciókat meghatározó megközelítésmódoktól eltérő, de az egyetemi oktatási gyakorlatban széles körben megjelenő más elméleti kereteket és értelmezési lehetőségeket is bemutassanak, ezekre is történjen utalás (10). Ahogy az Előszóban is megfogalmazódik, igyekeztek nem lecsupaszított állításokat közölni, hanem – a műfaj adta keretek között – viszonylag árnyalt módon kifejteni az adott témát (7). Ez a kötet jelentős részében, még az olyan, kritika tárgyát képező fogalmak kapcsán is maradéktalanul érvényesül, mint például a *balansz kétnyelvűség* (20), a *deficithipotézis* (26) vagy a *heteronormativitás* (49).

A *nyelv művelés* szócikkben (117) azonban a „magyarországi hagyományos nyelv művelés” némileg egyoldalúan kerül bemutatásra, és ez a szakirodalmi hivatkozásban is megmutatkozik. LŐRINCZE LAJOS emberközpontú és GRÉTSY LÁSZLÓ nemzetközpontú nyelv művelés-fogalmát lehetett volna megemlíteni (l. pl. ADAMIKNÉ JÁSZÓ 2007: 66–68).

A 266 önálló szócikk felépítése nagyban segíti a felhasználót a gyors és hatékony tájékozódásban a kötetben belül, valamint a további szakirodalmat illetően egyaránt (12–13). A félkövérrel szedett címszó mellett találhatjuk az esetleges alakváltozatait, illetve a szinonim terminus(ok)at, melyek egyébiránt a 97 utaló szócikket adják. Ezen sor alatt szerepel a címszóként felvett terminus jelentésének meghatározása, poliszém fogalom esetén az egyes

jelentéseket arab számok jelölik (pl. az *irodalmi nyelv* [65] vagy a *szöveg* [143–144] esetében a 3-3 jelentést). Ezt követően egy vonal alatt a címszóhoz szorosabban hozzátartozó, más szótározott terminusok felsorolása olvasható, az adott címszó jelentésének árnyalása végett. Majd a szócikk megírásához felhasznált szakirodalmi tételekre történő hivatkozások zárják a szócikket. A hivatkozások feloldása a Felhasznált irodalomban található.

A szócikkekben szereplő fogalmakhoz, jelenségekhez egyértelműen köthető neveket (a terminus megalkotója, a jelenség első leírója) a kisszótár feltünteti (pl. JOHN AUSTIN és JOHN SEARLE – *illokúciós aktus* [55]; EINAR HAUGEN – *nyelvtervezés* [118]; WILLIAM LABOV – *önfigyelem-modell* [121]).

Az elméleti kifejtést, az adott kérdést, problémát sok jó példa teszi szemléletessé, kézzelfoghatóvá, bár vannak ismétlődések, illetve egyes esetekben a magyar kultúrából vett példák mellé lehetett volna összehasonlításul más kultúrák azonos helyzetekben megjelenő nyelvi megoldásait megemlíteni (pl. a *szerénység maximája*, 138), ahogy a *normatív udvariasság* szócikkében is történt (100–101). A *szexizmus* fogalmánál tárgyalt példamondat („Van ketchup, Vera?”, 139) magyarázata kérdéseket vethet fel, de éppen ebből fakadóan lehet hasznos például egy egyetemi szemináriumon „bevetni”. A *genderlektus* szócikkben (45) az egyedülálló fővárosi orvosnő és a vidéken élő, többgyermekes adminisztrátornő szembeállítása a kötet felfogásába nem illeszkedő, rosszul megfogalmazott példának tűnik (l. *sztereotípiá*, 146).

Összességében elmondható, hogy az Alkalmazott nyelvészeti kisszótárt legfőképpen a tudatosan kialakított „részleges teljesség” jellemzi, hiszen bár lemond az alkalmazott nyelvészet olyan fontos, akár társadalmi vonatkozású területeiről is, mint például az anyanyelv- és idegennyelv-oktatás vagy az alkalmazott retorika, a tárgyalt témák mindeképpen megfelelnek az előzetes célkitűzéseknek: a szótár a szerkesztők szándékainak megfelelően „hasznos tanítási segédanyag, megbízható kiindulási pont lesz mind az alap-, mind a mester-, mind a doktori képzésben mindazon tanárok és diákok számára, akik a szótárban megjelenő témában oktatnak, kutatnak vagy tanulnak” (7).

Hivatkozott irodalom

- ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA 2007. *A magyar nyelv könyve*. Trezor Kiadó, Budapest.
- ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA 2013. *Klasszikus magyar retorika*. Holnap Kiadó Kft., Budapest.
- ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA 2016. *Jókai és a retorika*. Trezor Kiadó, Budapest.
- ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA 2017. Humor, derű és bölcsesség az érvelésben Arany János epikája alapján. *Magyar Nyelvőr* 141: 426–465.
- Babits Mihály 1910. Irodalmi nevelés. <http://mek.oszk.hu/10900/10903/html/02.htm> (2019. 07. 11.)
- GENETTE, GERARD 1972. *Figures 3*. Éditions de Seuil, Paris.
- GORDOS GÉZA 2001. Az alkalmazott nyelvészet fogalma és területei. (Körkérdés.) *Alkalmazott Nyelvtudomány* 1: 7–8.
- KONTA MIKLÓS 2001. Az alkalmazott nyelvészet fogalma és területei. (Körkérdés.) *Alkalmazott Nyelvtudomány* 1: 8–9.
- PERELMAN, CHAÏM 2018. *A retorika birodalma*. Retorika és érvelés. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- ZLINSZKY ALADÁR 1914/2008. Stilisztika és verstan. In: SZATHMÁRI ISTVÁN, *A magyar stilisztika útja*. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest, 2008. 119–174.

HUJBER SZABOLCS
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Ágoston Mihály 90 éves*

Ágoston Mihályt köszöntöm 90. születésnapján, s máris bejelentem, nem leszek tárgyilagos. Ennek egyik oka, hogy nem vagyok nyelvész, és amikor munkásságát méltatom, a személyes élményeimre, az érzéseimre hagyatkozom. Ráadásul minden, amit nyelvészeti tevékenységéről mondhatnék, pusztá szakirodalmi hivatkozás lenne, még akkor is, ha én voltam a szerkesztője A magyar halmaznevek című impozáns doktori értekezésének (ÁGOSTON 1993). Szeretjük azt mondani, hogy a kisebbségi élethez nem társulnak olyan jelentések, mint kevesebb, nem teljes értékű, de ez gyakran nem így van. Elmondani sem lehet, milyen érzés, amikor valaki megír egy eredeti rendszerben elgondolt, alapos tudományos munkát, s a környezetében nem talál olyan társat, aki érdemben hozzá tudna szólni, akivel párbeszédhelyzetbe kerülhetne. Erre döbbsentem rá, amikor végigolvastam húszévi kutató- és gyűjtőmunkáját tartalmazó értekezését, amelyben egy új szófaj, a halmaznevek bevezetését kezdeményezi és indokolja. Olyan nyelvvezetettel írta meg, amely mindenki számára érthető; felépítése, gondolatmenetének logikája pedig makulátlanul következetes. Mi, nem nyelvészek azt tanulhatjuk meg belőle, hogy nyelv és gondolkodás mennyire szorosan és elválaszthatatlanul összefügg.

A logikai szigor és a pontosság jellemezte Ágoston Mihályt tanárként is, amikor Magyar mondattan című tárgyát, egykori tanítványaként állíthatom, az akadémiai leíró nyelvtannál jobb, átláthatóbb rendszerben tanította. Éppen azt nyújtotta nekünk, amire szükségünk volt: a biztonságot. Annak a tudatát, hogy a világban minden megnevezhető, mindennek rendje van, ha logikusan gondolkodunk és okosak vagyunk, minden kétely eloszlik körülöttünk. Ezenkívül kiválóan motiválta hallgatóit. Házi feladatként minden héten bonyolultabbnál bonyolultabb ágrajzok elkészítésére biztatott bennünket, s mi, hallgatói részt vettünk a játékokban: egyre összetettebb feladatokat adtunk a tanár úrnak, aki hétről hétre átnézte és javította a feladványainkat. Sohasem késett vele, sohasem történt meg, hogy nem hozta a javítást. Izgalmas rejtvényfejtéssé vált a mondattan, nekünk, diákjainak úgy tűnt, számára is kihívást jelentett. Ha nem vettem volna részt ebben a munkában, talán sohasem figyelek föl rá, hogyan építi fel a mondatait Krúdy Gyula vagy Déry Tibor, mert a legszebb bonyolult mondatokat ők írták a magyar irodalomban.

A helyesírássórákért pedig nem lehetünk eléggé hálásak Ágoston Mihálynak. Igaz, ezeken az órákon csillogtatta leginkább sajátos humorát, amelyet sokan iróniának véltek, és az is igaz, hogy sajátos osztályozási rendszere is itt nyilvánult meg leginkább. Gyakran írtunk tudásfelmérőket, és egy alkalommal így dicsérte meg egyik évfolyamtársamat: gratulálok, kolléga, sokat fejlődött, most már egyest érdemel. Mert nem elég, hogy egy egytől tízig terjedő skálán osztályozott bennünket, néha a negatív tartományokba is besorolta a dolgozatokat, hosszú út vezetett a mínusz kettőtől a bukó osztályzatig, az ötösig. Azért pe-

* Elhangzott 2018. október 24-én Újvidéken, az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Kara Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékének napján.

dig még hálásabbak lehettünk, mert tudósi munkáját beépítette az oktatási munkába is. Tevékenyen rész vett ugyanis A magyar helyesírás szabályai 11. kiadásának elkészítésében, és mi már a 11. kiadás újdonságait tanultuk, amikor még néhány évig hivatalosan a 10. volt érvényben. A 11. pedig jó sokáig kitartott, és kitart ma is, a 12. minimális változásokat hozott. A 11. kiadás megjelenése után pedig könyvet írt a magyar helyesírás rendszeréről Helyesírásunk hiteléért címmel (ÁGOSTON 1986), és majdhogynem terjedelmesebb listát tett közzé a szabályzatban található hibákról és esetlegességekről, mint maga a szabályzat volt. Hogy mennyire hatékonyan és jól tanította a helyesírást, azt az is bizonyítja, hogy régebben, kiadói szerkesztő koromban, ha megláttam egy kéziratot, azonnal tudtam, ki volt Ágoston-tanítvány. Mint egy szabadkőműves-páholy, úgy működik ma is azoknak a tábora, akik a kézírataik alapján egymásra ismernek.

Az alkalmazhatóság a másik kulcsszó, amelyet tanári és tudósi pályáján következetesen érvényesített. Évtizedeken keresztül írta cikkeit a médiában megjelenő vagy elhangzó fogalmazási nyegleségekről, a hírekben elhangzó tükrörfordításokról és egyéb nyelvi pontatlanságokról. És nem zavarta, hogy százszor kell ugyanazt elmondania, abban a hitben írta helyesbítéseit, magyarázatait, hogy előbb-utóbb megragad azoknak a tudatában, akik a művelt köznyelvet nap mint nap közvetítik, vagy közvetíteniük kellene.

Gyakran olyan humorral írt, amit csak kevesek tudnak értékelni, de akik megértik, azok máig megjegyzik, és nagyon nagyra tartják. A Kézikönyv a magyar médiamondatról című könyvéből idézem egyik példáját:

„*Szerelmes* üzletemberek?

Az összejövetelen [...] belgrádi, újvidéki, niši, zágrábi, rijekai, dubrovnikai, eszéki, ljubljanoi és maribori, valamint szkopjei és podgoricai üzletemberek adtak találkát szarajevói és mostari kollégáiknak.

Régóta kialakult köznyelvünkben a jelentésmegoszlás: szerelmespárok **találkát** adnak egymásnak, míg közéleti vagy akár magánéleti egyéb kérdések megbeszélésére szervezettek vagy egyes emberek **találkozóban** szoktak megállapodni (ez a megkülönböztetés a szavak hangulatában is alkalmasnak bizonyult).

Ma, sajnos, az sem egészen új, hogy állami, sőt diplomáciai, akár nemzetközi **találkozók** jelölésére is a bizalmas és kissé játékos stílusértékű **»találka«** szót találjuk a média nyelvében, de éppen ezért kell újólag is fölhívunk a figyelmet a szófunkció különbségére. A megtévesztő jelenség elhárítását nem teszi szükségtelessé, hogy már kezdjük megszokni a szóhangulat figyelmen kívül hagyását, mert anyanyelvi kommunikációnk szegényedését jelenti ez az elmosódás, és egyfajta egyhe köznyelvi nyegleséget, mely rendszerint magával hozza (és hozta is) a többi hasonló esetet. Például nemrég hallottam magyar politikus tévéinterjújában: **»kiszúrtak a választópolgárokkal«** – helyett: **félrevezették, elbolondították, megkárosították, megtévesztették, rászedték stb. a választópolgárokat»** (ÁGOSTON 2008: 126).

Olyan időkről beszélek, amikor a nyelvművelésnek még volt hitele, még nem tudtuk, hogy emberi méltóságunkat csorbítja, ha ránk szólnak, ne mondjunk már *keszá-t nejlonzacskó* helyett, szóval, amikor még azt hittük, ahogy például már Kosztolányi is hitte, hogy anyanyelvünket egy életen át tanulnunk kell. Abban a letűnt hőskorban úgy gondoltuk,

a művelt köznyelvet nem születésünkkel együtt kapjuk, hanem tanulnunk kell. Ezért szorgalmasan olvastuk ÁGOSTON MIHÁLY nyelv művelő írásait. Közben valahol reméltük, hogy tanulunk is valamit. Sose felejttem el viszont azt a pillanatot, amikor a Tanár úr a magyarországi rendszerváltás tájkán egy alkalommal a Kossuth rádió híradójában talált javítandó példát. Valami elemi boldogság járt át, hogy lám, senki sem tévedhetetlen, az addig tökéletesnek gondolt anyaországi nyelvhasználaton is találni repedéseket.

Amikor most, 90. születésnapján engem ért a megtiszteltetés, hogy köszönhetem, feltétlenül szeretném felidézni azt a polgári habitust is, amely teljes lényéből sugárzott. Szikár alakját, ahogyan kalapját megemelve köszön hallgatóinak, megelőlegezve a bizalmat kollégának és kolléganőnek nevezve bennünket. Szívesen mondanám, hogy tanárként olyan szeretnék lenni, mint ő. De ez lehetetlen. Aki ismeri, tudja, milyen egyedi jelenség. Így csak annyit tehetek, hogy a nyilvánosság előtt is elmondom: számomra ő volt és maradt a Tanár. Nagy T-vel. Isten éltesse 90. születésnapján!

Hivatkozott irodalom

ÁGOSTON MIHÁLY 1986. *Helyesírásunk hiteléért*. Forum Könyvkiadó, Újvidék.

ÁGOSTON MIHÁLY 1993. *A magyar halmaznevek*. Forum Könyvkiadó, Újvidék.

ÁGOSTON MIHÁLY 2008. *Kézikönyv a magyar médiamondatról*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

TOLDI ÉVA
Újvidéki Egyetem

Péter Mihály 90 éves*

Az Általános nyelvészeti szakosztály mai ülésén Péter Mihály professzor urat köszöntjük 90. születésnapja alkalmából.

Megtisztelő számomra, hogy én mondhatom a laudációt, hiszen Péter Mihály tanár úrral az ELTE-vel való kapcsolatam kezdetétől, több mint 46 éve ismerjük egymást. Ő mindig megmarad nekem tisztelt és szeretett tanáromnak, bár az 1980-as évek elejétől, amikor négy év középiskolai tanárság után visszakerültem a bölcsészkarra, egyben nagyra becsült kollégámmá is vált. Az 1996 és 2016 közötti időszakban, amikor a Magyar Nyelvtudományi Társaságban ő volt szakosztályunk elnöke, titkárként dolgoztam mellette. Úgy gondolom, hogy tandemünk ez alatt a húsz év alatt mindvégig nagyon jól működött: a tanár úr bölcsessége és ítélőképessége, valamint az én szervező tevékenységem jól egészítették ki egymást. Péter Mihály tanár úrtól vettem át tehát a stafétabotot, amikor 2017-ben ennek a szakosztálynak az elnöke lettem. Számomra az ő tevékenysége ebben a tekintetben is mintaként szolgál.

Hadd szóljak először néhány szót ünnepeltünk pályájáról!

Péter Mihály 1928. november 8-án született Budapesten. Egyetemi tanulmányait angol–orosz tanárszakos hallgatóként egyetemünk elődjén, a Pázmány Péter Tudományegyetem

*A Magyar Nyelvtudományi Társaság Általános nyelvészeti szakosztályának 2018. november 20-i ülésén elhangzott köszöntés rövidített változata.

men kezdte meg 1947-ben. Tanulmányait 1949-ben állami ösztöndíjasként a Leningrádi Állami Egyetem orosz nyelv és irodalom szakán folytatta, ahol 1954-ben szerzett kiegészítő diplomát. 1954 és 1956 között (már ismét Budapesten) az akkori Lenin Intézet tanársegédje lett, majd 1956 szeptembere óta egészen nyugdíjba vonulásáig (sőt professor emeritusként azon túl is) folyamatosan az ELTE BTK (mai nevén) Orosz Nyelvi és Irodalmi Tanszékének tanára volt, 1956-tól tanársegédként, 1959-től adjunktusként, 1967-től docensként, 1985-től pedig egyetemi tanárként. 1981-től több mint tíz éven át vezetője is volt az Orosz Tanszéknek, valamint hosszú éveken át szerkesztette a tanszék kiadványát, a *Studia Russica* című folyóiratot. Emellett 1978 és 1991 között a Szláv Filológiai Tanszékot is vezette, illetve 1972 és 1978 között a Bölcsészettudományi Kar dékánhelyettesi funkcióját is betöltötte.

Péter Mihály tudományos pályájának alakulását jelentős és nagy hatású publikációi mellett megszerzett tudományos fokozatai is jelzik; a fokozatszerzések során megvédett disszertációinak témái egyben megmutatják szerteágazó kutatási területeit is. 1959-ben lett egyetemi doktor *Az orosz kérdőmondat hanglejtéséről* című értekezésével, 1965-ben védte meg *Tvardovszkij poémáinak költői nyelve* című kandidátusi disszertációját, majd *A nyelvi érzelm kifejezés eszközei és módjai* című doktori értekezése alapján 1988-ban szerezte meg a nyelvtudományok doktora címet (utóbbi két értekezése 1970-ben, illetve 1991-ben monográfiaként is megjelent).

Péter Mihály pályája során kutatóként és tanárként is számos témával foglalkozott, a fonológiától a grammatikán és a versstanon át a különböző nyelvi funkciókig (vö. pl. ZOLTÁN et al. szerk. 1998: 7–13). Ezek közül nem egy alkalmas volt a nyelvészet és az irodalom problematikájának összekapcsolására. Ez nem véletlen, hiszen mint annyiónkat, őt is irodalmi érdeklődése vezette a nyelv és a nyelvészet felé. Ahogyan *A nyelvészetről* – egyes szám első személyben című gyűjteményben, valamint a *Magyar nyelvész pályaképek és önvallomások* sorozatának róla szóló 52. füzetében (BOLLA szerk. 1998) is említi: „A másik nagy ösztönzés a nyelv »felfedezésére« az irodalom oldaláról ért. A gimnáziumban a tudósnak is kiváló Komlós Aladár volt magyartanárom, ő oltott be a Nyugat nagy lírikusai iránti rajongással” (PÉTER 1991: 206).

Péter Mihály emberi és kutatói egyéniségét jól jellemzik azok a tulajdonságok, amelyeket ő maga foglalt össze *A nyelvészetről* – egyes szám első személyben című gyűjteményben megjelent írásában: a tények tisztelete, a törvényszerűségek keresése, a kritikai érzék, a más elméleti meggondolásokat alapul vevő pályatársakkal szembeni tolerancia, a tudományos megismerés folyamatként, illetve az emberi nyelv antropológiai jelenségként történő felfogása (vö. PÉTER 1991: 206).

Saját meggyőződésének és talán az általa sokat tanulmányozott prágai iskola funkcionális szemléletének is köszönhető, hogy Péter Mihálynak megvolt az érzékenysége arra, hogy korán felfigyeljen a formális nyelvészet ellenében kibontakozó alternatív törekvésekre. Közben elismerte a generatív és posztgeneratív irányzatok szerepét abban, hogy „a nyelvi közlés, ez a kizárólagosan emberi tevékenység” kutatása „az ember és a gép közötti nyelvi kommunikáció lehetőségével egészüljön ki”, már 1991-ben is fontos meglátása volt, hogy „a »számítógép mint szimulált ember« és az »ember mint számítógép« problémájának feltárása annak tisztázását is igényli, hogy melyek a természetes emberi nyelv szerkezetének és működésének azon oldalai, amelyek ellenállnak a formalizálásnak, a matematikai és/vagy logikai módszerekkel történő megközelítésnek. Nem véletlen, hogy éppen az utóbbi évtizedekben, a generatív és posztgeneratív irányzatokkal párhuzamosan alakultak

ki, illetve indultak erőteljes fejlődésnek olyan ágazatok, mint a pszicholingvisztika, szociolingvisztika, nyelvészeti pragmatika, beszédaktus-elmélet, kognitív nyelvészet, hogy egyre erősödik az a törekvés, amely a nyelv természetes használatát a szövegösszefüggés, a háttér-ismeretek, a különféle nem verbális kódok és eszközök szerves hatásának figyelembe vételével kívánja vizsgálni” (PÉTER 1991: 210–211).

Ünnepeltünk jellemzését Havas Ferencnek a nyolcvanéves Péter Mihályt köszöntő írásából vett idézettel egészítem ki: „Sokan vagyunk nyelvészek, sokan irodalmárok. De nevezhetjük-e magunkat filológusnak? Péter Mihály egyértelműen az. Nem egyszerűen arról van szó – bár mi sem szembetűnőbb –, hogy tudományos munkásságának íve átfogja az orosz történeti és leíró nyelvészet, az általános nyelvtudomány, a fonetika, a lexikológia, a stilisztika, a fordítástudomány, a poétika és egy sor más diszciplína témakörét, hanem arról, hogy nála ezek a szempontok szinte mindig együtt, egyidőben vannak jelen. Ami egy-egy tanulmányában kiemelt téma, valóban mindig valamiből van kiemelve: egy általános filológiai műveltségéből, igényszintjéből és intellektuális érdekből táplálkozik” (HAVAS 2009).

Péter Mihály széles, de egymáshoz szervesen kapcsolódó témákat átfogó érdeklődése mellett feltétlenül ki kell térnünk arra a frissességre és rugalmasságra, ami a legutóbbi időkhöz jellemzi őt. Ez nemcsak azt jelenti, hogy szaknyelvészeti munkáiban az általános nyelvészeti, a szlavisztikai vagy a magyar nyelvészeti szakirodalom fontos alpmunkái mellett mindig ott vannak a legfrissebb eredmények is, mégpedig nemcsak a nyelvészet és az irodalom, hanem több más, rokon tudomány területéről is (a filozófiától az esztétikán át az etológiáig), hanem azt is, hogy az idők folyamán mindig képes volt új témákat beemlíteni az elemzés körébe, legyen szó akár Varró Dániel verseiről (lásd PÉTER 2008a), akár a nyelvben megvalósuló álcázásról és ámításról (lásd PÉTER 2012).

Számomra lenyűgöző Péter Mihálynak az a képessége is, ahogyan széles tudásanyaga alapján részletekben gazdag, de jól áttekinthető képet tud felvázolni egy-egy jelenségről, kibontva ebből az átfogó képből azokat a mozzanatokat, amelyekre azután a saját elképzeléseit építi rá (lásd például PÉTER 2008b). Ez a képesség nemcsak a kutatónak, hanem a tanárnak is lényeges vonása. Ebből önként adódik, hogy Péter Mihályról mint nemzedékek tanáráról is szóljak, elsősorban természetesen a magam személyes benyomásai alapján.

Ahogy már korábban is utaltam rá, Péter Mihály tanár úr a kezdetektől máig végigkísérte egyetemi pályafutásomat. 1972-ben ott ült abban a felvételi bizottságban, amelynek döntése alapján annak az évnak az őszén én is megkezdhettem a tanulmányaimat az ELTE BTK-n egy magyar–orosz szakos csoportban, amelynek orosz szakon ő először az ősláv, majd az óorosz történeti nyelvészeti szemináriumát vezette, nagyon igényesen. Tisztelt és rajongásig szeretett tanárunkként emlékszem rá, akinek az óráira szegyen volt nem készülni. Még irodalmi érdeklődésű csoporttársaim is úgy vélték, hogy Péter Mihállyal egyszerűen nem tehetjük meg azt, hogy nem végezzük el a kijelölt feladatokat, és készületlenül jelenünk meg az óráján. A tanár úr máig emlékszik ennek az általa kiválóan tartott csoportnak a teljesítményére, és emlegeti a tagjait, de úgy hiszem, talán sohasem gondolt arra, hogy a csoport kiválóságát ezeken az órákon kifejeztem az ő kiválósága, igényessége és az iránta érzett tiszteletünk és szeretetünk váltotta ki.

Az egyetem elvégzése után pár évvel hasonló érzéseket éltem meg akkor is, amikor négyévi szakközépiskolai tanítás után bekerültem az Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszékre, a Zsilka János által vezetett Nyelvi mozgásformák dialektikája nevű kutatócsoportba. Ennek kapcsán el kellett végeznem az általános és alkalmazott nyelvészet

szakot, programjában többek között a fonológiával, amely akkoriban két félévre kiterjedő tárgy volt, előadással és szemináriummal – ezt a tárgyat Péter Mihály tanár úr tartotta. Emlékszem arra a szorongásra, amit akkoriban éreztem, hogy csak nehogy csalódást okozzak Péter Mihály tanár úrnak. (És persze emlékszem az akarásra és a bizonyítási vágyra is, ami fokozott tanulásra serkentett.)

Amikor Péter Mihályról mint tanárról beszélünk, nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy nemcsak tanítványai egyetemi útjának vagy tudományos pályájának elindulásában volt szerepe. Az évek folyamán a továbbiakban is mindig figyelemmel kísérte és segítette volt tanítványai, fiatalabb kollégái szakmai előrehaladását, köztük az enyémet is. Hasonló volt a viszonya többi pályatársával is. NYOMÁRKAY ISTVÁN írja a hetvenéves Péter Mihályt köszöntő soraiban: „Közel tucatnyi közleménye jelent meg magyar kutatók tiszteletére szerkesztett emlékkönyvekben. Ezek a mintaszerűen kidolgozott, mindig eredetien szellemes megnyilatkozások is mutatják, hogy szerzőjük nemcsak figyelte kortársai munkáját, de figyelmes is volt irántuk” (NYOMÁRKAY 1999: 124).

Nagy örömmel tölt el, hogy a Péter Mihály tanár úr 90. születésnapja alkalmából elhangzó ünnepi köszöntés soraiba én is belefoglalhatom a magam és kortársaim, valamint fiatalabb pályatársaim nevében megfogalmazott köszönet szavait is. Köszönjük, hogy mellettünk, velünk volt, és példájával sarkallt bennünket a továbblépésre kutatóként és tanárként is!

Péter Mihály tudományos munkái és oktatást segítő publikációi mindmáig fontos kiindulási pontokat jelentenek a szlavisztikai, valamint a magyar és az általános nyelvészeti kutatásban és oktatásban is – a fonetikában, a fonológiában, a grammatikában és a stilisztikában egyaránt. A sok jelentős publikáció közül ezúttal csak két munkáját kiemelve: alapműnek számít például A nyelvi érzelm kifejezés eszközei és módjai című 1991-es monográfiája vagy az orosz nyelv történeti grammatikájáról írott 1969-es, többször is újra megjelentetett tankönyve, amelyből orosz szakosok nemzedékei tanultak. Péter Mihály tudományos eredményeit magam is hasznosítom nemcsak a kutatásban, hanem az oktatásban is: Nyelvelméletek című mesterszakos kurzusom olvasmányjegyzékében a kötelező olvasmányok között ma is szerepel a prágai funkcionális iskola szinkronia- és diakronia-felfogásáról szóló tanulmánya (vö. PÉTER 2006).

10 évvel ezelőtt, 2008. november 28-án az Orosz Nyelvért és Kultúráért Alapítvány Péter Mihály professor emeritust a ruszisztika területén végzett sok évtizedes, kimagasló színvonalú tudományos és egyetemi oktatói munkájáért Ruszista Életműdíjjal tüntette ki. 2008-ban azonban az életmű korántsem zárult le. Péter Mihály tanár úr az elmúlt évtizedben is folyamatosan dolgozott és publikált, olyan régi és új témákat elővéve, amelyeknek a kidolgozására korábban nem jutott ideje (pl. PÉTER 2012 vagy PÉTER 2016).

A tanár úr talán megbocsátja nekem, hogy nyugdíjas éveim kapcsán most egy két évvel ezelőtti, nekem írt leveléből idézek: „Ami pedig a nyugdíjazást illeti, az nemcsak egy korszak lezárása, hanem új életszakaszt is jelent, új tervekkel és új örömeikkel is. Szerénytelenül a magam példájára hivatkozom: 18 éve vagyok nyugdíjban, de még egy fél napot sem unatkoztam. Nagy segítséget jelent feleségem, Ili, aki szelíden hátba verdes, ha éppen elszontyolodom. Az is fontos, hogy lányaimat, unokáimat valamiképpen támogathatom [...] Az is erőt ad, ha az ő sorsuk alakulását figyelhetem.”

Kívánok Péter Mihály tanár úrnak a következő évekre is jó egészséget, számos, a családjá körében megélt örömteli pillanatot, valamint töretlen munkakedvet a saját érdek-

lődése szerinti és a saját örömére végzett kutatómunkában – akár ismét bátran felvállalt új témákban is!

Hivatkozott irodalom

- BOLLA KÁLMÁN szerk., 1998. *Péter Mihály*. Magyar nyelvész pályaképek és önvallomások 52. ELTE Fonetikai Tanszék, Budapest, 1998.
- HAVAS FERENC 2009. Péter Mihály 80 éves. *Magyar Nyelv* 105: 122–126.
- NYOMÁRKAY ISTVÁN 1999. Péter Mihály hetvenéves. *Magyar Nyelv* 95: 123–124.
- PÉTER MIHÁLY 1991. „Nihil linguistici a me alienum putat”. In: SZ. BAKRÓ-NAGY MARIANNE – KONTRA MIKLÓS szerk., *A nyelvészetről – egyes szám első személyben*. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest.
- PÉTER MIHÁLY 2006. Szinkrónia és diakrónia a prágai iskola felfogásában. *Magyar Nyelv* 102: 400–407.
- PÉTER MIHÁLY 2008a. Airwave leheletű Szulamit. *Mozgó Világ* (internetes változat) 34/9. http://epa.oszk.hu/01300/01326/00103/MV_2008_09_06.htm (2018. 11. 10.)
- PÉTER MIHÁLY 2008b. A magyar aspektusról – más aspektusból. *Magyar Nyelv* 104: 1–11.
- PÉTER MIHÁLY 2012. *A leplező nyelv. Alcázás és ámitás a nyelv használatában*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- PÉTER MIHÁLY 2016. *Orosz verseim: Egy tervezett költészeti szeminárium anyagai*. Szerk. HETÉNYI ZSUSZA. ELTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, Budapest.
- ZOLTÁN ANDRÁS et al. szerk. 1998. *Nyelv, stílus, irodalom. Köszöntő könyv Péter Mihály 70. születésnapjára*. Argumentum Kiadó, Budapest.

LADÁNYI MÁRIA

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Fekete Péter 90 éves*

Fekete Péter nyugalmazott főiskolai tanár, a Magyar Nyelvészeti Tanszék egykori vezetője 2018-ban töltötte be 90. születésnapját. Éppen tíz éve annak, hogy hasonló ünnepi alkalomból gyűltünk össze a Líceum épületében. Mintha tegnap lett volna! Akkor is, most is nekem adatott az a megtisztelő feladat, hogy áttekintsem a gazdag életpálya főbb állomásait. Ennek előtte azonban elmondhatom: egy évtized alatt nagyon sokat változtunk mi magunk is, nem csupán az intézmény, amely időközben főiskolából egyetemmé lépett elő, de a Tanár úr nem sokat változott.

Tisztelt Tanár Úr! Kedves Kollégák!

Fekete Péter egész életpályája a tanárképzéshez kapcsolódik. Közvetlenül a háború után a Debreceni Református Tanítóképző Intézetben kezdte meg tanulmányait, majd a cívis városból Egerbe költöző Pedagógiai Főiskola magyar-történelem szakán folytatta. Ekkor figyelt föl rá Papp István, a Magyar Nyelvészeti Tanszék első vezetője, aki munkatársául választotta: először gyakornok, majd tanársegédként kezdett dolgozni. Néhány év

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság Heves megyei csoportjának 2018. november 29-ei ülésén Egerben.

múlva a kényszerű főiskolai létszámcsökkentés folytán ugyan egy időre általános iskolai tanár, majd igazgató, de kapcsolata intézményünkkel akkor sem szakadt meg. 1963-tól ismét főállású oktatónk, 1993-as nyugdíjazásáig, utána pedig 15 éven keresztül óraadó.

Oktatói munkássága mellett ki kell emelnünk azt a fáradhatatlan és eredményes tevékenységét, amelyet másfél évtizedes tanszékvezetői működése során fejtett ki. Főiskolánk szempontjából is meghatározó sikereket ért el azzal, hogy a tanszék egészét és az egyes oktatókat bevonta az országos szakmai vérkeringésbe. Ösztönözte a tudományos munkában való előlépést, szorgalmazta a kandidátusi fokozatok megszerzését, önzetlenül és jó szívvel elősegítette minden kollégája előmenetelét szakmailag és emberileg egyaránt. Ennek eredményeképpen tanszékünk minősítettsége intézményi szinten kiemelkedő volt. A Magyar Nyelvtudományi Társaság az ő vezetése idején bízta meg a tanszéket az országos anyanyelvoktatási napok megrendezésével, melyek közül az első kettőnek fő szervezője. A nyelvészek és a pedagógusok olyan négynapos szakmai fóruma volt ez, amely 150–200 – esetenként még több – kollégát mozgatót meg. Tanszéki kezdeményezésre 1987-ben indult útjára Egerben a felsőoktatási intézmények országos – később Kárpát-medenceivé bővült – helyesírási versenye, a hozzá kapcsolódó szakmai tanácskozással; ennek elindításában, a 2008-ig állandó minisztériumi támogatás elnyerésében szintén meghatározó szerepe volt.

Közreműködésével a tanszék jó kapcsolatot alakított ki a magyarországi egyetemek és főiskolák társtanszékeivel, a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetével. Jeles személyiségeket, kiváló professzorokat nyert meg ügyünknek, akik óraadóként segítettek tanszékünket. Áldozatos munkájának eredménye nem is maradt el. Csakhamar országos ismertségre és elismertségre tett szert a tanszék. Mindezek a lépések megalapozták és előkészítették azt a hosszú folyamatot, melynek csúcspontja hagyományos, ötéves egyetemi képzésünk 2003-as akkreditációja lett – köszönhetően minden egyes tanszéki munkatársunk és későbbi tanszékvezetőink ugyancsak elkötelezett munkájának. Fekete Péter az 1990-es években a Miskolci Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének vendégoktatójaként a nyelvjárási kutatómunkában is részt vett. Ennek eredménye a BÍRÓ FERENC és KORNÝÁNÉ SZOBOSZLAY ÁGNES társszerzőségével készített Felsőnyárád nyelvjárása a 20. század végén című kötet (BÍRÓ – FEKETE – KORNÝÁNÉ SZOBOSZLAY 2011). Számunkra és a Tanár úr számára azóta is emlékezetes, hogy ennek nagy sikerű felsőnyárádi bemutatóján a Magyar Nyelvtudományi Társaság vezetői közül többen is részt vettek.

Tudományos és kutatói munkásságának fő területe a dialektológia, a névtan és a szociolingvisztika. Számára mindezek nem pusztá tantárgyak voltak. Oktatómunkájában tanítványai megérezhették a szakma, a tudomány iránti elkötelezettséget, a szülőföld szeretetét, és sokakat magával ragadtak ezek a stúdiumok. Ennek gyümölcseként rengeteg kiváló szakdolgozat született, valamint számos olyan tudományos diákköri munka, amely az országos döntőn is rangos elismerésben részesült, tovább öregbítve a konzulens szakmai hírnevét. Örömmel tölti el, hogy tanítványai közül többen tovább viszik mindazt, amit neki köszönhetnek.

Publikációi közül kiemelendő a Heves megye földrajzi neveit feldolgozó adattára, valamint Eger és Felnémet külterületi és belterületi neveit – társszerzőként – feldolgozó munkája. Tanulmányai többek között a Magyar Nyelv, a Magyar Nyelvőr, a Magyar Nyelvjárások, a Hevesi Szemle lapjain, gyűjteményes kötetekben, valamint főiskolánk tudományos közleményeiben láttak napvilágot. Az 1980-as években irányította az anyanyelvi nevelés korszerűsítéséért folyó kutatás tanszéki munkálatait, amelyekből szintén jelentős közlemé-

nyek születtek, a legfontosabb a Tankönyvkiadó gondozásában (SZENDE szerk. 1986). Társ-szerkesztője volt az MNyTK. két kötetének, valamint több főiskolai évkönyvnek.

Aktívan részt vett a tudományos közéletben: tagja volt az MTA Magyar Nyelvi Munkabizottságának, a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaságnak, valamint elnökhelyettese a Miskolci Akadémiai Bizottság nyelvtudományi munkabizottságának. Helyi megbízatásai: több cikluson keresztül a városi közművelődési bizottság, valamint a magatartás- és beszédkulturával foglalkozó munkabizottság elnöke, a megyei művelődéspolitikai munkabizottság tagja. Megszervezte a Magyar Nyelvtudományi Társaság Heves megyei tagozatát, amelynek hosszú időn keresztül vezetője volt. Széles körű oktatás- és tudományszervező tevékenységének elismeréseként 1991-ben megkapta a legmagasabb intézményi kitüntetést, a Pro Academia Paedagogica Agriensi díjat.

Élénken foglalkoztatta az anyanyelvi nevelés ügye. Meggyőződése szerint az egész iskolai tananyagban jobban előtérbe kell állítani a tájnyelvet. Ennek alátámasztására Kazinczy gondolatait idézte: „A nyelv annál tökéletesebb, minél több mértékével bír a sokszínűségnek...” Ezek a szavak az 1990-es országos anyanyelvoktatási napok elnöki bevezetőjében hangzottak el. A közel három évtizeddel ezelőtt vázolt helyzetkép ma is időszerű: „A nevelés egysége, a személyiség harmonikus fejlesztése olyan elérendő pedagógiai feladat, melyet elvégezni nem lehet a társadalmi mozgástól elszakítva. Nem lehet a gyermekeket türelemre nevelni egy türelmetlen társadalomban, nem lehet tiszteletr nevelni olyan társadalmi közegben, ahol az emberek nem értékesek egymás számára, nem lehet az igazi értékek befogadására nevelni ott, ahol az értékrend megbomlott, nem lehet az emberi érzelmek árnyalt kifejezésére nevelni olyankor, amikor szégyellni, titkolni kell az emberben meglévő vagy óhajtott érzelmeket. – De az óhajlás sem élne, ha nem lettek volna, nem volnának emberek, pedagógusok, akik tudatában voltak feladatuknak, akik ezt mindig szem előtt tartották” (FEKETE – V. RAISZ szerk. 1990: 41).

S hogy Fekete Péter tanár úr ezt mennyire fontosnak tartotta, arról gyakorta megbizonyosodhattunk beszélgetéseinkben, amikor hasonló aggódó szavakkal fejtette ki véleményét közelmúltunk, napjaink oktatásügyéről. Az iskola és a kiváló tanáregyeníiségek meghatározó voltát az ő példáján is látjuk. Mindig nagy megbecsüléssel és hálával emlékezett egykori professzorára, Papp Istvánra, akit tanszéki előadótermünk névadóján emberként, tudósként és tanárként mutatott be (FEKETE 1994).

Nyugdíjazása után még másfél évtizeden keresztül aktívan részt vett tanszékünk munkájában: mind a nappali, mind a levelező tagozaton oktatta legkedvesebb tárgyait, a dialektológiát és a névtant. Ekkortájt jelent meg tanulmánya az egri hóstyák nyelvhasználatáról egy igényes kivitelű és hiánypótló helyi kötetben. Itt a hóstyai nyelvjárás rendszerező bemutatása után ismét arra figyelmeztet, hogy „a nyelvi normára való ösztönzés nem merevedhet sablonokba, száraz, egysíkú kommunikációba. Az egyéni színezetet nem megsemmisíteni kell, hanem gazdagítani” (GUSZMANNÉ NAGY – MISKOLCZI – PETERCSÁK szerk. 2007: 138).

Nagy lelkesedéssel látott hozzá régen kitűzött célja megvalósításának: korábbi gyűjtéseinek rendszerezésével önálló kötetbe szerkesztette szűkebb pátriája nyelvi kincseit. Ez az értékmentő munka a Bölcsészettudományi Kar tudományos sorozatában jelent meg Szülőföldem, Tizaszólós a nevekben, földrajzi neveinek tükrében címmel (FEKETE 2007).

A tanszék 80. születésnapja tiszteletére Tájnyelvi ízek, helynévi kincsek a Tizától a Bükkig címmel válogatást jelentetett meg korábbi írásaiból (FEKETE 2008). Mindenek-

előtt szülőföldjét, Tiszaszőlőst idéztük fel több írásával, majd második otthonát, Egert és környékét. Köszöntésén megjelentek a Magyar Nyelvtudományi Társaság vezetői, az ELTE, a Debreceni Egyetem és a Miskolci Egyetem társtanszékeinek képviselői. Intézményünk akkori vezetői – akik jelenlétükkel mostani ünnepségünket is megtisztelik – az Eszterházy Károly-emlékérem arany fokozata kitüntetésben részesítették.

Azóta a Líceum épületében nem találkozhattunk vele, nagyobb útra, emeletjárásra nem vállalkozik. De a városban naponta láthatjuk, gépkocsija segítségével eléri a számára szükséges helyeket. Szellemi frissessége mellett elismerésre méltó, hogy továbbra is vezet a sokak által jól ismert autóját. Örömről szolgál, hogy 90. születésnapja alkalmából Tanár urat a Líceum épületében köszönhetjük a Magyar Nyelvtudományi Társaság Heves megyei csoportjának A névtantól a dialektológiáig című ülésén. Kedves Péter, az Isten éltesse sokáig!

Hivatkozott irodalom

- BÍRÓ FERENC – FEKETE PÉTER – KORNYÁNÉ SZOBOSZLAY ÁGNES 2011. *Felsőnyárád nyelvjárása a 20. század végén*. Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai 2. Líceum Kiadó, Eger.
- FEKETE PÉTER 1994. Papp István az ember, a tudós és a tanár. In: H. VARGA GYULA szerk., *Tanulmányok a magyar nyelvről*. Az Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 22. Eszterházy Károly Főiskola, Eger. 115–120.
- FEKETE PÉTER 2007. *Szülőföldem, Tiszaszőlős a nevekben, földrajzi neveinek tükrében*. Pandora Könyvek 22. Líceum Kiadó, Eger.
- FEKETE PÉTER 2008. *Tájnyelvi ízek, helynévi kincsek a Tiszától a Bükkig*. Szerk. BÍRÓ FERENC – KALCSÓ GYULA. Eszterházy Károly Főiskola, Eger, 2008.
- FEKETE PÉTER – V. RAISZ RÓZSA szerk. 1990. *Az anyanyelv értékrendje és az iskola*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 189. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- GUSZMÁNÉ NAGY ÁGNES – MISKOLCZI LÁSZLÓ – PETERCSÁK TIVADAR szerk. 2007. *Az egri hóstyák*. Eger Megyei Jogú Város Polgármesteri Hivatala, Eger.
- SZENDE ALADÁR szerk. 1986. *Program az anyanyelvi nevelés továbbfejlesztéséért*. Tankönyvkiadó, Budapest.

ZIMÁNYI ÁRPÁD
Eszterházy Károly Egyetem

Janurik Tamás 80 éves*

Talán nem túlzás azt állítani, hogy Janurik Tamás a magyarországi finnugrista közösség egyik legsokoldalúbb egyénisége. Köszönheti ezt egyrészt sorsának és alkalmazkodó képességének, másrészt igen széleskörű érdeklődésének. A kollégák többségének egyenesen vezetett a pályája az általános iskolából a gimnáziumon át valamelyik egyetem bölcsészkarára. E diákok közül a szerencsésebbek a diplomaszerezés után rögtön egyetemi

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2018. november 13-i felolvasó ülésén.

oktatóvá vagy kutatóvá léptek elő, mások néhány évnyi középiskolai tanári munka után kerültek vissza az egyetemre. Janurik Tamásnak viszont már az érettségiért is meg kellett küzdenie. Szarvason végezte az általános iskolát, de gimnáziumba már nem mehetett – így bosszult meg egy távolabbi rokon egy olyan vélt sérelmet, amelyet Tamás szülei el sem követhettek. 1952-t írtunk, abban az időben ez könnyen megtörténhetett. Így Tamás előbb marós ipari tanuló és szakmunkás lett, majd később szobafestő és mázoló szakmunkás bizonyítványt is szerzett. Munka mellett, a dolgozók gimnáziuma levelező tagozatán végezte el a középiskolát – a második osztály tárgyaiból a nyár végén ugróvizsgát téve, három év alatt. Önszorgalomból, autodidakta módon megtanult franciául, és 27 évesen, 1965-ben felvételt nyert a szegedi József Attila Tudományegyetem magyar–francia szakára. Később harmadik szakként felvette a finnugor szakot is. Első, magyar-francia szakos tanári diplomáját 1970-ben, a finnugor nyelvész másodikat 1971-ben szerezte. Ekkor már két éve a szegedi bölcsészkar dékáni hivatalát vezette. Innen került át Hajdú Péter kezdeményezésére a finnugor tanszékre, tanársegédi beosztásba, amelyből hamarosan adjunktussá lépett elő. Közben a tanulást sem hagyta abba: 1974-ben számítógép-programozói képesítést is szerzett. Ennek a tudásának később nagy hasznát látta.

Szegedi egyetemi oktatói pályája mintegy másfél évtizedet tett ki. Tamás közben három évet Párizsban töltött magyar lektorként a Sorbonne III egyetemen. Az 1980-as évek második felében Székesfehérvárra költözvén informatikai tudását hasznosította: több vállalatnak, intézménynek volt szoftverfejlesztője, de főként kiadványszerkesztéssel foglalkozott. Az 1990-es évek első felében újból egyetemi oktatóként dolgozott, a pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem és az ELTE Finnugor Tanszéke foglalkoztatta fél-fél állásban. 1996-ban találta meg őt a Kecskeméti Tanítóképző Főiskola, ahol nyugdíjazásáig, 2007-ig dolgozott különböző beosztásokban, főiskolai docensként, főiskolai tanárként, tanszékvezetőként, főigazgatóként, majd 2000-től az integrált Kecskeméti Főiskola tanítóképző karának kari főigazgatójaként. Ez az intézmény 2017-től a Neumann János Egyetem Pedagógusképző Karaként működik, ennek professor emeritusaként köszönhetjük most Janurik Tamást.

Tanulmányai idején a Hajdú Péter vezette szegedi finnugor tanszék fő profilja a szamojéd nyelvek kutatása volt. Tamás is elsősorban szamojédológusnak tartja magát, bár pályája során sokfelé elkalandozott. A kalandozás oka lehetett kényszerűség, munkaköri kötelesség, de gyakran saját érdeklődése, mindenre nyitott szelleme vezette új utakra.

Az 1970-es évek elején, amikor én finnugor szakos hallgató voltam Szegeden, Tamás nekünk észt nyelvet tanított, és közben a doktori értekezését írta, amelyhez – ez akkor nagy szó volt – számítógépet is használt. A számítógép akkoriban egy fél szobát elfoglaló masina volt, és a használatához külön kellett „gépídot” foglalni. De érdemes volt használni, mert a CVC típusú magyar szóanyagot könnyen kidobta a gép, és alkalmas volt egyéb szövegstatisztikai vizsgálatok elvégzésére is – ez volt Tamás egyetemi doktori értekezésének a témája. A szamojéd nyelvek mellett pedig az észt mindvégig izgatta – bonyolult, nehezen leírható tótana, fonológiája és morfológiája miatt. S ahogy az egy jó finnugristával mindig megesisik: az irodalom is megihlette. Tamás is számos versfordítással ajándékozta meg az észt irodalom iránt érdeklődőket.

A szamojéd nyelvek közül Tamás munkásságában kitüntetett helye van a szölkupnak. Sokat foglalkozott ennek hang- és alaktanával, különös tekintettel az igealképző rendszerére. Régóta készíti a részben már kihalt déli szamojéd nyelvek (kamassz, kojbal, matori, szölkup) átfogó leírásait. Tervei szerint ezekben az összes létező forrást feldolgozza, és így megírja

az egyes nyelvek nyelvtanát és összeállítja az egységes szójegyzékeket. Ezek a kutatások és forráskiadások már részben meg is jelentek. Janurik Tamás ugyanis kinevezte székesfehérvári otthonát Budenz Alkotóháznak, ahol napi 12 órában alkot, és folyamatosan jelenteti meg munkájának gyümölcsét. Több sorozatot is útjára bocsátott. A Finnugor Tudástár 24, hasonlóképpen a Szamojéd Tudástár is 24 füzetet számlál, az Uráli Tudástár 2, a Módszertani Tudástár szintén 2 kötetből áll. Van egy Kiskönyvek nevű sorozata is, amelynek kilenc része van. Ebben elsősorban a lovári és a kurd nyelvvel kapcsolatos anyagok vannak. Publikációinak listája megtalálható a Magyar Tudományos Művek Tára adatbázisban (<https://m2.mtmt.hu/gui2/?type=authors&mode=browse&sel=10008246&paging=1;20>).

Tamás ugyanis az a finnugrista, akit igen érdekelnek a nem finnugor nyelvek is. A lovárral a kecskeméti főiskolán találkozott: ott szembesült azzal, hogy a tanítóképzésben milyen nagy szükség van romológiai tudásra, konkrétan cigány nyelvi ismeretekre. Ezért nyelvtant írt, lovári–hindi összehasonlító szótárt és kétnyelvű olvasókönyvet szerkesztett, 500 kérdés és felelet formájában foglalta össze a legfontosabb nyelvtani ismereteket, de műfordítással is jelentkezett. De nem magyarra, hanem lovárra fordított egy eredetileg magyarul megszületett, bábjátéknak készült verses cigány legendát.

A saját állam nélküli cigányoktól jutott el egy másik állam nélküli indoeurópai néphez, a kurdokhoz. Önmaga kipróbálására kezdett el kurdul tanulni, ami négy hónap alatt sikerült is neki, és megszülettek a kurd kiskönyvek Isten elfeledett népe összefoglaló címmel: nyelvtan és magyar–kurd, kurd–magyar szótár.

A gyűjtő és rendszerező szemlélet meg az informatikai tudás vezetett talán el a különféle szótárak szerkesztéséhez. Ezek közül a legfontosabb a 2009-ben az Akadémiai Kiadónál megjelent Magyar képzőszótár. Elkészült a kézírata egy kétkötetes nagy műnek, amely az összes magyar morfémát tartalmazza. A címe Magyar gyökszótár: köznyelvi szókincsünk szóelemtára. A mű a Tinta Kiadónál várja a finanszírozási lehetőséget.

Aki regisztrál az academia.edu oldalra, az láthatja, hogy milyen aktívan használja Tamás a tudományos információátadásnak ezt a hatékony eszközét. Szinte minden héten feltölti egy-egy írását, és olyanokat is elér vele, akik nem feltétlenül olvasnának finnugor szakirodalmat. Olvasóinak száma az ezret is meghaladja, különösen, amikor a széles közönséget érdeklő írással áll elő. Ez történt legutóbb, amikor a korai ősmagyar nyelv hang- és alaktanát tárgyalta két részletben. Az ezzel kapcsolatos állásfoglalásában van egy mondat, amellyel mindnyájan egyetérthetünk: „A valódi tudomány úgy halad előre, ha egyes nagy álmódosók merész, újszerű gondolatokat vetnek fel, majd mások ezeket aprólékos, gondos munkával megcáfolják vagy éppen utólag igazolják, mindenképpen új, magasabb szintre emelve az adott tudományterület állapotát”.

Van egy internetes felület, melyen a diákok értékelhetik tanáraikat. A kecskeméti főiskola egyik diákja, a Nyelvészeti ismeretek című kurzus hallgatója ezt írta Janurik Tamásról: „Minden idők legkedvesebb tanára, és hihetetlenül intelligens, sőt, emellett végtelenül szerény, de humoros ember. Csak szépeket tudnék róla mesélni, sokszor beszélgetett a hallgatókkal, sokkal több emlék maradt bennem róla, mint más tanárokról. A legjobbakat a Tanár Úrnak! :)”

Mi mást kívánhatnánk mi is, mint a legjobbakat! Isten éltesse Tamás, kívánjuk, hogy sikeresen vidd véghez megkezdett munkáidat, őrizd meg mindenre nyitott szellemedet, alkotó kedvedet.

Wacha Balázs 70 éves*

Wacha Balázs 1948. október 3-án született Győrben. Gyermek- és serdülőkorát Győrben, Komlón és Mosonmagyaróváron töltötte. Gimnáziumi tanulmányait részben Győrben, a Czuczor Gergely Bencés Gimnáziumban, részben Mosonmagyaróváron, a Kossuth Lajos Gimnáziumban végezte. Az ELTE Bölcsészkarának magyar és orosz szakjain kezdte meg egyetemi tanulmányait. Hamar bekapcsolódott a Magyar Nyelvész Diákkör munkájába. Már ezekben a kezdeti években is jobbra azok a nyelvészeti témák foglalkoztatták, melyek később meghatározó kutatási területeivé váltak, s végigkísérték egész pályáját: jelesen a magyar kétféle igeragozás nyelvtörténeti, illetve elméleti kérdései, majd mindinkább a magyar szórend- és igeizmélet problematikája. 1978-ban megvédett egyetemi doktori értekezésében a magyar aspektualitás kérdéskörét vizsgálta, s arra az eredményre jutott, hogy az igeizméletet csak az igei szerkezetek szintjén lehet érdemben, eredményesen vizsgálni.

Mivel az eszperantó nyelvvel elemi szinten már középiskolás korában megismerkedett, másodévesen elvégezte a Szerdahelyi István vezette eszperantó előkészítő kurzust, majd magyar és orosz szakjai mellé felvette az eszperantó – akkor C – szakot is. Egyetemi éve alatt tanárai közül elsősorban Abaffy Erzsébet, Pál Erna és Szerdahelyi István gyakorolták rá a legerősebb hatást. 1973-ban magyar és orosz szakos tanári és eszperantó szakos előadói diplomát szerzett. Az egyetem elvégzése után a szombathelyi Tanárképző Főiskolán kapott tanársegédi állást. Orosz szakos hallgatónak tartott nyelv- és stílusgyakorlatokat, valamint – az országnak ebben a régiójában elsőként – fakultatív nyelvtanfolyamokon, illetve a Tanítóképzőben működő szakkollégium keretében eszperantó nyelvet oktatott. Wacha Balásznak nagy érdeme van abban, hogy Szombathelyen és környékén föllendült a nemzetközi nyelv iránti érdeklődés.

1981-ben családjával (feleségével, Schiller Judittal és akkor már meglévő két kislányukkal) Budapestre költöztek. Balásznak a Nyelvtudományi Intézet Nyelvtörténeti és Dialektológiai Osztályán sikerült elhelyezkednie. 1981-től 2008-ig, nyugdíjba vonulásáig főállásban dolgozott az Intézetben, kezdetben Rácz Endre, később Haader Lea irányításával. A magyar nyelv történeti nyelvtana című nagy összefoglaló mű munkálataiban kapott testhez álló feladatot: az ómagyar és a középmagyar kor szórendjét vizsgálta és dolgozta ki, mutatta be a műben, illetve a Tanulmányok a középmagyar kor mondattana köréből címmel megjelent tanulmánykötetben A magyar szórend történeti változásait elsőként vizsgálta nagy korpuszon: hasonló – mennyiségi-statisztikai szempontokat is érvényesítő – szórendi kutatásra korábbi szakirodalmunkban nincs példa. Folyamatos szemlélet a magyarban című kandidátusi értekezését 1995-ben védte meg. Ennek rövidített, átdolgozott változata 2001-ben jelent meg Időbeliség és aspektualitás a magyarban címmel, a Nyelvtudományi Értekezések sorozat 149. számaként.

Wacha Balázs külső, megbízott egyetemi oktatóként is jelentős munkát végzett. Az 1970-es évektől kezdve vett részt az ELTE Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszékén működő eszperantó szak munkájában: szemináriumokat vezetett és előadásokat tar-

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2018. november 6-i felolvasó ülésén.

tott a nappali, majd a levelező szakon, később pedig több tárgyat oktatott az eszperantó-interlingvisztika nemzetközi levelező képzés keretében. Magam a tanszéken ismertem meg Balázst. Kollégák akkor lettünk, mikor Szerdahelyi tanár úr felkért a levelező eszperantó szakos képzésben való részvételre: a szemantika és a lexicológia című tárgyak tanítására. Továbbá arra is kért, hogy tanuljam meg a nyelvet, mert szeretné, ha a közeljövőben induló nemzetközi eszperantó-interlingvisztika szak munkájába is be tudnék kapcsolódni. Az eszperantó tanulásában két levelező hallgatóm sietett segítségemre. Heteken keresztül heti két alkalommal eszperantó kurzust tartottak nekem. Intenzív tanulás után kerülhettem aztán be a nemzetközi eszperantó szakon oktatók segítőkész csapatába: Koutny Ilona, Varga Haszonits Zsuzsa, Wacha Balázs és Máthé Árpád kollégájaként. (Mire a nemzetközi szakon az oktatás elindulhatott, Szerdahelyi István elhunyt.) Sajnos mára nemcsak a nemzetközi és a hazai eszperantó levelező szak, hanem a nappali eszperantó képzés sincs már, sőt az Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszékből is Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék lett. Balázssal azonban a jó kollegiális kapcsolat, a barátság megmaradt.

Wacha Balázs jellegzetes, szeretetre méltó alakjává vált tanszékünknek: ha valamilyen őt éppen foglalkoztató nyelvészeti kérdésbe belemerült – s ez sokszor fordult elő – szórakozott professzor módjára csetlett-botlott a való életben.

A nemzetközi levelező szakot Koutny Ilona később a poznani Adam Mickiewicz Egyetemen szervezte meg újra, s Balázs több ízben itt is részt vett az oktatásban. Eszperantó nyelvészeti cikkei, tanulmányai elsősorban nemzetközi eszperantó folyóiratokban, tanulmánykötetekben jelentek meg. 1987-ben jelent meg *Adolesko* című eszperantó nyelvű regénye (talán *A felnövő* vagy *A serdülő* címmel lehetne magyarra fordítani), mely a nemzetközi eszperantó irodalmi életben nagy feltűnést keltett, jelentős szépirodalmi teljesítményként értékelték.

Wacha Balázs a Pázmány Péter Katolikus Egyetem létrejötte után néhány évig a Szende Tamás vezette Általános Nyelvészeti Tanszék munkájába is bekapcsolódott: itt szintaxist, szemantikát és eszperantó nyelvet oktatott. 2000-ben itt született meg hiánypótló munkája, *A szófajtan alapjai* című tankönyve. Ladányi Mária felkérésére pedig nyugdíjas-ként is részt vett és esetenként részt vesz – általában grátisz – az Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék munkájában: az Interlingvisztika, a Nyelvi tervezés, a Természetes és mesterséges nyelvek című tárgyak, illetve témakörök oktatásában. Oktatott a Gecső Tamás vezette Interkulturális Doktori Iskolában is, valamint – eszperantó vizsgáztatóként – évekig részt vett az ELTE Origo Nyelvi Központjának munkájában.

Wacha Balázs tudományos pályájáról szólva nem hagyhatom említetlenül azt a nem mindennapi vállalkozását, melyet feleségével, Schiller Judittal sikeresen valósított meg. A „személyhez kötött kétnyelvű nevelés” módszerének családjukban való alkalmazásáról van szó. A módszert három gyermekük nevelésében érvényesítették: szigorú következetességgel Balázs csak eszperantóul, Judit pedig csak magyarul beszélt, illetve beszél maig gyermekeivel. A módszer alkalmazásának eredményeképpen mindhárom gyermekük tökéletesen kétnyelvűvé vált. Balázs ezzel a mindennapos gyakorlattal párhuzamosan a kétnyelvű nevelés elméleti kérdéseivel, az eszperantó gyermekirodalommal is foglalkozott.

Az Eszperantó Szövetség Wacha Balázst 70. születésnapján egy 2018-ban megjelent – válogatott tanulmányait tartalmazó – kötettel köszöntötte.

Mindannyiunk nevében hadd kívánjak magam is boldog születésnapot és további eredményes évtizedeket az ünnepeltnek!

Kara Blazio! Mi deziras al Vi – nome de čiu – feličan naskiĝtagon, bonan sanstaton, multajn laboristajn jardekojn kaj feličan familian vivon! Je via sano!

HORVÁTH KATALIN
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Számunk szerzői

DR. BABARCZY ANNA, Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Kognitív Tudományi Tanszék, 1111 Budapest, Egy József utca 1. T épület; MTA Nyelvtudományi Intézet, 1068 Budapest, Benczúr u. 33., babarczy@cogsci.bme.hu – BAKSA PÉTER – DR. BALÁZS GÉZA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Mai Magyar Nyelvi Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, balazs.geza@gmail.com – DR. CSEPREGI MÁRTA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Finnugor Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/i, csepregi.marta@btk.elte.hu – DR. FARKAS IMOLA-ÁGNES, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Angol Nyelv és Irodalom Tanszék, Str. Horea 31, 400202, Cluj-Napoca, Romania, farkas.imola.agnes@gmail.com – DR. HORVÁTH KATALIN, horvkat@freemail.hu – DR. HORVÁTH LÁSZLÓ, MTA Nyelvtudományi Intézet, 1068 Budapest, Benczúr u. 33., horvath.laszlo@nytud.mta.hu – HUIBER SZABOLCS, Kispesti Károlyi Mihály Magyar–Spanyol Tannyelvű Gimnázium, 1191 Budapest, Simonyi Zsigmond utca 33.; Eötvös Loránd Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktori Iskola, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, hujberszabolcs@gmail.com – DR. KARDOS ÉVA Debreceni Egyetem, Angol-Amerikai Intézet, Angol Nyelvészeti Tanszék, 4002 Debrecen, Pf. 400., kardoseva@unideb.hu – KICSI SÁNDOR ANDRÁS, 1071 Budapest, Peterdy u. 34., kicsis@freemail.hu – DR. LADÁNYI MÁRIA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/D, ladanyi.maria@btk.elte.hu – LUDÁNYI BRIGITTA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktori Iskola, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, brigitta.ludanyi@gmail.com – DR. NEMESI ATTILA LÁSZLÓ, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, Magyar Nyelvészeti Tanszék, 2087 Piliscsaba, Egyetem u. 1., nemesi.attila@btk.ppke.hu – NÉMETH DÁNIEL, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktori Iskola, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, nemeth.sz.daniel@gmail.com – DR. PÁTRÓVICS PÉTER, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Szláv és Balti Filológiai Intézet, Lengyel Filológiai Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/D, patrovics.peter@btk.elte.hu – DR. PÉTER MIHÁLY, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Szláv és Balti Filológiai Intézet, Orosz Nyelvi és Irodalmi Tanszék, 1088, Budapest, Múzeum krt. 4/D, petermihaly28@gmail.com – DR. SENG TORU, Budakeszi / Chita (Japán), szengat@hotmail.com – DR. SVINDT VERONIKA, MTA Nyelvtudományi Intézet, 1068 Budapest, Benczúr u. 33., svindt.veronika@nytud.mta.hu – DR. SZÜCS MÁRTA ZITA, Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvi és Irodalmi Intézet, Magyar Nyelvészeti Tanszék, 6722 Szeged, Egyetem utca 2–4., szucs.marta@gmail.com – DR. TÁTRAI SZILÁRD, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Mai Magyar Nyelvi Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A; Jagelló Egyetem, Magyar Filológiai Tanszék, 31-120 Kraków, al. Mickiewicza 3., tatrai.szilard@gmail.com – DR. TOLDI ÉVA, Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, Filozofski fakultet, Odsek za hungarologiju, 21000 Novi Sad, Ul. dr Zorana Đidića 2., Szerbia, eva.toldi@ff.uns.ac.rs – DR. ZIMÁNYI ÁRPÁD, Eszterházy Károly Egyetem, Magyar Nyelvészeti Tanszék, 3301 Eger, Pf. 43., zimanyi@ektf.hu.